

GÜLSERE SOÝUNOWA, GÜLJEMILE NAZAROWA,
BIBIGÜL MUHAMMEDOWA

TÜRKMEN DILI

UMUMY ORTA BILIM BERÝÄN MEKDEPLERINŇ
5-NJI SYNPY ÜÇIN DERSLIK

2-N J I N E Ş I R

*Özbeqistan Respublikasynyň Halk bilimi
ministrliqi tarapyndan tassyklandy*

DAŞKENT
«O'ZBEKISTON»
2015

УДК: 811.512.164(075)
372.881.1
ББК 81.2ТУР-922
S 78

Syn ýazanlar:

- A.Arazow** – NDPI mugallymy, filologiýa ylymlarynyň kandidaty.
D.Saryýewa – Dörtköi tümenindäki 7-nji mekdebiň başlangyç synp mugallymasy.

**Respublikanyň ýörite kitap gaznasynyň serişdeleriniň
hasabyndan çap edildi**

ISBN 978-9943-01-737-5

© Soýunowa G. we başg., 2015

© «O‘ZBEKISTON» NÇDO, 2015

§ 1. TÜRKMEN DILINIŇ SÖZ BAÝLYGY

Ene dilim – enemiň ak süýdüniň urbasy,
Şoňa bagly kalbymyň oýnap böküp durmasy.
Her halkyň öz danasy “Dilim – dünýäm” diýipdir,
Mertebesini türkmeniň dili bilen beýikdir.

(A. Mämmedow)

Türkmen dili türkmen halkynyň milli dilidir. Dil ad-
amzat aragatnaşygynyň iň möhüm serişdesi hasaplanýar.

Dildäki sözleriň hemmesi birigip, diliň sözlük düzümini
(leksikasyny) emele getirýär. Diliň sözlük düzümi näçe
baý hem her taraply bolsa, dil şonça-da kämil hasap
edilýär. Sebäbi sözlem sözlerden emele gelýär. Sözsüz
sözlemi hasyl etmek bolmaýar.

Türkmen dili has gadymdan bäri dowam edýän dildir.
Ol özüne mahsus bolan ösüşiň içki kanunlary esasynda
ençeme özgerişlere sezewar bolup, häzirki ulanylyş
görnüşine gelipdir.

Aýratynam onuň sözlük düzümi köp özgeripdir: binäçe
sözler ulanylyşdan könelişip galsa, başga birnäçe täze
sözler ulanylyşa goşulypdyr. Şonuň üçin gadymy türk-
men dili bilen häzirki zaman türkmen diliniň arasynda
köp tapawut bar.

Türkmen dili sözlük düzümi boýunça baý dilleriň
hataryna goşulýar. Ol “Görogly” eposynda aýdylyan gah-
rymançylykly wakalary, Magtymgulynyň dana setirlerini,
Seýdiniň duşmanlara garşy gaýduwsyz çagyryşlaryny,
Keminäniň, Zeliliniň, Mollanepesiň şirin lirikasyny beýan
etmek üçin ýeterlik dil materiallaryny (sözleri) beren
kämil dildir.

Häzirki zaman türkmen dili özüniň sözlük düzümi
boýunça ozalkysyndan has baýlaşan, kämilleşen dildir.

Onuň sözlük düzümi aýratyn hem beýleki dillerden geçýän sözleriň hasabyna has hem baýlaşýar.

Türkmen dili diňe bir başga dillerden geçen sözleriň üsti bilen däl, eýsem, aşakdaky ugurlar boýunça hem ösýär, baýlaşýar:

1. Birnäçe sözleriň ozalky manylarynyň giňelmegi bilen: *(öý) medeni öý, ýaşlar öýi, dynç alyş öýi, gara öý ...*

2. Ýasaýjy goşulmalaryň üsti bilen: *okuw – okuwçy, iş – işçi, işeňňir, suw – suwçy, aýdym – aýdymçy, demir – demirçi, edebiýat – edebiýatçy, zer – zergär, iç – içlik, daş – daşlyk ...*

3. Düýp sözleriň birikmegi bilen: *myhman – myhman-söýer, ara – aragatnaşyk, watan – watanperwer ...*

4. Terjime etmek (kalkallaşdyrmak) ýoly bilen: *dialog – gepleşik, slowar – sözlük, skazka – erteki ...*

1-nji gönükmä. Goşgyny labyzly okaň, mazmunyny gürrüň beriň. Sözleri fonetik taýdan derňäň.

Ejem Aýyň kümüş nuruny öwdi,
Ýañlandy ýakymly öz ene dilim,
Sallançak üwredi jadyly hüwdi,
Aýdym dek ýakymly öz ene dilim.

Ýörjen-ýörjen bolup, daşaryk çykyp,
Güne salam berdim ene dilimde.
Dürli sözüň dürli suratyn çekip,
Täsin gudrat gördüm ene dilimde.

Ejemiň hüwdüsi, ejemiň süýdi
Siňdi öz dilime Gün bilen bile,
Dilim göwnüm islän zadyny diýdi,
Neneň guwanmaýyn men beýle dile...

(A. Atajanow)

IV SYNPA GEÇILENLERİ GAÝTALAMAK

§ 2. DODAK ÇEKİMLİLERİN ÝAZUW DÜZGÜNİ

Ýadyňzdamy?

“*o, ö, u, ü*” dodak çekimlileri öz gezeginde iki topara bölünýärler. “*o, ö*” giň, “*u, ü*” dar dodak çekimlilerdir. “*o, ö*” sözüň birinji, “*u, ü*” bolsa, esasan sözüň birinji hem ikinji bogunlarynda ýazylyrlar.

2-nji gönükm. Aşakdaky matallary ünsli okaň we göçürüň. Dodak çekimlileriň aşagyny çyzyň.

Bar ekeni giň guýy,
Kiçi eken eýesiniň boýy. (*Garynja we hin*)

Togalak gyzyň şaryň başynda täji,
Içine kerpiç örülen, tagamy süýji. (*Nar*)

Içine ýel bereňde, bolar togalak,
Tutmak ony örän kyndyr kowalap. (*Pökgi*)

Çekirdirler suraty,
Bardyr dünýäň zynaty. (*Karta*)

Elim etse hereket,
Kagyz ýüzi bereket. (*Hat*)

Ýerden çykar pökgerip,
Telpeklidir hekgerip. (*Kömelek*)

Togalajyk çörejik –
Ortasynda dört tikeç. (*Ilik*)

Ýerden çeker tolkun-tolkun suraty,
Keşdelenen oklaw ýaly syraty. (*Ýylan*)

3-nji gönükme. Goşgyny labyzly okaň. İçinde “*u, ü*” harplary gelen sözleri saýlap ýazyň hem-de olaryň haýsy bogunlarda gelendiklerine üňs beriň.

Gulak salsaň, men saňa	... Görseň gaçan çöregi,
Ençe öwüt bereýin	Alyp ýüze sylgynyň.
Eziz inim, eliňde	Ýowuz günde derdine,
Günde kitap göreýin.	Ýarajak bol il-günüň...

Başarsaň, batyr inim,	... Baharda bägül bilen
Ýata suwy içmegin.	Alma ekmäge çalyş.
Özüňden ula duşsaň,	Dostuňa gelen derdi
Salam bermän geçmegin...	Bile çekmäge çalyş...

(*A. Atajanow “Eýerjek bol nakyla”*)

4-nji gönükme. Sözleriň yzyna, “*-yň, -iň, -uň, -üň*” goşulmalarynyň deňişlisini goşup ýazyň.

Hat, hoz, köl, ýel, göz, gaz, gol, don, sök, kak, köp, gep, çöl..

Düz, dag, gum, tam, giň, ýük, ýüň, ýüz, gaz, un, buz, aş, gün.

Ýon, gur, ýum, al, ýol, ýuw, ýoň, Gyzylgum, Gülbahar, Gurbangül.

5-nji gönükme. Aşakdaky hekaýajygy okaň. Aýratynlandyrylan sözleri göçüriň.

Men **güýz güllerini gowy görýärim**. Her ýyl sentýabr aýy gelende **howlymyzdaky güller** açylyp başlaýarlar. **Güller** edil ýaz aýlaryndaky ýaly kän däl-de, iri we seýrek **bolýarlar**.

Bu ýyl howlymyzdaky gyrmyzy, gataňsy ýapprakly **güýz gülleri juda owadan bolup** açyldylar. Garaşsyzlyk baýramçylygy bellenjek **güni şol güllerden** çemen **bogup, mugallymy**my gutlaryn.

Güllerden ertir ir bilen ejeme hem **sowgat** bermek isleýärin. **Ýöne**, ejem “**Güller howlymyza gowy** gelişýär. Meni begen-dirjek **bolsaň**, güllere **gowuja** seret. **Şonda** meni **gutladygyň** bolar” diýýär. **Gülleri ýolup öýe** salmagyň gerek dældigini nygtaýar.

Güýz güllerini ertir irden synlamak has-da ýakymly. Säheriň **buldurap duran** damjalary **gül** ýapraklarynda, açylan **gülüň** mahmal ýaly gyzaryp **duran** reňkiniň **üstünde juda owadan görünýär**.

Hawwa, güýzüň ilkinji günlerinde Garaşsyzlyk baýramy belle-nilýär. Baýramçylyk **güni** penje-penje **bolup** açylan **owadan güýz gülleri** bilen **mugallymlarymy, deň-duşlarymy, boýdaş joralarymy** gutlaryn. (*Gazetden*)

6-njy gönükme. Sözleriň yzyna “**-lar, -ler, -da, -de, -dan, -den**” çekimsiz sese başlanýan goşulmalaryň degişlisini goşup, aşakdakylary göçüriň.

Künji, hünji, guty, tuty, soky, süri, guzy, tokly, böri, gumry, gyrgy, tüwi, hüwi, hüwdi, guýy.

Ýolly, Illi, köpri, suwçy, gumly, ýükli.

Gurdy, düzdi, ýoldy, bardy, sökdi, guýdy, duýdy, ýuwdy, döndi, urdy, çykdy.

7-nji gönükme. Aşakdaky sözleriň içinde dodak çekimlisi bolan sözleri saýlap depderiňize göçüriň.

Ýaz, düz, göz, boz, çöz, gez, köz, öz, hoz, ýüz, çyz, az, siz, duz, söz, saz, buz, gaz, gyz, üz, süz.

8-nji gönükme. Sözlemleri deňeşdirip okaň. Has gara ýazylan sözlerde dodak çekimlileriň ýazylyş aýratynlygyny düşündiriň.

Çaga gyzyl **güldür**.
Aman ýeriňde **otur**.
Baýramçylygy geçirip
ýörşümüz.
Olaryň **sürüsi** uly.

Meniň **gülüm** – gül kişi,
Gülüp, oýnap ýörişi.
Çagany **güldir**.
Ol ýerinde **otyr**.
Biz **ýörüşe** gitdik.
Men **sürini** gördüm.

9-njy gönükme. Köp nokatlartyň deregine degişli harplary goýup ýazyň.

Durm...şymyzyň gül-g...nçalary k...rpeler matallary, ertekileri we ýañyltmaçlary diýseň g...wy görýärler.

Goňş...sy görse, ynha, bir t...kga altyn. Onuň g...zleri ýaldyrap giden. Baýlygy d...nyä sygmaýan açg...z goňş...sy:

– Beý, sen m...ny nireden tapdyň? – diýip garypdan s...ran. Garyp ilki dymyp ot...ran. Ol ýene s...ran. Garyp özüniň çerkeze gidişini jikme-jik gürr...ň berenden soň: “Gumda içim towlap çydatmady, ons...ň menem şyrdagymy ýassanyp, bir d...ýp çerkeziň düýb...nde gyşardym welin, birden uka gidipdirin. Şol halatda düýş görd...m” diýip aýdan.

Onda goňşusy:

– Düýş...nde näme görd...ň? – diýip garypdan soran.

Garyp:

– Düýş...mde ýygan çerkezimi otladylar welin, menem “Wah” diýip, ýerimden tur...p, ýyganja od...nyma seretsem, od...nym dur ekeni, güne seretsem gün ýaşmaga az wagt galypdyr – diýen.

(“Garybyň çerkeze gidişi” ertekisinden)

10-njy gönükme. Bölejigi okaň, dodak çekimlisi bar bolan sözleri tapyň, manysyny düşündiriň.

Meniň ballym ýagşydyr,
Al palasyň nagşydyr.

Al goýnuň sütügi,
Ak pamygyň ürtügi,

Idäp, sorap diýseler,
Mamasynyň agtygy.

11-nji gönükme. Hekaýajygy okap, içinde dodak çekimlileri bolan sözleri saýlap ýazyň.

Howluda daňylgy ullakan it irkilip ýatyrdy. Onuň ýanynda gulajygynyň uýy akja güjüjek oýnap ýördi. Ol ýatan ite oýun edip jöwwüldeýärdi. Onuň gulagyndan dişläp çekýärdi. Käte itiň boýnuna münüp, dalaşýan ýaly hyrryldaýardy. Emma güjügiň oýny ullakan itiň parhyna-da dälidi.

Güjüjek gözünü kä açyp, kä ýumup ýaňy irkilipdi. Birden onuň edil golaýyna bir serçejik patlap düşdi. Güjüjek gözünü ýalpa açdy, gulaklaryny hekkertdi; soňra guýrugyny bulap, jöw-jöw edip üýrdi. (*A. Hudaýgulyýewa “Akmak serçejik”*)

§ 3. DAR ÇEKIMLILERİN DÜŞMEK WE DÜŞMEZLIK KADALARY

Ýadyňyzdamy? Dar çekimliler: *u, ü, y, i*

1. Dar çekimlilerin ikinji bogunda düşüp galmagy için aşakdaky şertler gerek:

1) Dar çekimlisi düşýän sözün soňy “*z, l, n, r, s, ş*” çekimsizlerine gutarmaly;

2) Dar çekimlisi düşýän sözün çekimlileri gysga aýdylmaly;

3) Dar çekimlisi düşýän sözün birinji bogny açyk bogun bolmaly;

4) Düşüp galýan dar çekimliniň önünden “*z, d*” –den başga açyk çekimsizler gelmeli;

5) Dar çekimliniň düşüp galmagy için söze çekimli sese başlanýan goşulma ýa-da söz goşulmaly.

12-nji gönükme. Bölejigi okaň. Dar çekimlisi düşürilip ýazylan sözleri saýlap depderiňize göçüriň.

Bir bar eken, bir ýok eken. Gadym-gadym zamanda Saraý atly bir eýerçi bar eken. Onuň Mämmet diýen ýekeje ogly bar eken.

Günlerde bir gün eýerçi ogluna:

–Eý, oglum, men indi garrapdyryn, işe ýarawlygymyň ugry ýok. Men mundan beýläk uzak ýaşamasam gerek. Bizde tükenmez mal-döwlet hem ýok. Bütün ömrüme zähmet çekip, üç ýüz tylla gazanyp goýdum. Men seniň geljegiň aladasyny etmeli. Aýt, haýsy senedi ýagşy görýärsiň, söwdagär boljakmy, ya sazanda bolasyň gelýärimi, ýa-da molla boljakmy? Ine, oglum, sen haýsy käri gowy görseň, men şoňa göräräk bolaýyn – diýen.

13-nji gönükme. Aşakdaky sözleriň yzlaryna çekimli sesler bilen başlanýan goşulmalar goşup, depderiňize göçürüp ýazyň.

Agyz, deňiz, maňyz, owuz, ogul, bagyr, tomus, nebis, çebiş, nagyş, kümüş, sygyr, köwüş, demir, söwüş, öwüs, ýagşy.

14-nji gönükme. Aşakdaky sözleri depderiňize göçüriň we dar çekimlileri düşüp galýan sözleriň aşagyna bir çyzyk çyzyň.

1. Kümüşüň kakasyna hat geldi.
2. Egni çal kitelli Allaberdi ýygnagyň başlygy boldy.
3. Durdy tomsuna Hywa şäherine gezelenje gidýärdi.
4. Sapar aganyň ogly Myrat şu ýyl instituty gutarýar.
5. Okuwçylaryň jogabyndan mugallymyň göwni şat boldy.
6. Gyzgyn çage maşynyň tigriniň tiz aýlanmagyna päsgel berýärdi.

15-nji gönükme. Aşakdaky sözleriň yzyna çekimli bilen başlanýan goşulmalary goşup, sözlem içinde getiriň we dar çekimlileriň düşmek düzgünine üns beriň.

Goýun, oýun, tomus, bagyr, göwün.

Aşakdaky ýagdaýlarda ikinji bogundaky düşürilmeli dar çekimliler düşürilmeýärler:

a) **sözleriň birinji bogny ýapyk bolsa, ikinji bogundaky dar çekimliler düşmeýärler.** *Meselem:* ýyldyz–ýyldyzy, ýylgyn–ýylgyny, kendir–kendiri, baldyr–baldyry.

b) **Çekimlileriň biri uzyn aýdylýan bolsa, ikinji bogundaky dar çekimliler düşürilmeýär.**

Meselem: käriz–kärizi, agyl–agyly, gawun–gawuny, namys–namysy.

ç) Düşürilmeli dar çekimlileriň öňünden dymyk seslerden biri gelende, olar düşmeýärler.

Meselem: takyr–takryry, bykyn–bykyny, tütün–tütüni, gatyry–gatyry, içir–içirer, ýatyr – ýatyrar, ýapyş–ýapyşar.

d) Düşürilmeli dar çekimlileriň öňünden *d, z* sesleri gelse, ol dar çekimliler düşürilmän ýazylýar.

Meselem: gadyr–gadyry, egil–egilip, ýazyl–ýazylyp, edil–edilip.

Ýatlama: *Asyl, pasyl, nesil, ylym* ýaly sözler bu kadadan çykarylyp, *asly, pasly, nesli, ylmy* ýaly ýazylýarlar.

1. **Aňry, bäri, ýokary, ileri** ýaly tarap görkezýän sözlere *d, k, l, r, s* sesler bilen başlanýan goşulmalar goşulanda olaryň soňundaky dar çekimliler düşürilip ýazylýarlar.

Meselem: ýokarky, ilerki, bärde, ilerlemek, ýokarsy, ýokarrak, aňyrsy.

2. **-ýyş, -ýiş** goşulyp ýasalýan sözleriň soňuna çekimli ses bilen başlanýan goşulmalar goşulanda, **-ýiş, -ýyş** goşulmasynyň *y, i* sesleri düşürilip ýazylýar.

Meselem: ýaşaýyş–ýaşaýşy, gepleýiş–gepleýşi.

16-njy gönükme. Sözlemleri okaň we göçüriň. Olaryň ikinji bog-nundan “*y, i, u, ü*” dar çekimlileriniň düşüp galmazlygynyň sebäbini aýdyp beriň.

1. Tamdyr – tamdyry, kendir–kendiri, baldyr–baldyry, ýalňyş–ýalňyşyp, tolgun–tolgunyp.

2. Namys – namysy, bölün – bölünip, gawun – gawuny.
 3. Gyzył – gyzyla, çadyr – çadyryň, tütün – tütüniin, ekin – ekiniň.

17-nji gönükme. Bu sözleriň soňuna çekimli ses bilen başlanýan goşulma goşup, depderiňize göçüriň. Ikinji bogundaky dar çekimlileriň düşüp-düşmezligine üňs beriň.

Deňiz, nebis, ümür, agyl, semiz, ogul, agyz, gadyr, takyr, gurşun, gawun, tütün.

Nusga: deňzi, tütüni.

18-nji gönükme. Sözleri okaň, soňra nusgada görkezilişi ýaly edip depderiňize göçüriň.

Nusga:

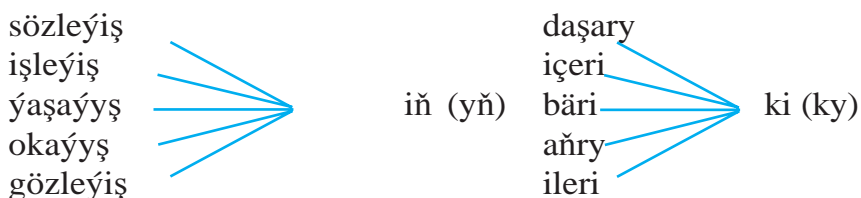
Ikinji bogunda dar çekimlisi düşen sözler	Ikinji bogunda dar çekimlisi düşmedik sözler
Bagyr – bagryň	Ýyldyz – ýyldyzyň

Bagryň, kendiriň, maňzy, ýyldyzy.
 Tomsuň, çadyryň, baýryň, çagyryň.
 Göwnüň, ekiniň, sygryň, ýylgynyň.

19-njy gönükme. Aşakdakylary göçürüp ýazyň we *-ýiş, -ýyş* goşulmasyny kabul eden sözleriň aşagyny çyzyň.

1. Maşgalanyň ýaşayşy agzybirligde.
2. Maralyň okaýşy mugallymyň göwnünden turdy.
3. Aşşamda Gyrmyzynyň edebi dilde sözleýşine hemme haýran galdy.
4. Onuň rus dilinde gepleýşi oturanlara täsir etdi.
5. Suw – ýaşayşyň gözbaşy.
6. Onuň öý işini işleýşi dogrumy?
7. Onuň kitap saklaýşyna kitaphanaçy minnetdarlyk bildirdi.

20-nji gönükme. Shemada görkezilenleri dogry görnüşde ýazyň.

21-nji gönükme. Aşakdaky sözleriň soňuna “*d, k, l, r, s*” sesleri bilen başlanýan goşulmalary goşup, sözlem içinde getirip ýazyň.

Aňry, bäri, ýokary, ileri.

22-nji gönükme. Nakyllary göçüriň, ikinji boglundan dar çekimliler düşüp galan sözleriň aşagyny çyzyň.

Süýtde agzy bişen suwy üfläp içer. Goýny ýel alsa, geçini asmanda gör. Sygryň şahyna ursañ, endamy syzlar. Guduzlan itiň ömri kyrk gün. El döwüler egri bitmek üçin. Leglegiň gideni görünmez geleni görner. Enäň göwni balada – balaň göwni dalada.

23-nji gönükme. Aşakdaky bölegi okaň, soňra dar çekimlileri düşürilmedik sözleri depderiňize göçüriň we olarda dar çekimlileriň düşürilmeyändiginiň sebäplerini aýdyp beriň.

Bir gün irden atasy:

– Ýör, oglum, biz seniň mekgejöweniňi göreli, başlar ýaly dälmi-ä! – diýipdir.

– Ýör! – diýip, Bäşim begenjinden ýaña guş bolup uçaýsam diýipdir. Atasy mekgejöweni görüp, bu zeyilli palajy bolan mekgejöweniň boş çykmajagyny Bäşime aýdypdyr. Töwereginiň syrkyyny çapyp giňeldipdir. Suw guýulýan çukurynyň içini hem depip agdarypdyr: – Ýöne sen indi häzir bolgun. Munuň ýaly kemala gelen ekeni boşap-tesip gelen malyň iýip ötägitmesi hem bardyr – diýip, pugta tabşyrypdyr.

Şondan soň Bäşim uzakdaky ýaba suwa düşmäge hem gitmändir. Mekgejöweni iki sany saryja gulpajyk görkezipdir.

Depesinden hem düýrlengi ýapragyň içinde baş görnüpdür. Birküç gün geçensoň, bu mekgejowende alty sany mekge baryny sanapdyr. Wagty gelensoň, mekgeleriň gulpagy gurapdyr. Başım atasynyň tabşyrygy bilen mekgelerini omrupdyr-da, palajyny hem pil bilen düýbünden çapyp, sygryna beripdir. (*Žurnaldan*)

§ 4. SÖZ BOGUNLARYNY TÄZE SETIRE GEÇIRMEK

Ýadyňyzdamy?

Birbada aýdylýan söz böleklerine bogun diýilýär. Sözlerde näçe çekimli ses bolsa, şonça hem bogun bolýar.

1. Eger ýazylýan söz setiriniň ahyryna ýerleşmese, ony zoraýakdan şol setire sygydyrjak bolmaly däl. Onuň sygmadyk bölegini yzky setiriň başyna ýazmaly.

2. Şonda ýazylýan sözün sygmadyk bölegini bolşy ýaly täze setire geçirmeli däl. Olaryň bogunlaryna esaslanmaly.

3. Setire sygmadyk söz bölekleri bogun esasynda setirden setire geçirilýär. Şonda diňe bir harpdan bolan bogun (*a-dam, u-ky, i-ge, a-ta*) setiriň ahyrynda we ondan soňky setiriň başynda ýazylmaýar.

4. Şonuň üçin setir ahyrynda iki we ondan köp harplar bilen aňladylýan bogun ýa bogunlar ýazylyp, galanlary täze setirde görkezilýär.

5. Sözler bogun esasynda setirden setire geçirilende, setiriň ahyryna düşýän bogunyň zynda defis goýulýar. Defis bilen ýazylýan bölekler täze setire geçirilende bolsa, setir soňunda we täze setiriň başynda defis goýulýar.

6. Şol defis bogunlary we bölekleri bir söze birleşdirýän orfografik belgi bolup hyzmat edýär.

24-nji gönükme. Teksti okaň. Has gara ýazylan sözleri bogna bölüp göçüriň.

Hatamtaý bütün Gündogarda iň **jomart** we sahy adam bolupdyr. Onuň jomartlyk we **ýagsylyk** etmegi söýýän ynsan bolandygyny öz zamanasynda bilmeýän **adam** ýok eken.

Bir gün **Hatamtaýdan** soradylar:

– Eý, Hatamtaý! Ýer ýüzünde sizden hem jomart, sizden hem gadyrly, pakyr-pukaralaryň zerurlyklaryny bitirýän bir **sahy** kişini görüpmidiňiz ýa-da eşiidenler barmy?

Hatamtaý şeýle **jogap** beripdir:

– Bir gün kyrk düýe soýdurdym. Hemmeleri çagyrdym. “Özüm-de çar tarapa aýlanyp, ýene birde-ýarym **çagyrylman** galan adam bolaýmasyn?” diýip, adam gözledim. Seretsem, arkasynda bir küde ýandak göterip, **garry** adam gelyän ekeni. Oňa golaýlaşdym, salam-elikden soň men:

– Eý, atam! Hatamtaýyň bu gün uly zyýapat berýändigini eşitmediňmi? Kyrk düýe **soýduryp**, halwa, hurma, han palawlar taýýarlapdyr. Häzir halkyň barysy Hatamtaýyň saçagynyň daşynda otyr. Siz näme üçin barmadyňyz? – diýdim.

Onda odunçy garry:

– Göterip **alyp** barýan bu ýandagymy satyp, öz owkat-azygymy özüm gazanaryn. Bu owkat-azyk meniň üçin Hatamtaýyň berýän **zyýapatyndan** süýji we hümmetli – diýip, jogap berdi.

Ine şu **odunçy** garryny Hatamtaýdan has jomart we gadyrly bildim. Ol garrynyň gadyryny özümden belentde **gördüm** – diýip, Hatamtaý ol halalhon, janypkeş kişini zähmetsöýerlikde öz jomartlygyndan-da ýokary goýupdyr. (*Žurnaldan*)

25-nji gönükme. Sözleri okaň we olaryň hersinde näçe bogunyň bardygyny biliň. Soňra olaryň hersini nusgada görkezilişi ýaly edip, setirden setire geçirip ýazyň.

Okuwçylarymyzdan, okaýyşlarymyz, dostlarymyzyň, mugallym-larymyzyň, syýahatçylaryň, işleýişlerimiz, çagalarymyzda.

Nusga: O-kuwçylarymyzdan, okuw-çylarymyzdan, okuwçy-larymyzdan, okuwçyla-rymyzdan, okuwçylary-myzdan, okuwçylarymyzdan.

26-njy gönükme. Aşakdaky goşgyny labyzly okaň, her sözde näçe bognuň bardygyny biliň.

Älemgoşar tawus guşy.
Oýun edýäň, atýaň henek,
Hasyrdylaň çawuşmydy?!

Ýelekleriň her ýan ýaýyp,
Saýranda çyndan söýdüren,
Kimkä gözelligiň täjin,
Seniň başyňa geýdiren.

(Žurnaldan)

§ 5. SÖZLEMIŇ BAŞ WE AÝYKLAÝJY AGZALARY

Ýadyňyzdamy?

_____ eýe

===== habar

Sözlem sözlerden emele gelýär.
Sözlem gutaran oý pikiri aňladýar.

Sözlem asuda, belent hem sorag intonatsiýada aýdylýar. Söleleminiň soňunda nokat (.), ýüzlenme (!), sorag (?) belgileri goýulýar.

Sözlemde eýe, habar, aýyklaýjy agzalar bolýar. Eýe we habar sözleminiň baş agzasydyr.

27-nji gönükme. Aşakdaky sözlemleri okaň, eýe bilen habaryň aşagyny çyzyň.

1. Gözel okaýar. 2. Myrat hat ýazýar. 3. Maýsa tikiňçilik kružogyna gatnaşýar. 4. Okuwçylar pagta meýdanyna gezelenje gitdiler. 5. Biziň ýurdumyzda dürli milletler ýaşaýar. 6. Çagalar gyzykly ertekileri höwes bilen okaýarlar. 7. Gurbanyň agasy ökde ussa.

28-nji gönükme. Aşakdaky bölekleri okaň, soňra olaryň eýeleriniň aşagyny çyzyň.

1. Myhman ataňdan uly. (*Nakyl*). 2. Garaňky jaýda gaplaň gürlär. (*Matal*). 3. Şeýle çagalary ýatdan çykaryp bolarmy? Meniň balalarym örän gowudyr. Men olara guwanmany, kime guwanaýyn. Şolary söýmän, kimi söýeýin? Şolar bolmasa, men kime gerek ahyry.

29-njy gönükme. Aşakdaky teksti okaň, galdyrylan dyngy belgilerini goýup göçüriň. Soňra olaryň habarynyň aşagyny çyzyň.

Tomus kanikuly günleridi. Biz öz maşgalamyz bilen çölde çopan bolup işleýän kakamýň ýanyna kömek bermäge gitdik.

Bir gün özümiň Akbaý atly itimi ýanyma alyp goýunlary örä sürdüm. Men goýun bakyp ýördüm. Birdenkä Akbaý ýitirim boldy tiz wagtdan hem agzy bir zatly dolanyp geldi. Men oňa ilki bada ünsem bermedim. Haçan-da Akbaýyň agzynda bir zadyň naýynjar gygyrýandygyny eşidenimden soň onuň bir zat tutandygyny bilip galdym.

Men Akbaýyň ýanyna ylgap diýen ýaly bardym. Görsem onuň agzynda kiçijik towşan çagajygy bar ekeni Men wagt

ýitirmän Akbaýyň agzyndan çebşegi aldym. Agzyndan awy alnan it menden öýkeli halda bir gezek hyňrandy-da, çetiniň düýbüne baryp oturdy.

30-njy gönükme. Bölejigi okaň. Sözlemleriň pikir aňladyşyna üns beriň. Soňra her sözlemiň eýesini we habaryny saýlap ýazyň.

Mikola şol gyzyl horazy halady. Ol ony tutjak bolup, towuklaryň üstüne okduryldy. Towuklar gygyryşyp gaçdylar. Emma gyzyl horaz gaçmady. Ol ganatlaryny kakuşdyryp, haýbat bilen gygyrdy. Mikola onuň haýбатыndan gorkmady. Ol tüpeňjigini süýrär, onuň üstüne topuldy. Ýañky horaz hem ala zenzele turzup, Mikolanyň üstüne towusdy.

(H. Ysmaýlow “Iki atanyň bir ogly”)

31-nji gönükme. Çeper eserlerden 6 sany sözlem ýazyň. Eýe bilen habaryň aşagyny çyzyň.

32-nji gönükme. Teksti okaň we göçüriň. Her sözlemdäki aýyklaýjy sözleriň aşagyny çyzyň.

Durdynyň kakasy Annaguly aga obada tanalýan balaryçydy. Her ýyl ýaz pasly gelende, Durdy kakasy bilen ary öýjagazlaryny güllän erik baglarynyň, gowaça meýdanynyň gyrasyna eltip goýýardy. Kakasy ogluna arylar bilen baglanyşykly kynrak ýumuşlary buýurmaýardy. Arylar bilen işleşmek örän çylşyrymlydy, seresaplylygy talap edýärdi. Annaguly aga arylardan bal ýygnanynda ýüzi torly başgaby hem-de ýörite eşiği geýerdi. Onsuz ary öýjagazlarynyň golaýyna baraýmak hatarlydy.

33-nji gönükme. Her sözleme degişli aýyklaýjy sözler goşup, olaryň pikir aňladyşlaryny giňeldiň.

- ... çagalar ... oýnaýarlar.
- ... adamlar ... göreşýärler.
- ... haýwanlar ... ýaşaýarlar.
- ... ýaşlar ... okaýarlar.
- ... gyzlar ... dokaýarlar.

34-nji gönükme. Baglanyşykly sözleýiş boýunça 41-nji gönükme üçin berlen bölejigi ýene bir gezek ünsli okaň. Ol tekstiň temasyny, esasan, mazmunyny anyklaň. Derňäň. Şu tekstiň mazmunyny dilden we ýazuw üsti bilen beýan etmek üçin oňa ýönekeý plan düzüň. Plan düzeniňizde aşakdaky nusgadan peýdalanýň.

P l a n:

1. Tylla güýz.
2. Meniň eý görýän paslym.
3. Güýz paslynyň säheri.
4. Bereketli pasyl.

§ 6. SÖZLEMIŇ DEŇDEŞ AGZALARY

Ýadyňyzdamy?

Deň heň, deň pauza bilen aýdylyp, belli bir soraga jogap bolýan sözlere deňdeş agzalar diýilýär.

Deňdeş agzalaryň arasynda otur (,) goýulýar. Otur olary biri-birinden aýratynlandyryp görkezýär.

35-nji gönükme. Sözlemleri okaň we deňdeş agzalary tapyň. Soňra olary saýlap depderiňize ýazyň.

Adamlar öý haýwanlaryny bede, saman, künjara we däne bilen idedýärler. Olary ýyly jaýlarda saklaýarlar. Adamlar öý haýwanlary üçin iýmiti, ýyly jaýy tomusda taýýarlaýarlar.

Möjek, tilki, şagal ýaly çöl haýwanlary gyş aýlarynda gaty horlanýarlar. Olar öý haýwanlaryny iýjek bolup, obalara gelýärler.

Keýikler, towşanlar bolsa çöp-çalam, agaç we ot köklerini iýip oňýarlar.

Ýylan, pyşdyl ýaly haýwanlar gyşyna ýeriň aşagynda gymyldaman ýatýarlar.

36-njy gönükme. Aşakdaky teksti göçüriň. Deňdeş agzalaryň arasyna otur goýuň.

Özbekistan watanymyzda özbekler garagalpaklar gazaklar türkmenler ruslar azerbaýjanlar gyrgyzlar täjikler ermenler tatarlar we başga-da milletler ýaşaýarlar. Bu milletleriň hemmesi agzybir ýaşaýarlar zähmet çekýärler. Şol dostlugyň agzybirligiň netijesinde biziň Watanymyz gülläp ösýär. Dostluk doganlyk mizemez güýçdir.

37-nji gönükme. Teksti okaň. Deňdeş agza bolup gelen sözləri saýlap depderiňize ýazyň.

Beýik türkmen şahyry Magtymgulynyň “Nas atan”, “Çilim”, “Gybatkeş”, “Çilim çekmegil”, “Munda çilimkeş”, “Naskeş”, “Çilimkeş” ýaly goşgulary bar. Şahyr bu goşgularynda adam üçin zäherli çilimi, nasy, neşäni çekmezligi ýaşlara öwüt-nesihat edipdir. Adamy akyl-huşdan, güýç-kuwwatdan aýyryan iň erbet, zyýanly zatlar barada aýdylýar.

38-nji gönükme. Aşakdaky sözləri deňdeş agza hökmünde ulanyp, özüňizden baş sany sözlem düzüň.

1. Sähra, Gunça, Maral, Maýsa.
2. erik, alma, üzüm, şetdaly.
3. orýar, döwýär, arassalaýar.
4. okady, ýazdy, surat çekdi.
5. gülleýär, ösýär.

39-njy gönükme. Göçüriň we deňdeş agzalarynyň aşagyny çyzyň. Olaryň sözlemde haýsy agza bolup gelendigini we nähili soraglara jogap bolýandygyny aýdyň.

Ýaz günleriniň biridi. Men, jigim, kakam dagymyz Daşkent şäherine gezelenje gitdik. Şäheriň owadan jaýlary, köçeleri, baglary göwnüni açýar. Biz magazinlere aýlandyk. Kakam jigime oýunjak, maňa kitap alyp berdi. Soňra çayhana gelip, naharlandyk, çay içdik, dync aldyk. Şäherde gatnaýan maşynlaryň, tralleýbuslaryň, awtobuslaryň, tramwaýlaryň yzy üzülenok. Şäheriň ajaýyp gözeli keşbi bizi haýran galdyrdy.

40-njy gönükme. Deňdeş agzalara degişli özüňizden baş sany sözlem düzüp ýazyň.

41-nji gönükme. Bölejigi okaň we ondaky deňdeş agzalary aýdyň.

Ýüpek fabriginiň işçisi Rahman aganyň üç otagdan ybarat öýüniň içindäki ýalpyldawuk krowatlara, tekjeleri kitaplardan doly aýnaly şkafa, diwarlara kakylan owadan halylara, dürli haşamdaky ýylmançak stoljagaza, onuň üstündäki täzeje tel-ewizora, radio-priýomnige, owadan diwarlara, öý hojalygy üçin gerekli zatlaryň hemmesine gözüň düşeninde, häzirki döwriň ýönekeý maşga-lasynyň ajaýyp durmuşy ýüregiňi joşdurýar.

§ 7. BAŞGANYŇ SÖZI

Ýadyňyzdamy?

Käbir sözlemlerde başganyň sözi hem ulanylýar.

Başganyň sözi sözlemiň başynda, ortasynda hem ahyrynda gelip bilýär.

Sölemiň ortasynda hem ahyrynda gelen başganyň sözünüň önünden iki nokat (:) goýulýar.

Başganyň sözünüň başlanýan ýerinde goşa dyrnak (“) açylýar, onuň gutarýan ýerinde hem goşa dyrnak (”) ýapylýar.

Başganyň sözünüň ilki harpy baş harp bilen ýazylýar.

42-nji gönükme. Okaň. Her sözlemdäki awtoryň sözünü we başganyň sözünü aýdyp beriň.

1. “Sagdyn bedende sagdyn ruh” diýip, örän dogry aýdypdyrlar. Sport bilen meşgullansaň, özüňi sagdyn, oňat duýarsyň.
2. Türkmen halkynyň beýik şahyry Magtymguly: “Mert ýigit baryny ýoklamaz” diýip aýdypdyr. 3. Mugallym ýowara gelmedik okuwçylara ýüzlendi: “Zähmetden gaçýanyň namart boldugydyr!”. 4. Olar meni gördüler-de: “Dürnabat daýza,

ýol taýgak, suwy biz getireris” diýip, bedrelerini dolduryp suw getirdiler.

43-nji gönükme. Sözlemleri okaň we göçüriň. Başganyň sözünde ulanylýan belgileri degişli ýerinde goýuň.

1. Gökde Güneş adam ýaly,
Gam çekme oğlan diýdi.
Ýerde güller adam ýaly,
Gam çekme oğlan diýdi.

2. Ýaşasyn parahatçylyk diýip, dokladçy sözüni tamamlady.
3. Ýaşuly çagalara mähir bilen garady-da Ösüň balalarym, ösüň! Watanymyzyň mynasyp adamlary bolup ýetişmäge şu günlerden pugta taýýarlanyň diýdi. 4. Döwran ejesine şeýle diýdi Eje, menem ulalanymdan soň, ökde hünärli ussa bolaryn.

44-nji gönükme. Okaň we köp nokatlara derek degişli başganyň sözüni ýazyp, depderiňize göçüriň. Awtoryň sözüniň aşagyna bir çyzyk, başganyň sözüniň aşagyna iki çyzyk çyzyň. Başganyň sözüniň nähili punktuation belgiler bilen tapawutlandyrylýandygyna üns beriň.

Awtoryň sözi	Başganyň sözi
1. Köneler: ... diýip aýdypdyrlar.	“Dost dostuň aýnasy”.
2. Biziň ata-babalarymyzdan gelýän şeýle ajaýyp pähim bar: ...	“Edebiň ýagşysy ulyny syla”.
3. Özbek şahyry Gafur Gulam ýaşlar barada şeýle diýýär: ...	“Beýik döwletimiň eziz perzendi, Bilip goýgun saňa Watan garaşýar

§ 8. ÝÜZ TUTMA SÖZI

Ýadyňyzdamy?

Ýüz tutma sözleri kim-de bolsa birine ýüzlenilýändigini, pikiriň şoňa gönükdirilýändigini aňladýar.

Ýüz tutma sözleri bir we birnäçe sözlerden bolup biler.

Olar sözlemiň başynda-da, ortasynda-da, ahyrynda-da gelip biler.

Şözlemiň başynda gelen ýüz tutma söz asuda heňde aýdylsa, onuň yzyndan otur belgisi, belent heňde aýdylsa, ýüzlenme belgisi goýulýar.

Sözlemiň ortasynda gelen ýüz tutma sözleriniň iki tarapyndan, ahyrda geleniniň hem öňünden otur belgisi goýulýar.

45-nji gönükme. Okaň we göçüriň. Ýüz tutma sözleriniň aşagyny çyzyň we degişli ýerlerinde oturlary goýuň.

1. Ogulgerek siz haýsy mekdebiň okuwçylary bilen aragatnaşyk saklaýarsyňyz. 2. Gözel, biz ertir şähere gezelenje gitjek – diýip Maýsa habar berdi. 3. Biz siziň beren terbiýäňizi hiç wagt unutmarys hormatly mugallym! 4. Men indi eje başınjy synpda okaýaryn ahyry! 5. Böwenjik:

– Eý garryja mama menä seni iýäýjek – diýipdir welin garryja mama:

– Wah-waheý oglum iýäýseňem bolardy welin sen gaty doýupsyň. Ýatyp dynjyňy al... – diýipdir.

46-nji gönükme. Teksti okaň we ýüz tutma sözleri tapyň. Soňra içinde ýüz tutma sözi bolan sözlemleri saýlap ýazyň.

Tomus günleriniň birinde Annagulyň kakasy Berdi aga Annagulyny ýanyna çagyryp:

– Oglum, bar, ýabyny suwa ýakyp gel – diýdi. Annaguly gözünü tegeläp:

- Baý-ba!... Men ýabyny münüp bilýänmi näme? – diýdi.
 – Münüp bilmeşň, men mündürer goýbererin. Hany, gel, oglum, mündüreyin – diýip, ogluny ýaba mündürmekçi boldy. Emma Annaguly gorkup:
 – Kaka, idip äkidäýeyin-le?! – diýip ýalbardy.
 – Ýok, Münüp git. Heý, zöwwetdin – diýip, ogluny gaharly göterip, ýabynyň üstüne batly oturtdy.

(A. Dyrdyýew “Bagtly ýigit”)

47-nji gönükme. Aşakdaky sözleri ýüz tutma sözleri hökmünde ulanyp, sözlemiň dürli ýerinde getiriň we depderiňize ýazyň. Olaryň niresinde otur goýandygyňyzy düşündiriň.

Gülzada, ýoldaş mugallym, gadyrly okuwçylyr, Gurban aga, Jemal eje.

LEKSIKA

Leksikadan geçilenleri gaýtalamak

Ýadyňyzdamy?

Diliň sözlük sostawyny öwredýän dil biliminiň bölümüne leksika diýilýär.

Sözler asyl manysynda we göçme manyda ulanylýarlar.

Sözünň öz asyl manysynda ulanylmagyna sözünň asyl manysy diýilýär.

Meselem: galam, tagta, demir we şuna meňzeşler.

Özüniň asyl manysyny aňlatman, göçme many aňlatmagyna sözünň göçme manysy diýilýär.

Meselem: “ak altyn” – pagta, “gara altyn” – nebit, “polat at” – traktor we şuna meňzeşler.

48-nji gönükme. Sözlemleri okaň we göçüriň. Göçme manyda ulanylan sözleriň aşagyny çyzyň.

1. “Polat atlar” dynuwsyz işledilýär. 2. “Zähmet pälwanlary” jan aýaman zähmet çekýärler. 3. Gowaçadan bol hasyl alynýar. 4. “Ak altyn” harmany gün-günden beýgelyär. 5. “Gara altyn” usatlary hem olardan kem galar ýaly däl. Olar gara ýeriň göwsünden “gara altynyň” tükenmez baýlygyny bolelin çykaryp, dürli senagat maşynlarynyň janyna jan goşýarlar. Olaryň ýüreklerine kuwwat berýärler.

49-njy gönükme. Sözlemleri okaň, has gara ýazylan sözleriň nähili manylarda ulanylandygyny biliň.

1. Kanalyň boýunda **ýowşanlar** gögeripdir. 2. Men **enemi** gowy görýärim. 3. **Senem** başinji synpda okaýar. 4. Myrat aga **towşan** hem **keýik** barada gürrüň berdi. 5. **Towşan** bilen **Keýik** oňat okaýar. 6. Çölde **gandym**, **çerkez**, **sazak** köp bitýär.

50-nji gönükme. Aşakdaky sözleriň asyl manysyny düşündirip beriň. Soňra olary asyl we göçme manylarynda sözlemiň içinde getirip depderiňize ýazyň.

Guzy, köşek, gül, ýiti.

§ 9. OMONIMLER

Ýadyňyzdamy?

Aýdylyşy we ýazylyşy birmeňzeş bolup, aýry-aýry many aňladýan sözlere omonimler diýilýär.

Meselem: “ýüz” diýen sözi alyp görelä. Bu söz 100 diýen sany, adamyň ýüzüni, suwda ýüzmegi, malyň derisini ýüzmegi aňladýar. Emma ol söz aýry-aýry manyly dört zady aňladýan bolsa-da, olaryň aýdylyşy, ýazylyşy meňzeşdir.

51-nji gönükme. Okaň. Has gara ýazylan sözleriň şol sözlem-däki aňladýan manysyny düşündiriň. Soňra olaryň omonimlerini tapyň.

Durmuşymyzyň **gül**-gunçalary körpeler matallary, ertekileri we ýaňyltmaçlary diýseň gowy görýärler. Ençeme **ýüz** ýyllar mundan öň ata-babalarymyzyň zamanynda ile belli bir garyp adam bar eken.

Baýyň **gyzyna** öýlenmek bilen ol çöp küme edinip, aýaly bilen şol ýerde ýaşaberýär.

Aýazyň uzak ýoldan heläk bolup gelşine, boýnuny burup ýalbarşyna rehimi gelen **köşek** öz enesiniň süýdünden alyp bermäge razy bolýar. Aýazyň bu ýolda gören horlugyny **it** görse “gözi agarar”.

52-nji gönükme. Göçüriň. Köp nokatlaryň ýerine degişli sözleri tapyp ýazyň. Soňra haýsy sözleriň omonimdeşdigini (sesdeş sözlerdigini) we olaryň manylaryny aýdyp beriň.

1. Bu ýyl gaty sowuk boldy, ... ýagdy. 2. Şulary samana ... we göläniň öňüne goý. 3. Enemiň alan matalarynyň arasynda ... hem bar. 4. Ädikçi adik tikmek üçin ... aldy. 5. Uzak ýerden gelen myhman suw içip ... 6. Daşy ... ýaly, içi un ýaly (*Matal*). 7. Adamlar daň ... berende, işe ugradylar. 8. Bagşy toýda ... çalýar. (*gar, biz, gan, saz*).

53-nji gönükme. Aşakdaky sözleriň aňladýan manylaryny aýdyp beriň we sözlem içinde getirip depderiňize ýazyň.

At, ot, bol, saç, gül.

§ 10. SINONIMLER (MANYDAŞ SÖZLER)

Ýadyňyzdamy?

Dürli-dürli seslerden düzülen birmeňzeş ýa-da biri-birine ýakyn many aňladýan sözlere sinonim diýilýär. Meselem **ýagşy, gowy, oňat**. Bu ýerde üç sany söz bar.

Olaryň her biri üýtgeşik seslerden düzülipdir, emma olaryň manysyna üns bersek, üçüsi-de oňatlygy aňladýar. **Gurt, böri möjek** diýsek, bu hem şeýledir. Bular dürli-dürli seslerden düzülen üç sany söz bolsalar-da, bir zady, bir manyny, ýagny möjegi aňladýar. **Tam, öý, jaý, otag** diýen sözler bolsa olar birmeňzeş zady bildirmeseler-de, manysy boýunça biri-birine ýakyn bolan zady aňladýarlar.

54-nji gönükme. Okaň. Sözlerneldäki sinonimleri saýlap ýazyň.

Kempirem gelniň ýanyndan begenjine guş bolup gaýdypdyr. Gele-gelmänede wezire habaryny beripdir. Wezir hem:

– Gurtmysyň, tilki? – diýip, ýalmyldap oturan.

Kempir:

– Garry enäniň tilki boljak gümany barmy?! Arkaýynja dem-dynjyňy al-da, aşşam namazdan soň, göni öýüňe baryber.

Wezir begenip, ýanyna bir oglanjygy hem alyp, gündizden ol gelniň howlusynyň niresinden, nähili barmalydygyna, içine nähili girmelidigine ýagşy belet bolup gaýdýar. Gün ýaşyp, iňrik garaýaram welin, birgyldan bezenip, atyny ýuwaşjak sürüp barýar-da, gelniň gapysyny kakýar.

55-nji gönükme. Aşakdaky nakyllaryň manysyny düşündiriň we depderiňize göçüriň. Sinonimleriň aşagyny çyzyň.

1. Edebiň ýagşysy – ulyny syla. 2. Akyl ýaşda bolmaz, başda bolar. 3. Adam bardyr, adamynyň nagşydyr, adam bardyr, haýwan ondan ýagşydyr. 4. Akmak söz atyşyndan belli, guş – uçuşyndan. 5. Ýagşydan at galar, ýamandan – set.

56-njy gönükme. Aşakdaky goşgy setirlerini okaň we göçüriň. Aýratynlandyrylan sözleriň sinonimini aýdyp beriň.

Säher bilen hemmämizi oýadýan,
Süýt bişirip, çayymyzy gaýnadýan,
Soňra bolsa **başymyzdan** sypalap,

Gapa çykyp ak mekdebe ugradýan
Mähriban enemizdir.

Ugradyp ýene-de **seredip** duran,
“**Üşäýmegin!**” diýip öwredip duran.
Tä **garaň** ýityänçä yzyňdan garap,
Boýuňa **guwanyp**, syn edip duran
Mähriban enemizdir.

(K. Gurbannepesow “Ene”)

57-nji gönükme. Aşakdaky sözleriň sinonimini (manydaş sözlerini) tapyp, depderiňize ýazyň.

1. Watan, ... , ... ,
2. Batyr, ... , ... ,
3. Köňül, ... , ... ,
4. Şemal, ... , ... ,
5. Çörek, ... , ... ,
6. Erbet, ... , ... ,

§ 11. ANTONIMLER

Ýadyňyzdamy?

Garşydaş manyda ulanylýan sözlere antonimler diýilýär.
Meselem: uly-kiçi, beýik-pes, ýaş-garry, uzyn-gysga,
inçe-ýogyn, galyň-ýuka, ýagşy-ýaman we şuňa meňzeşler.

58-nji gönükme. Okaň. Aşagy çyzylan sözleriň manysyny aýdyp beriň we olary nusgadaky yaly edip depderiňize göçüriň.

1. Mekdebimizde **ata-eneler** ýygnagy boldy. 2. Biz **gije-gündiz** dynman okaýarys. 3. Edepli ýaş **oglan-gyzlar** garry adamlary hemişe sylaýarlar, hormatlaýarlar. 4. Okuwçylaryň ählisi **ak** köýnek geýip, **gara** galstuk dakypdyrlar. 5. Garry enäniň **agyr** ýüküni **ýeňletdik**.

Nusga: ata-ene, ... , ... ,

59-njy gönükme. Okaň. Soňra antonimleri (garşydaş manyly sözleri) tapyp, nusgadaky ýaly edip depderiňize göçüriň.

Ýaz, adam, ýer, darak, gys, giň, dar, erkek, aýal, söz, kiçi, gün- diz, beýik, pes, ak, goýun, gara, depe, diş, gije, ýogyn, sözlemek, ýaman, barmak, gowy, uzyn, inçe, gysga, gurşun, ýaş, uly, stol.

Nusga: Ýaz-gys, ... , ... ,

60-njy gönükme. Aşakdaky bölejigi okaň. Soň antonimleri depderiňize göçüriň.

Biz çopanlaryň goşuna baryp düşenimizde, gün öýleden agypdy. Tomsuň jöwzasynyň gazabyny asyrlar boýy başyndan geçirip gelýän alaň-alaň bolup ýatan gumlaryň aýakýalaň üstüne bassaň, aýagyňy sazagyň goruna sokan ýaly edäýjegiňe gözüň ýetip dur. Içinden geçip gelýän gyzgyn ýelden janly-jandarlaryň janyny saklamagyň birinji şertiniň sowuk, süýji suwdugyny dilsiz-agyzsyz düşündirip bilýär.

Maşyndan düşen badyna, meniň ýoldaşymyň gözi kölegeden asylgy suwly gaba düşdi. Ol soragsyz-idegsiz gaba eňegini basdy.

Men ýoldaşymyň bolşuny birhiliräk görüp, oňa degşibräk:

– O-how, Gurban! Sen bilýän ahyry, bu guýyň suwy aý. Ony diňe mal içip bilýär, çopanlar üçin bolsa, agyz suwyny 60 kilometrlik ýerden maşyn bilen gatnadýarlar. Çopanlara seniň süýji suw getirip bereniňden-ä geçen, ýöne bularyň barja süýji suwlaryny gutaraýmaweriň – diýdim.

Ýaşuly çopan Garýagdy aga ýylgyryp: – Bolsa-da, oglum, çopan üçin süýji suwuň dermandygyny gowy bilýän ekeniň. Ýöne indi çopanlardan ol kynçylyk geçdi. Goý, azar bermäň, keýpini köklesin! (*Žurnaldan*)

61-nji gönükme. Göçüriň. Garşydaş manysy bolup biljek sözleriň aşagyny çyzyň we olaryň antonimini tapyp, dilden aýdyp beriň.

1. Egri azar – dogry ozar.

2. Gazana ýanaşsaň, garasy ýokar,
Ýamana ýanaşsaň, belasy ýokar.
3. Tomus depesi gaýnamadygyň,
Gyş gazany gaýnamaz.
4. Ilim-günüm bolmasa, Aýym-Günüm dogmasyn.
5. Özüňi süýt bilgil, dostuňy gaýmak.
6. Giç ýat-da, ir tur, alty pişegi artyk ur.
7. Köp ýaşan bilmez, köp okan biler.

§ 12. UMUMYHALK SÖZLERI. DIALEKT WE PROFESSIONAL SÖZLER

Ýadyňyzdamy?

Türkmen dilindäki sözleriň köpçüligi halk köpçüligine düşnüklidir. Bu sözlere umumyhalk sözleri diýilýär.

Meselem: çörek, suw, asman, ýer, guş, ak, gök, gara, uzyn, gysga; gel, git, otur, tur, aýt.

Biz gündelik sözleşimizde halk köpçüligine düşnükli bolan sözlerden peýdalanýarys. Ýöne türkmen dilinde halk köpçüligine düşnükli bolmadyk sözler hem bar. Olaryň käbiri belli bir kärdäki adamlara düşnükli bolsa, beýleki bir toparyna düşnüksiz bolýar. Mysal üçin, müdir, pedgeňeş, janly burç, trigonometriýa, fonetika, leksika, fonema, morfologiýa, ýaly sözler, elbetde, halk tälimi işgärlerine, okuwçylara düşnüklidir. Bular ýaly sözlere professional leksika diýilýär. Elbetde, tehniki leksikanyň oba hojalyk işgärlerine, tersine oba hojalyk leksikasynyň bolsa başga bir kärdäki adamlara düşnüksiz bolmagy mümkin. Şonuň üçin her bir pudagyň özüne mahsus leksikasy bar.

62-nji gönükme. Aşakdaky teksti okaň we ýazyň. Köpçüligiň aktiw ulanylan sözlerini düşündiriň.

Biziň mukaddes çöregimiz

Ine ol ekerançynyň zähmetiniň täji, özüne ýeňil-ýelpaý garalmagyny islemeýän mukaddes çörek.

Çörek hil-hil bolýar: gyzgyn çörek, sowuk çörek, gaty çörek, gowy çörek, setanda-seýranda ýeňil bolaýmasa, köplenç agras çörek... Ol hut adamyň özüni alyp barşy, onuň keýpionlugy, gylyk-häsiýeti ýalydyr.

63-nji gönükme. Aşakdaky goşgy setirlerini ünsli okaň we köpçüligiň aktiw ulanýan sözlerini aýdyp beriň.

Garlar erär, çaýlar dolar,
Ýaz pasly gülüp bakar.
Dagdan inen çeşme suwy,
Jülgelerden şaglap akar.

Gün nur döker, maýlar howa,
Çölde çykar ýelmek-ýuwa.
Suw-sil edip degre daşy,
Her gün ýagar ýaz ýagyşy.

Baýyrlary gök ot bezär,
Baglar geýer gök lybasy.
Sonarlykda mallar gezer,
Her ýan ýaýrar gülleň ysy.

(*H. Nurmyradow*)

64-nji gönükme. Ýokardaky okan goşgyňyzyň mazmunyny dilden aýdyp berer ýaly özüňizden oňa degişli plan düzüň.

65-nji gönükme. Gepleşigi okaň. Näme üçin agtygy enesine düşünmändir.

- Meýlis jan, ekinden baş-alty sany pyýaz getir.
- Ene, näme getir diýdiň?
- Pyýaz.
- O näme diýdigiň?
- Oňa “sogan” hem diýýärler.

§ 13. DIALEKT SÖZLERİ

Ýadyňyždamy?

Ýerli gepleşiğiň wekillerine mahsus bolan aýratyn häsiýetli sözlere dialekt sözleri diýilýär.

Dialekt sözi grek dilinden alnan söz bolup, ýerli gepleşik diýmekdir.

Meselem: ata, kaka käbir ýerli gepleşiklerde “*däde, aba*” ýaly ulanylyşy kimin. Ejeke, bibi ...

66-njy gönükme. Aşakdaky sözlemleri okaň we ondaky dialekt sözlerini aýdyp beriň.

Aýnur, Mahynur, Ogulnary tomus kanikulynda atasy Samarkant şäherine gezelenje alyp gitdi. Ol ýerde taryhy ýadygärlikleri gören çagalar:

–Bä, aba! Şäher şeýle owadan ekeni – diýdi.

Onda abasy:

–Bu ýere dünýäniň ähli ýerlerinden syýahat etmäge gelýärler. Sebäbi Samarkant säheri özüniň taryhy ýadygärlikleri bilen dünýä tanalýar.

67-nji gönükme. Aşakdaky tekstden dialekt sözleri saýlap depderiňize göçüriň.

–Hany, ata bulary äkelmesin-ä äkeldik, indi bulara näme berjek?

–Oglum, tanaň otugandyr. Derrew sygryňy soý – diýdi. Görogly sygryny soýdy. Başga hyzmat etjek adam ýok. Bir Gülendam ýeňňesi bar. Gülendam iki synyny biline çalyp, bilegini çyzgap, gün galandan tä erte çäş galynça, myhmanlara hyzmat etdi.

68-nji gönükme. Aşakdaky sözleri sözlem içinde getiriň we olaryň dialekt sözlerini aýdyp beriň.

Nahar, jigi, çemçe, gelneje, gapy, çörek.

69-njy gönükme. Suratlarda haýsy kär bilen meşgullanýan adamlar görkezlipdir. Suratlaryň aşagyndaky sözleri okaň we haýsy sözüň şol käre degişli däldigini anyklaň. Olary düzedilen gornüşde göçüriň. Her sütünden bir sözi sözlem içinde getirip ýazyň.

darty
synny
keser
çebiş
ýüp

ýanagyç
peýzaž
älem
reňk
guaş

darak
asman
ýumak
erkeç
maň

gök
goç
kädi
kiriş
perde

70-nji gönükme. Teksti okaň. Aşyryň meşgullanýan kärini anyklaň. Zerur harplary goýmak bilen, köp nokatly we ýaýly sözleri göçüriň.

Aşyryň biziň bilen gitmeginiň sebäbini soranymda, Öwez:

– Ol döw(?)len süňk...ň içine okl...kirpiniň tikenini ýerleşdirip bejermek usulynyň üst...nde işleýär. Oňa okl...kirpiniň tikenini gerek – diýdi.

Awariýa ýa-da başga bir betbagtçylykly ýagdaý zerarly el-aýak süňkleri bijaý döw(?)len adamlaryň döw(?)len süňk...niň içine metal sim ýerleşdirilip gipslenýändigini, wagt geçip süňk bitişensoň içindäki simi aýyrýandyklary barada eşidipdim. Aşyr bu azaply us...lyň aňsat çözüg...dini gözleýän eken. Onuň us...lyna görä, içine okl...kirpiniň tikenini ýerleşdirilen döw...k süňk wagt geçmegi bilen bitişip, okl...kirpiniň tikenini bolsa öz-öz...den eräp gidýärmiş. (*H. Şirow*)

71-nji gönükmä. Taryh ýa-da geografiýa kitaplaryňyzdan öwrenýän temaňyzy okaň we ylmy terminleri tapyň. Olaryň ylmyň haýsy ugruna degişlidigini esaslandyryň.

72-nji gönükmä. Ýokarda ýerine ýetiren gönükmeleriňizden peýdalanyň, tablisanyň degişli sütünlerine mysallar ýazyň. Dialekt sözleri bilen professional sözleriň, ylmy terminleriň arasynda nähili umumylyk we tapawut bar.

Umumy halk sözleri	Dialekt sözleri	Professional sözler we ylmy terminler

§ 14. BAŞGA DILLERDEN GEÇEN SÖZLER

Ýadyňyzdamy?

Başga dillerden türkmen diline geçen sözlere alynma sözler diýilýär.

Janly gepleşik arkaly geçen alynma sözler türkmen diliniň ses aýratynlyklaryna laýyk getirilýär we dürs ýazuw kadalaryna boyun egdirilýär.

Meselem: kürüşke, çäýnek, bedre, teletin, konfet, stakan we şuna meňzeşler.

73-nji gönükme. Bölegi okaň we ýazyň. Başga dillerden geçen sözleriň aşagyny çyzyň.

Samolýotyň penjiresinden garaýaryn. Biziň awiasiyamyzyň soňky onýyllyklaryň dowamynda neneşi öňe gadam urandygy hakynda oýlanýarsyň.

Myhmanhanada bize gant, çörek, çay hödür etdiler. Telewizory açdyk, uly stoluň başynda soňky habarlary diňläp, agşam şamyny iýdik. Ýolda ajygypdyrys öýdýän, işdämiz açyldy.

74-nji gönükme. Sözleri okaň we olaryň haýsylarynyň başga dillerden geçen sözlerdigini anyklaň. Soňra olary saýlap, nusgadaky ýaly edip depderiňize ýazyň.

Edepli, gazet, synp, sportsmenler, woleýbol, mugallym, suw, adam, desterhan, ruçka, öý, dutar, owaz, futbol, hokkey, hormat, limonat, toprak, dessan, töwerek, edebiýat, gawun, eje.

Türkmen sözler	Arap-pars dilinden geçen sözler	Rus we ýewropa dillerinden geçen sözler

75-nji gönükme. Aşadaky sözleri degişlilik goşulmasyny goşuň.

Prezident, edebiýat, stol, kitap.

76-njy gönükme. Aşadaky sözleri düşümlerde üýtgediň.

Teatr, kitap, sungat, medeniýet.

§ 15. KÖNELİŞEN WE TÄZE SÖZLER

Ylmyň, tehnikanyň, medeniýetiň ösmegi bilen diliň sözlük düzümi hemişe üýtgeýär: dilde ozal bolmadyk täze sözler ýüze çykýar, könelişen sözler ulanyşdan galýar. Şeýlelikde täze dörän sözler leksikada berk orun alýar, könelişen sözler bolsa ýitip gidýär.

Mysal üçin, türkmen dilinde “jykyr, ynkylap, arçyn, ýüzbaşy...” ýaly sözler öň aktiw ulanylan-da bolsa, häzirki wagtda bular ulanyşdan galan sözler hasaplanylýar. Munuň tersine, häzirki wagtda “kompýuter, internet, paýnet, kollež, liseý, ÝUNESKO...” ýaly sözler durmuşda aktiw ylanylýar.

Durmuşda aktiw ulanylmaga başlan täze sözlere neologizmler diýilýär. Durmuşda aktiw ulanmaktan galan sözlere könelişen sözler (arhaizmler) diýilýär.

Türkmen diline beýleki dillerden geçen sözlere alynma sözler diýilýär.

77-nji gönükmä. Aşakdaky surat boýunça öz düşüňjäňizi beýan edip beriň.

78-nji gönükme. Düşündirişli sözlükden 4–5 sany könelişen söz tapyň we manylaryny anyklaň we depderiňize ýazyň.

Meselem: köpük (teňňe)...

79-njy gönükme. Tekisti okaň, sözbaşy goýuň. Onda ulanylan könelişen sözleri tapyň. Bu sözleriň ulanyşdan galmagynyň sebäbini düşündiriň.

Atany zyndandan alyp çykyp, eli gandally duran tussaglaryň hataryna goşdular.

– Günäkärleri jezalandyryş meýdançasyna alyp barmaly
– diýip, mirşab buýruk berdi.

Tussaglary ýoluň ortasy bilen alyp barýardylar. Yzda, öňde, iki gapdalda her ädimden eli ýaragly serbaz barýardy. Olar aýagyny sähel haýal basan tussagyň böwrüne hyrlygyň ýeňsesi bilen düňküldedýärdiler...

Jezany yglan ediji ýene münbere geldi.

– Ergeş ogly Haýytjan, Ysmaýyl ogly Mirmömin emir aly hezretleriniň emeldarlarynyň janyna kast etmäge synanyşandyklary üçin aýyplanylýar. Günäkärleri dar agajyndan asmaly.

(T. Saparow)

80-nji gönükme. Özbekistanyň garaşsyzlyk almagy bilen baglanyşykly nähili sözler döredi? Gazet-žurnallardan şol sözler ulanylan dört sany sözlemi depderiňize ýazyň.

81-nji gönükme. Aşakdaky sözlerden sözlem içinde getirip, depderiňize ýazyň.

Etrap, talyp, daýhan birleşigi, hatyra günü, welaýat.

82-nji gönükme. Aşakdaky tekstden täze dörän sözleriň aşagyny çyzyň.

1. Süleýman ýedinji synpda okaýar.
2. Bu ýyl talyplar pagta ýygymyna kömekleşdiler.
3. Welaýatymyz bugdaý harmanyny artygy bilen orunlady.
4. Mekdepde mugallymlar mejlisi boldy.

§ 16. DURNUKLY SÖZ DÜZÜMLERİ

(Frazeologizmler)

Ýadyňyždamy?

Frazeologiýa sözler birikmesidir. Ol sözleriň hemmesi birlikde tutuş bir many aňladýar. Şonuň üçin olary aýry- aýry böleklere bölmek bolmaýar.

Meselem: dili gysga – (aýyply, utançly), *gulak gabartmak* – (diň salmak, eşitjek bolmak), *eli uzyn* – (harjysy bol, pully), *geçiň öň aýagy ýaly* – (sabyrsyz, howlukmaç), *agzyna aş gatyklamak, süýt kölüne batyrmak* – (oňarmajak zadyny aýtmak).

Esasan, bu söz birikmelerini – söz düzümlerini ulanylyşyndan başga hili özgerdip, ýagny aralaryna goşulma ýa söz goşup, ozalkylaryny başga sözler bilen çalşyryp ýa orunlaryny, ýa aýryp bolmaýar. Sebäbi olaryň hemmesi bitewi birlikde ulanylýarlar.

Meselem: Tomus depesi gaýnamadygyň, gyş gazany gaýnamaz. Ýagşydan at galar, ýamandan – set.

Frazeologizmler obrazly many aňladýarlar. Olar göçme hem göni manyda bolup bilerler.

Göçme manydakylaryna mysallar:

Agzyna sogan dogramazlyk.

Alnyndan diremek.

Etek alty, ýeň ýedi.

Göni manydakylara mysallar:

Akyl ýaşda bolmaz, başda bolar.

Bal süýji, baldan bala süýji.

Çaga eziz, edebi ondan hem eziz.

Frazeologik söz birikmeleri dilimiziň baýlaşmagynda hem serişde bolup hyzmat edýär. Sebäbi birnäçe goşma sözler şu esasyda ýüze çykýarlar.

Meselem:

Gelneje – gelin eje, basybalyjy – basyp alyjy, pişikdyrnak – pişik dyrnak.

83-nji gönükme. Çep we sag tarapdaky ýazylan sözlemleri okaň. Has gara ýazylan sözler we söz düzümleri sözlemiň haýsy agzasy?

1. Görogly Gyr ata atlandy. 2. Ejem aşy gatyklady. 3. Çagalar eşikleriniň çaňyny kakdylar.	1. Görogly gazap atyna atlandy. 2. Oraz agzynda aş gatyklady. 3. Işinden kemçilik tapyp, onuň çaňyny kakdylar.

84-nji gönükme. Sözlem görnüşinde ulanylan frazeologik söz düzimleriň hesini aýry-aýry sözlemde getirip depderiňize ýazyň.

Zähmet soňy rehnet.
 Depegenden daşrak.
 Dama-dama köl bolar, hiç dammasa, çöl bolar.
 Ýekäniň çaňy çykmaz
 Soňky tüýkülik sakgal ezmez.
 Ulalyp oňalmadyk.

Nusga: Ata babalarymyz: “Zähmet soňy rähnet” diýipdirler.

85-nji gönükme. Göçüriň. Durnukly söz düzümleriniň aşagyny çyzyň. Olaryň manylaryny anyklaň.

1. Artyk, biz ozal gözli kör ekenik. (*B. Kerbabaýew*)
2. Ýatan duşmanlaryň üstüni gapyl basýarys, ýene şar uçan ýaly göterilýäris, bizden nam-nyşan tapman galýarlar. (*A. Gowşudow*)
3. Günüň ýiti şöhesi onuň gapyrgalaryny sanabermeli endamyny ýalpyldatdy. (*B. Kerbabaýew*)
4. Ol häzir ähli ýadawlygy unudypdy, göýä üstünden dag aýrylan ýaly bolupdy. (*G. Seyitmäadow*)

5. Ýazmyradyň haýýady göçüp, ýüzi ak tam boldy.
6. It aglar garyp halyna. (*Seydi*)

86-njy gönükme. Test görnüşli ýumuş.

“Iki adamyň arasyna şeytan düşükdir” (*H. Deryaýew*) diýen sözlemdäki “ara şeytan düşmek” söz düzümi näme?

1. Alynma söz.	5. Ylmy termin.
2. Dialekt söz.	6. Professional söz.
3. Könelişen söz.	7. Täze söz.
4. Frazologizm.	

§ 17. TÜRKMEN DILINIŇ STIL AÝRATYNLYKLARY

Ýadyňyzdamy?

Gepleşik hem kitap stili özara tapawutlanýarlar.

Gepleşik stili haýsy-da bolsa biriniň öz pikirini başga birine dilden aýtmagydyr. Bu iki we köp adamyň özara pikir, sorag-jogap alyşmaklarynda ýüze çykýar.

Sözleşişň ýazuw arkaly beýan edilýän görnüşine kitap stili diýilýär.

Edebi stil, resmi iş stili, publisistik stil hem kitap stiline degişlidir.

87-nji gönükme. Aşakdakylaryň stillerini deňşdiriň we olardan edebi stilde beýan edilenleri saýlap, depderiňize ýazyň.

1. Giň meýdanyň göwsünde, topbak-topbak gök çayyrylyklaryň arasynda başlaryny galdyrman, ýaýraşyp otlap ýören sygyrlaryň çopany mendim. (*A. Durdyýew “Saýlanan eserler”*)

2. – Sen bu işlere nädip ýetişýärsiň?

- Ýetişmän näme? Men gün režimim boýunça işleýärim.
- Gün režimini düzmegi saňa kim öwretdi?
- Türkmen dili mugallymymyz öwretti.

88-nji gönükme. Teksti okaň. Köp nokatlaryň deregine degişli harplary goýup göçüriň. Tekstiň haýsy stile degişlidigini anyklaň.

Mugallym mukaddes söz. Mugallym – Allatagallanyň bu ajaýyp zemine eçilen mukaddes ylymlaryny ýaş nesle öwre... ýän ynsan. Ol aras...a, päk we dury çeşme kibi nesilleriň aňyna edep-terbiýe guýýar.

Çaga bilim şalygynyň gapysyny açyp, ony töre geç... rýän-de mugallymdyr. Mugallymyň kömegi bilen çaganyň dünýägaraýşy giňäp, ol bu ümmülmez dünýä düş...nmeğiň ilkinji ýodasyna gadam basýar. Mekdep bosagasyndan ilkinji gezek ätlän çaganyň eline galamdyr depder tutd...ryp, ilkinji “A” harpyny ýazdyran mugallym, ertirki gün onuň diňe bir halypasyna däl, eýsem, ýakyn dost...na öwrülýär.

Mugallym – ol her bir adamyň kalbynda baky orun tapýan ynsan. Ol çaganyň zehin gaýma...yny goýaldyp, bilim paýhasyny berýär.

Mähriban mugallymlarymyzy ikinji ene-ata hasaplamalydyrys. Säher bilen ak pata berip, bizi ýola salýan eziz käbelerimiz bar bolsa, şol säherde mekdep gapysyny açyp, “Hoş geldiň!” diýip, mähir bilen garşy alýan mähriban mugallymlarymyza çäksiz minnetdardyr.

89-njy gönükme. Öz ýakyn adamlaryňyzy gutlap, gutlag sözi ýazyň. Tekst emele getiriň. Sözleýiş stilini anyklaň.

Nusga: Hormatly halypam Sizi baýram bilen tüýs ýürekden gutlaýaryn. Biz şägirtleriň bagtyna hemişe sag-aman boluň.

Şägirdiňiz

MORFOLOGIÝA

Morfologiýa grammatikanyň özbaşdak bölümleriniň biri bolup, sözleriň ýasalýşlaryny, üýtgeýişlerini we söz toparlaryny öwredýän ylymdyr.

Sözüň sostawy barada geçilenleri gaýtalamak

§ 18. ASYL SÖZ WE GOŞULMA

Sözleriň esasy manylaryny bildirip, üýtgemän galýan bölek-lere asyl söz diýilýär.

Meselem: ýylgyn, kelem, haly, deňiz we ş.m.

Özbaşdak ulanylman, sözlere goşulup ulanylýan bölek-lere goşulma diýilýär.

Meselem: oba–dan, daýhan–çylyk, gel–ýär, mekdep–lerimiz, iş–çiler, nä–dogry.

Bu sözlerdäki *oba, daýhan, gel, mekdep, iş, dogry* sözleri asyl sözlerdir, emma olara goşulan *-dan, -çylyk, -ýär, -lerimiz, -çiler, nä* – bölekleri bolsa goşulmalardyr.

Goşulmalar köplenç bolsa sözleriň önünden goşulýarlar. Bularyň edýän hyzmaty sözleriň zyndan goşulýan *-syz, -siz, -suz, -süz* goşulmalaryna ýa-da *däl* kömekçi sözüne barabar bolýar.

Meselem: tertip–bitertip–tertipsiz.

mälim–nämälim–mälim däl.

90-njy gönükme. Aşakdaky teksti okap, goşulmaly sözləri depderiňize göçüriň.

Bir bar eken, bir ýok eken, bir kel mekgejik bar eken. Ýöne onuň keldigini özünden başga hiç kim bilmeýär eken.

Hawa, onuň hem edil beýleki mekgeler ýaly dokuz dony, sary gulpagy bolup, göwresi-de öz doganlarynyň hiç birinden pes däl eken.

Şeýle-de bolsa, ol özüniň kelligi üçin gaty kemsinýär eken.

Günlerde bir gün bu mekgejöwenleriň eýesi – olary ekip, kemala getiren garry mama uzak bir oba gezelenje gitmekçi bolupdyr. Gezelenje gidilende hem köplenç sowgatly gidilýär. Ol baryp, baş ýegeniň hersi üçin bir mekgäni omrup, alypdyr-da, horjunyna dykyp ýola düşüpdür. (*Žurnaldan*)

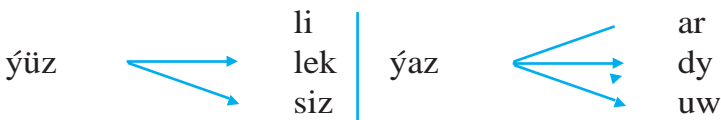
91-njy gönükme. Aşakdaky şygryň içinden asyl sözleri göçürip ýazyň.

Pişikler bilen syçanlar

Pişik çykdy işikden,
Syçan çykdy deşikden,
Ilki biri,
Soňra çykdy dostlary.
Olar öýde oýnadylar – bökdüler
Ganarlardan ganarlara çykdylar.
Íydiler,
Içdiler,
Hinlerine bugdaý baryn çekdiler.
Pişigiň bolanam örän oňat zat,
Bolmasa syçanlar çykar durardy,
Her gün gallamyzdan çeker durardy.

92-nji gönükme. Aşakdakylary okaň we haýsy bölegiň many aňladyp, haýsysynyň many aňlatmaýandygyny bilň.

gül-li	dil-li	iş-çi	ot-luk	el-im
gül-siz	dil-siz	iş-li	ot-ar	el-de
gül-le	dil-çi	iş-siz	ot-ag	el-iň

93-nji gönükme. Sözlemleri okaň we göçüriň. Has gara ýazylan sözleriň asyl sözünüň aşagyňy çyzyň.

1. Olary hemme hormat edýärdi. “Näme üçin?” diýseňiz, Oraz **tertipli** we **edepli** oglan.
2. Biziň öýümüziziň ýanyndan **suwly** ýap geçýär.
3. Jeren gopuzyny çykarandan soň, hemmeden ozal rugsat sorayan ýaly bolup, öz ejesiniň **ýüzüne** çalarak ýylgyryp seretdi.

4. Ýygymçylar ir bilen pagta meýdanyna geldiler.

5. Barha galyp has belende
Gök bahary söýýär erik.
Gülli bahar her gelende
Akja köýnek geýýär erik.

94-nji gönükme. Aşakdaky şygry labyzly okaň we asyl sözleri tapyň.

Asman gümmür-gümmürlenip,
Deprek kakdy, çakmak çakdy.
Bulut geldi lemmerlenip,
Depe-düzi suwa ýakdy.

Birdenikä geldi-de Gün,
Buldy böwsüp parlap çykdy.
Gyzdyrды-da ýeriň ýüzün,
Nury bilen zerläp çykdy.

Ýygyp ýuwa, ýolup ýelmek,
Bahar aýy gezdik çöli.
Kömelegem alyp geldik,
Biz aýlanyp goldan-goly.

95-nji gönükme. Aşakdaky bölejigi depderiňize göçüriň, göçürüp barýarkaňyz asyl söz bilen goşulmanyň arasyyna kese çyzyk goýuň.

Gözdaňdy

Çagalaryň arasynda meşhur bolan oýun “Gözdaňdy”dyr. Munda hem oýny alyp barýan “han” oýunçylaryň içinden öz islegi boýunça eşekçini tapýar. Oýun 5–10 sany ýa-da ondan hem köpräk adam bolup oýnalýar.

Oýunçy näçe köp bolsa, oýun şonça hem gyzykly geçýär.

Oýnuň oýnalyşy: eşekçiniň gözünü arassaja ýaglyk ýa-da uzynrak gara mata bilen daňmaly. Onsoň eşekçini tegelek çyzygyň ortasynda durzup, döwçüler hem çyzygyň daş-töwereginde, islän ýerlerinde durýarlar. Döwçülerden biri “başlaýarys” diýip komanda berenden soň eşekçini du-

ran ýerinde aýlap duruzýarlar. Ol döwçüleri tutjak bolup çalyşýar. Döwçüler hem çyzygyň içine ikiden-üçden girip, eşekçä el degirýärler, eşekçi hem el degirenleri tutjak bolýar. Döwçüler mydama eşekçiniň ýanyna duýdansyz barmaga çalyşmalydyrlar. Eger-de eşekçi özüne tarap gelýän döwçüniň çybsyldysyny ýa-da sesini eşidäýse, derrew oňa tarap ellerini uzadyp okdurylýar-da, ony tutjak bolýar. Döwçüleriň oturyp, göwresini gapdala tutup eşekçä el degirmäge haky bardyr.

96-njy gönükme. Her bir sözüň aňladýan manysyny biliň. Soňra her sözüň manysyna görä ýaý içindäki sözlerden peýdalanylýp, sözlemler düzüň.

Mekdep, başlik baha, mugallym, okuwçy, birlik baha.

(okuwçylara bilim we terbiýe berýän in mähriban adam, okuwçylaryň okap, bilim we terbiýe alýan ýeri, tüýs ýürekden okap, bilim we terbiýe almaga jan edýän çaga ýa ýetginjek, in ýokary baha, in pes baha).

Nusga: Başlik baha in ýokary baha hasaplanýar.

97-nji gönükme. Aşakdaky sözleri sözlem içinde getirip ýazyň.

Bimaza, bitertip, nädogry, nätanyş, bimahal, parahat, bimany, bitara, bidüzgün, nätanyş, näsag.

§ 19. SÖZLERIŇ HILLERI

Sözler özleriniň aňladýan manylary, gurluşlary taýyndan bir-birlerinden tapawutlanýarlar.

1. Oba, iş, işçi, dodak, ekin, bil, bilim, bugdaýymyz, demirçi, Meret, Ata, el, aýak, gumak, göz, gawun, kädä, alma ýaly bir sözden düzülip, bir düşünjäni aňlatmaga hyzmat edýän sözlere sada sözler diýilýär.

2. Daşkent, Surhanderya, Sarymaý, kellebaşayak, orunbasar, Nurberdi, başatar, günebakar, ýolbaşçy ýaly birden artyk sözden düzülip, bir düşünjäni aňladýan sözlere goşma sözler diýilýär.

3. Uly-kiçi, gara-gura, oylan-uşak, ýorgan-düşek, mal-gara, eýläk-beýläk, geým-gejim, elek-çelek, gaty-guty ýaly sözlere tirkeş sözler diýilýär.

98-nji gönükme. Teksti okaň we göçüriň. Has gara ýazylan sözleriň nähili sözlerdigini aýdyň.

Süýt

Süýt aşgazanda tiz özleşýär. Süýt içilenden soň, üstünden başga zat iýip-içmeli däl we uklamaly däl. Geçi süýdi içki organlara zyýanlydyr, emma öýken kesellerine peýdalydyr. Kelleagyrsy bolan, gulaklary şaňlaýan, başy aýlanýan adamlar hem süýt içmekden saklanmalydyrlar. Dalagy, bagry agyrýan adamlara hem süýt zyýanlydyr. Süýt içiňi geçirýär.

Dürli zäherlenmede süýt içmek peýdalydyr. Süýt dişleriňe zyýanly. Ol dişiň etini ýumşadýar. Şoňa görä-de süýt içilenden soň bal iýmeli. *(Abu Aly Ibn Sina)*

99-njy gönükme. Aşakdaky nakyllary okaň, ondaky sada sözleri tapyň. Soňra olaryň yzyna goşulan goşulmalaryny taşlap, asyl söz görnüşinde depderiňize ýazyň.

Ýigide müň dürli hünär hem azdyr.
Saýany ekmedik salkynda ýatmaz.
Iki aýakly iki günde.
Ýekäniň çañy çykmaz.
Duşmanyň peşeçe bolsa, pilçe gör.
Dostuň könesi ýagşy, donuň täzesi.

100-nji gönükme. Teksti okaň. Soňra tirkeş sözlere saýlap, depderiňize ýazyň.

Gumy alkymlap oturan oba uzakdan sereden adama edil bir topbajyk bag ýaly bolup görünýärdi. Golay-golaý geldigiňçe-de obanyň ganatlary iki ýana gerilýär-de, gözüň okarasyny doldurýardy.

Bu gün obanyň ileri çetinde üç-dört toplum bolup ýokary göterilýän çal tüsse ol ýerde bol-telki biş-düşüň barlygyny bildirýärdi. Şemalsyz howada towlam-towlam kaka meňzäp, dik ýokary göterilýän, depesi saýylan ýüň ýaly ýazylyp gidýän tüssäniň çykýan ýeri Pälwanlaryň öýleridi.

101-nji gönükme. Aşakdaky sözleri sözlem içinde getirip, depderiňize ýazyň.

Düýeguş, Amanmyrat, uly-kiçi, Gülnabat, gelin-gyzlar, oglan-uşak, dag-dere, ýolbars, çörek, watan, ene.

102-nji gönükme. Aşakdaky sözlerden sada sözleri biraýry, goşma sözleri biraýry, tirkeş sözleri hem biraýry ýazyň.

Güýz, bag, düzüm-düzüm, üzüm, ir-iýmişler, saçak, ene-ata, Kakageldi, Ýazgül, Muhammet, bilim, Ozbegistan, kitap, mekdep, aýdym-saz, dutar-gyjak, Kelteminar, Gyzylgum.

103-nji gönükme. Çeper eserlerden sada sözlere, tirkeş sözlere hem-de goşma sözlere degişli sözlemler göçürüp ýazyň.

§ 20. SADA SÖZLER

Bir sözden ybarat bolup, bir düşünjani aňladýan sözlere sada sözler diýilýär.

Sada sözler bogunlardan hasyl bolýarlar, bogunlar bolsa seslerden düzülýärler.

Sada sözler bir bogundan (*at, it, al; ýol, ýap, ýuw; tam, suw, köl, gol; bagt, harp, dürs, çalt*), iki bogundan (*o-gul, a-gyz, ü-züm; ba-lyk, so-gan, to-wuk, go-ýun, to-ýun, ýyl-dyz, ýyl-gyn, gar-pyz*), üç we ondan-da köp bogunlardan (*o-ka-ra, a-la-ka, o-ma-ça; go-wa-ça; gur-lu-şyk-çy, e-ke-ran-çy-lyk*) düzülýärler.

104-nji gönükme. Sözleri okaň we olaryň näçe bogundan düzülendiklerini anyklaň. Soňra sözi emele getirýän bogunlaryň aýratynlyklaryny aýdyň.

at	çal	wagt	kaka	ene	daýza	uýguç
iç	giç	güýç	daýy	eje	gumry	sülgün
iş	gap	düýş	mama	ata	sübse	ýylgyn
ak	diş	gulp	baba	aga	jüýje	gyrgyç

Şeýle bogunlardan düzülen sada sözleri tapyp, depderiňize göçüriň.

105-nji gönükme. Aşakdaky şygyr labyzly okaň. Soňra ondaky sada sözleri bogunlara bölüp aýdyp beriň.

Ýowarda

Ýekşenbede ýowar boldy, Dostlar üýşüp işe geldi. Gandym, Gadam Badam ekdi. Merdan, Meýdan Ýer agdaryp, Armytlara dökün dökdi. Nury, Sary, Salma gazyp,	Almalara joýa çekdi. Pürli, Dürli Garly, Narly Alçalary üljä sapyp, Baglarmyzy suwa ýakdy. Pikir ediň, Hany aýdyň! Ýekşenbede bu ýowara Näçe çaga işe çykdy?!
---	---

(Hojageldi Nurmyradow “Jadyly sandyk”)

106-njy gönükme. Teksti okaň we ondaky bir, iki hem üç bogunly sada sözleri tapyň. Soňra tertip boýunça saýlap ýazyň.

Özbeğistanda her bir baýram we şanly seneler dabaraly bellenilýär. Biz çagalar hem bu baýramlara uly taýýarlyk

göryäris. Ata-enelerimize öz elimiz bilen ýasan sowgatlarymyzy goşsur-ýarys.

Mundan başga maşgalamyzda, obamyzda, garyndaşlarymyzda toýlar bolýar. Biz üçin toýlar hem uly baýram.

Maşgalamyzda hem ata-enelerimiziň, aga-inilerimiziň, jigilerimiziň, doglan günlerini hem baýram ýaly belleýäris. Biri-birimizi gutlaýarys, öwrenen goşgudyr aýdymlarymyzy aýdýarys. Tans edýäris, baýram saçagyny bezemäge kömekleşýäris.

107-nji gönükme. Aşakdaky sözlere degişli goşulmalary goşup, sözlem içinde getirip, depderiňize ýazyň.

Ýer, pagta, bugdaý, tokaý, mal, gawun, garpyz, jaý, kitap, nar, çaga.

108-nji gönükme. Bölejikdäki sözleri bogna bölüp ýazyň, ýapyk bogunlaryň aşagyny çyzyň.

Meleguş nirä, näme üçin gidýänini aňýan ýaly, köçä düşeninden ýüzin salyp ugrady. Kakageldi onuň jylawyny çekdi, çünki entek ýol uzakdy, öňde aňnat-aňnat gumlar, at gaýtarym takyrlyklar ýatyrdy.

109-njy gönükme. Bir, iki we üç bogunly sada sözleri tapyp, depderiňize ýazyň.

§ 21. SADA SÖZLERIŇ BOGUN SOSTAWY

Sada sözleri emele getirýän bogunlar sap açyk bogunlardan (*ba-ba, i-ni, go-wa-ça, o-ma-ça*), sap ýapyk bogunlardan (*ker-piç, ör-küç, ýyl-dyz, ag-şam-lyk*), açyk hem ýapyk bogunlaryň garyşyk gelmeginden (*ä-dim, serçe, hö-würt-ge, so-gan*) ybarat bolýar.

Türkmen dilindäki sada sözlerde bogunlaryň ses hem harp sany dürli-dürlüdür. Bogun bir sesden hem bir harpdan (*a-dam, ä-dim, a-gyz, a-ýak*), iki sesden hem iki harpdan (*gö-le, go-za, ça-ga*), dört sesden we dört harpdan (*wagt, nyrh, dürs, hö-würt-ge*) bolup bilýär.

110-njy gönükme. Bir bogunly sada sözleri okaň we olaryň hersinde näçe harpyň we bognuň bardygyny belläň.

Ýap, aý, el, ýer, ýurt, gül, kyn, suw, güýz, süýt, tüýnük, düwme, bagt, nagyş, agrak, bent, aýt, harç.

111-nji gönükme. Diňe açyk bogunlardan düzülen sada sözleri saýlap ýazyň.

Guzy, bagana, süri, çäge, gara, mele, sary, okara, garaly, kädi, päki, araba, dogan, ýoldaş, aga, maşgala, oylan, gyz, kitap, depder, galam, oba, depe, gurçuk, tüwi, dary, arpa, serçe, ige, igde.

112-nji gönükme. Bölejigi okaň we ondaky sap ýapyk bogunly sözleri saýlap, bogna bölüp ýazyň.

Ahmet suwly ýabyň darrak ýerinden bökdi. Soň aýa-galdygyna diýen ýaly ýakyndaky baýryň depesine çykdy-da, gidiberdi. Gandymam onuň zyy bilen depä çyksa, Ahmet aňry gitmändir. Tümmegräk ýerde durup, uzaga seredýär. Onuň seredýän tarapyndan otlap ýören bir haýwan örän uzakdan Gandymyň gözüne edil garynja ýalyjak bolup görüldi.

(Ç. Aşyrow “Ahmediň taýy”)

113-nji gönükme. Teksti okaň, sözlemleri hasyl eden sözleriň bogun sanyna üns beriň, soňra dört we ondan-da köp bogundan düzülen sözleri saýlap depderiňize ýazyň.

– Eý, ýigit, muňa aklyň ýetmedik bolsa, onda diňle. Onuň sebäbini men saňa aýdaýyn – diýipdir. Öňki gezek geleniňde, sen il bähbidi bilen ili nazarlap gelipdiň. Şonda sende ýüzläp adamynyň güýji, akly bardy. Şol sebäpden hem sen menden üstün çykdyň. Bu gezek bolsa sen diňe öz bähbidiň üçin geldiň. Şonuň üçin sende diňe bir adamynyň güýji, bir adamynyň akly bar. Sen pikir edip gör, heý, döwüň güýji bilen biz adamyň güýji deň gelermi? Bu gezek seni nebsiň getirdi. Sol sebäpden hem men seni aňsatlyk bilen ýeňdim. “Ýagşylyga ýagşylyk” diýipdirler. Men hem

seni öldürjek däl. Ýöne sen bu bolan wakany bolşy-bolşy ýaly edip, öz halkyňa gürrüň ber. Eger sen şony etmeseň, men seniň galaňy ýer bilen ýegsan ederin. Eger sen ähli başyňdan geçirenleriňi gylyny gymyldatman, galadakylara gürrüň berseň, men bu ýerden hemişelik giderin – diýipdir we ýigidi azat edip goýberipdir.

Oglan gala dolanyp, ähli bolan wakalary halka bolşy ýaly gizlemän gürrüň beripdir. Döw hem sözünde tapylyp, dagy hemişelik terk edipdir.

114-nji gönükme. Açyk bogna degişli 5 sany, sap ýapyk bogna degişli hem 5 sany söz tapyp depderiňize ýazyň.

115-nji gönükme. Açyk we ýapyk bogunlaryň garyşyk gelmeginden emele gelen sözleri sözlem içinde getirip ýazyň.

Göwün, çaga, kitap, howly, depder, arassaçylyk, saglyk, zemin, asman, ata, mekdep.

116-njy gönükme. Çeper eserlerden açyk we ýapyk, garyşyk bogunlara degişli sözlemler göçüriň.

§ 22. SADA SÖZLERIŇ SOŇKY BOGNUNDA IKI ÇEKIMSIZ SESIŇ ÝANAŞYK GELMEGI

Bir we ondanda artyk bogundan düzülen käbir sada sözleriň soňunda iki çekimsiz ses ýanaşyk gelip, ýapyk boguny hasyl edýärler.

Meselem: Harp, bars, gurt, bagt, çalt, berk...

Begenç, gazanç, guwanç, gögert, azalt...

Gorkunç aýlyganç, ýirgenç...

Şeýle bolanda bogun soňundaky iki çekimsiziň arasynda ysgynsyz dar çekimli eşidilýän ýaly bolýar. Emma ýazuwda ysgynsyz eşidilýän şol dar çekimli ýazyлмаýar.

Sada sözleriň soňunda iki çekimsiz ses ýanaşyp gelende olaryň ilkisi “*w, g, ý, l, n, ň, r, s, ş, h*” soňkysynda “*k, p, s, t, ç*” seslerinden biri bolýar.

Meselem:

1. *wp, wç*: howp, möwç ... ;
2. *gt*: wagt, bagt, nagt ... ;
3. *ýp, ýt*: haýp, keýp, aýt, tüýt ... ;
4. *lk, lp, lt*: gulp, halk, çalt, azalt ... ;
5. *np, ns, nt, nç*: synp, üns, gant, guwanç ... ;
6. *ňk*: süňk, çüňk, aňk-taňk (bolmak) ... ;
7. *rz, rp, rs, rt, rh, rç*: arz, harp, bars, gurt, çarh, burç ... ;
8. *st*: dost, üst, ast ... ;
9. *şk, sp, şt*: yşk, maşk, keşp, küşt, kesp ... ;
10. *ht* äht, jäht ...

117-nji gönükme. Sözleri okaň we ýazyň. Soňra bogun soňunda iki çekimsiz sesiň ýanaşyk gelen ýerini tapyp şol sözüň aşagyny çyzyň.

Möwç almak, howply ýer, mugt zat, eýmenç haýwan, tagt etmek, jynsparaz jenaplar, bagtly durmuş, karz bermek, ýagly süýt, tükenmez mülk, çalt depgin, täsin zülp, uly bent, erk etmek, loňk-loňk edip ylgamak, dürs ýazuw, tarp ýer, kert gaýa, harç, owadan kesp, köşk, parhly adam, äht etmek, küşt oýuny.

118-nji gönükme. Çeper eserlerden bogun soňunda iki çekimsizi ýanaşyk gelen sözleri tapyp, sözlemler içinde ulanyň we olary depderiňize ýazyň.

119-njy gönükme. Bölejigi okaň we ýazyň. Haýsy sözleriň bogun ahyrynda iki çekimsiz sesiň ýanaşyk gelendigini biliň.

Begenç ir bilen maşk işlerini ýerine ýetirýär. Ol dostlaryna kömek berýär. Dostlary bilen berk aragatnaşyk saklaýar. Olar Begençden galman işlejekdigine äht etdiler. Dostlar bir-birine buýsançly hem guwançly garap zarp edip işlediler. Şeýleleilik-de olaryň halkyň ynamyny ödediler, bagtly we şatlykly durmuşumyzda şan-şohrat gazandylar.

120-nji gönükme. Nakyllary okaň. Manylaryny düşündiriň. Has gara ýazylan sözleriň bogun ahyrynda nähili seslere gutarandyklaryny biliň. Soňra olaryň manydaş sözlerini tapyp, depderiňize ýazyň.

Berk bolsa daşyň, taýýardyr aşyň.
Namart – aş üstünde, **mert** – iş üstünde.
Dostuň könesi **ýagşy**, donuň täzesi.
Ýigidi **dostundan** tana.
Ýüz **namart** bir **merdiň** ýerin tutmaz.
Serçeden **gorkan** dary ekmez.
Suw küýzesi suwda **synar**.
Taýak gelýänça – **ýumruk**,
Täze küýzäň suwy sowuk

(Nakyl)

Nusga: Berk-kuwatly, çydamly, ...

121-nji gönükme. Aşakdaky iki çekimsiz sesi ýanaşyk gelen sözleri sözlemler içinde ulanyp olary derderleriňize ýazyň.

Wagt, bagt, şatlykly, synp, howply, dürs, mülk.

§ 23. SADA SÖZLERIŇ BOGUNLARYNYŇ ÖZGERMEGI

Türkmen dilinde bir bogunly sada sözleriň ahyry, esasan, çekimsiz sese gutarýar. Olara çekimli sese başlanýan goşulma goşulanda, sözüň soňundaky çekimsiz goşulan bölege geçip, çekimsiz ses bilen başlanýan bogny emele getirýär.

Meselem: At-a – A-ta, at-ar – atar – a-tar, ot-a – ota – o-ta, ot-ar – otar – o-tar, göz-üm – gözüm – gö-züm; göz-i – gözi – gö-zi, bagt-ym – bagtym – bag-tym ...

Meselem:

A-ga, o-ba, ä-dik, ü-züm, u-ky, e-ne, i-ni, ö-küz ...

Şeýle bolansoň, ahyrlary çekimsiz sese gutarýan bir we ondan-da köp bogunly sada sözere çekimli sese başlanýan

goşulmalar goşulanda, söz ortasyna düşýän bogunlaryň hemmesi çekimsiz sese başlanýar.

Meselem:

Towşan-ymyz, tow-şa-ny-myz
 Meýdan-ymyz, meý-da-ny-myz
 Il-iň-iz, i-li-ňiz.

122-nji gönükme. Teksti bogna bölüp depderiňize ýazyň. Bogunlaryň haýsy sese başlanyp, haýsy sese gutarýandyklaryna üns beriň.

Iň soňunda hemmeleriň umytly nazary gökdepelileriň Dordepel atly iň ýyndam atynda eglenýar. Bu kyn işi şol halasgärden başga başaryan ýok.

Meniň atym çapa gitjek bolsa, şonuň bilen meniň körpe oglum gitsin, atym näme bolsa, goý, oglum hem şonuň bilen bile bolsun!

Ine, bu hakyky türkmen ýaşulusynyň – Dordepeliň eýesiniň şol kyn pursatda aýdan sözleri! Ol il günüň bähbidi üçin özüniň janyndan eý görýän iki sany mähribanyny orta goýýar.

(A. Gowşudow “Dordepel”)

123-nji gönükme. Sözleriň yzyna çekimli sese başlanýan goşulmaları goşup, bogna bölüp ýazyň. Sada sözüň bogunlardan nähili üýtgeşiklik bolýandygyny aýdyň.

suw	ders	çörek	sarymsak
tam	dürs	kepgir	şugundyr
göz	harp	tamdyr	kebelek
öý	bagt	gawun	bökelek
kak	wagt	garpyz	hazanak
ot	düş	kelem	käkilik
bag	güýç	sogan	
ýap	güýz	üzüm	

Nusga: kä-ki-li-gi...

§ 24. SADA SÖZLERIŇ BASYMY

Sözleriň belli bir bognynyň beýleki bogunlaryndan batlyrak aýdylmagyna basym diýilýär.

*Meselem: **gaplaň, süzme** diýen sözleriň ikinji bogunlary beýleki bogna garanda batlyrak aýdylýar.*

Basymyň ýeriniň üýtgemegi bilen sözleriň manysy hem üýtgäp biler.

*Meselem: **çatma, süzme, gurama, düzme** sözler hereket aňladyp, işlik bolýan bolsalar, **çatma, süzme, gurama, düzme** sözleri bir zadyň adyny aňladyp, at bolup gelýärler. Ýokardaky görkezilen sözleriň basymy ilki bognunda bolsa, işlik, soňky bognunda bolsa, at bolýarlar. Türkmen bilinde basym, esasan, sada sözüň soňky bognuna düşýär.*

124-nji gönükme. Sözleri depderiňize göçüriň we basymyň ýerini üýtgedip, sözleriň manylaryny aýdyp beriň, olary sözlem içinde ulanyň.

Dolama, çöwürme, basma, öýme, ýasama, doňdurma.

125-nji gönükme. Şygry labyzly okaň. Aşagy çyzylan sözleriň basymyny ýerinde goýuň we şol sözlere sözlemler düzüň.

Atlar aýlawda,	Ýeriň ýüzünden,
Kişňeýär batly.	Atylýär atlar,
Şeýdip gygyrýar,	Şeýdip nyşana,
Ýörejek otly _____	Barýandyr oklar .

Çaraýaşyna,
Gör, galýar bir **at!**
Şeýdip uçmanka,
Guş **kakýar** ganat.

(A. Haýydow “Aýlawda”)

126-njy gönükme. Şu sözlerde basymyň ýerini üýtgedip, özüňizden sözlemler ýazyň.

Basma, orama, doňdurma, gatlama, çatma, süzme, düzme.

127-nji gönükme. Sözleri okaň. Basymyň nirelere düşýändigini bilň, soňra olaryň basym düşýan ýerlerini üýtgedip, sözlemler içinde ulanyň.

Ýazma, alma, gowurma, çekme, garma, dograma, dolama.

128-nji gönükme. Siz şu frazeologik söz düzümleriniň manysyna nähili düşünyändiginizi ýazuw arkaly beýan ediň. Ýazanyňyzdan soň, haýsy sözleriň sada sözlerdigini anyklaň.

Galan işe gar ýagar.
Toýa garramak ýok.
Ýatan öküze iým ýok.
Işlemedik – dişlemez.
El hünäri il gezer.

129-njy gönükme. Soraglara ilki dilden, soň ýazuw üsti bilen jogap beriň. Jogabyňyzdaky haýsy sözleriň sada sözler bolýandygyny aýdyň.

1. Siz nirede ýaşayärsynyň?
2. Siziň okaýan mekdebiňiz obaňzyň niresinde ýerleşýär?
3. Siziň öýüňiz mekdebiňiziň niresinde?
4. Siziň maşgalaňyzda näçe adam bar?

§ 25. GOŞMA SÖZLER

Birden artyk sözlerden düzülip, bir düşünjäni aňladýan sözlere goşma sözler diýilýär.

Meselem: Magtymguly, Gurbanberdi, Maýagözel, Annagül, başatar, orunbasar, daşdeşen, düýedaban, kyrkaýak we ş.m.

Islendik sada sözleri birleşdirip, olardan goşma sözleri ýasamak bolmaz. Sebäbi goşma sözler uzak wagtyň

önümidir. Sada sözlerden goşma sözleriň hasyl bolmagy üçin şeýle şertler gerek:

1. Birigişýän sada sözleriň ozalky manylarynyň özgerip, olaryň bilelikde täze bitewi bir many aňlatmagy gerek: demir, tiken–demirtiken, pişik, dyrnak–pişikdyrnak, kyrk, aýak– kyrkaýak ...

2. Birleşýän sada sözleriň bir basymly aýdylýan täze söze öwrülmeği zerur: Mämmet, esen–Mämmedesen–Mäm-me-de-sen, gelin, eje–gelneje–gel-ne-je, bagyr, öýken– bagröýken–bag-röý-ken.

3. Goşma söze öwrülýän sada sözleriň bir-birini aýykla-mazlyklary zerur: demir ýol–nähili ýol?, demirýolçy–nähili ýolçy? diýmek bolmaýar.

4. Goşma söze öwrülýän sada sözleriň her haýsy aýry soraga jogap bolman, ikisiniň bilelikde bir soraga jogap bolmagy gerek: kim?–demirýolçy, kim?–bedenterbiýeçi...

Şu şertlere laýyk gelýän sözler goşma sözlerdir.

Goşma sözler gysgaldylan görnüşde hem bolýär. Biziň öň gürrüňini edenlerimiz gysgaldylmadyk goşma sözler hakyndadyr.

130-njy gönükme. Sütüniň sag hem çep tarapyndaky sözlemleri okaň, sada we goşma sözleri özara deňşdirip, olaryň aýratynlyklaryny düşündiriň.

Baýram, Durdy, Akja, Gül
dagy bir synpda okaýarlar.
Gök köýnek geýnen çagalar
gum depesine çykdylar.

Baýramdurdy, Akja, Gül
dagy bir synpda okaýarlar.
Çagalar Gök gumdan
geçýän demir ýola
gezelenç etdiler.

131-nji gönükme. Teksti okap goşma sözleri tapyň we olary saýlap depderiňize göçüriň.

Gündogardan kesip barýan sowujak şemal öwüsýärdi. Asmanda bölejik aksowult bulutlar gaýyşýardylar. Birdenkä edil ýerden çykan ýaly, elli-altmyş atly peýda bolýar.

Ýöne welin häzir Dördepel elden gidip barýar, ine şu iş örän agyr düşjek. Eger at eýranly garakçylaryň eline düşüp gidäý-se, oglandan-ula kesearkaç arman çekip hyrçyny dişlejek-di. Adamlar Dördepeliň eýesiniň töweregine jemlendiler. Onýança bolsa eýranly garakçylaryň biri Dordepeliň tüzeňnisine basýar-da atlanýar we elli-altmyş atly Dordepeliň çar töweregini gabaýarlar.

(A. Gowşudow “Dordepel”)

132-nji gönükme. Aşakdaky goşma sözleri sözlem içinde getirip depderiňize ýazyň.

Aýjema, kitaphana, aýakgap, mekgejöwen, günebakar, baggoýun, Pagtabat, Erezgala.

133-nji gönükme. Teksti okaň, goşma sözleri tapyň. Olary saýlap depderiňize göçüriň.

Agamyrat ýaňy ýetginjeklik müçesine gadam basypdy. Ol tebigatyň dostudy. Hemişe tebigata aýawly çemeleşýärdi. Synpdaşlary Döwletgeldi bilen Hanguly elmydama Agamyrada başdaşlyk edýardiler. Ony gaty bir halamazdylar. Bir gün mugallym olara tebigat barada gürrüň berdi. Ondan soňra Döwletgeldiden gürrüň berlen zatlary gaýtalamagy sorady. Döwletgeldi hiç zat aýdyp bilmän dymyp durdy. Agamyrat bolsa ýerinden turup:

– “Tebigata garşydaş däl-de, hyzmatdaş bol, şonda ömrüň tebigat ýaly hasylly hem gözel bolar” – diýdi.

Agamyradyň aýdanlary Döwletgeldä uly täsir etdi. Şondan soň Döwletgeldi bilen Hanguly Agamyratdan ötüňç soradylar. Indi olar üç dost bolup, ýetginjeklik müçesiniň her bir gününü şatlykly geçirýärler.

134-nji gönükme. Aşakdaky sözlemlerden goşma atlary tapyň we sözlemleri göçüriň. Goşma atlaryň aşagyny çyzyň.

1. Annagül okuwçylary mekdepde informatika sapagyndan okadýar.

2. Sapargeldi mugallym okuwçylary edebiýat agşamyna taýýarlady.

3. Garagalpagystanda Dörtgül, Ellikgala, Amyderýa, Hojeýli ýaly raýonlar bar.

4. Baltabaý aga köp ýyllar mugallym bolup işledi.

5. Sapardurdy aga obada ýaşaýar.

6. Nurmuhamet matematika mugallymy.

135-nji gönükme. Goşma sözleri saýlap göçüriň. Olaryň nähili aýratynlyklarynyň bardygyny aýdyň.

Zähmetsöýer, günebakar, ýaşylbaş, kyrkbogun, işçi, semiz, ýaşayyş, bolelin, ördek, kelleaýak çorbasy, gowru-lan bagröýken, köçäniň aýaguýy, bedenterbiýeçiler ýaryşy, ýyldyzjyk, başburçly, tutanýerli, halkara ýagdaý.

§ 26. GOŞMA SÖZLERIŇ ÝAZUW DÜZGÜNI

1. Goşma has atlaryň hemmesi goşulyp ýazylýar.

Meselem: Orazdurdy, Annamyrat, Körmolla, Syrderýa, Garadag...

Eger-de bile ulanylýan has atlaryň ikinjisiniň zynda üçünji yönkemäniň goşulmasy getirilýän bolsa, onda olar aýry ýazylýarlar.

Meselem: Wolga derýasy, Kazbek dagy, Gyzylgum çöli.

Goşma has atlaryň ortasynda ýanaşyp gelýän iki çekimliniň gepleşikde biri düşürilip geplenilse-de, ýazuwda ikisi hem ýazylýar.

Meselem: Hallaba däl, Hallyaba. Garraba däl, Garryaba. Annoraz däl, Annaoraz. Almata däl, Almaata.

Emma goşma jyns atlarda bu kada saklanmaýar.

Meselem: ikiatyok däl, ikatyok, altyatar däl, altatar, ýekeelli däl–ýekelli...

1. Basym taýdan birleşip, fonetik özgerişe sezewar bolan we täze many aňladýan goşma

sözler bile ýazylyýarlar.

Meselem: bedenterbiýe, halkara, günebakar, daşdeşen

...

2. **Durubermek, guýubermek, alybermek, göribermek, işläbermek, okabilmek** ýaly goşma işlikler goşulup ýazylyýarlar.

3. **Kädi, don ýol** ýaly sözleriň önünden olary aýyklar gelýän sözler aýry ýazylyýarlar.

Meselem: demir ýol, otly ýol, araba ýol, suw kädi, palaw kädi, ýüpek don, gyrmyzy don...

4. **Jan, aga, eje** ýaly sözler has adyň bir bölegi bolup gelmedik wagtda, özünden öň gelýän sözlerden aýry ýazylyýar.

Meselem: Mammet aga, Gurbangül eje, Orazgül daýza, Süleýman jan ...

Dar çekimlileriň ikinji bogunda düşüp galmagy, dymyk çekimsizleriň açyga öwürülmegi, dodak çekimlileriň ýazuw düzgünleri goşma sözlerde hem doly saklanýar.

136-njy gönükme. Aşakdaky sözlemleri depderiňize göçürüp ýazyň. Ýazanyňyzda köp nokat goýlan ýerlere degişli sözleri ýazyň.

1. Ogul... orta mekdebi örän gowy bahalar bilen gutardy.
2. Bu ýyl Dört... etraby pagta ýetişdirmekte birinji orunda durýar.
3. Öwez... özüniň mellek ýerine palaw..., sürteç..., güne..., mekge... ýaly ekinler hem ekdi.
4. Pagtadan mata dokamakdan başga-da onuň çigidinden ýag we künji... hem edilýär.
5. Demir... tarapdan öwüsýän alabahar şemaly atyzda işläp ýören Oraz... ýüpek ýaglygyny ülpüldedip, ýüzüne ýaýýardy.

137-nji gönükme. Şu aşakdaky goşma sözleri sözlem içinde getiriň.

Ýaşuly, gelneje, bilesigeliji, bedenterbiýeçi, demirýolçy, ikatýok, daşdeşen.

138-nji gönükme. Özünizden goşma has atlara degişli 5 sany, goşma jyns atlara degişli hem 5 sany sözlem düzüp ýazyň.

139-njy gönükme. Sözlemleri okaň we ondaky goşma sözleri tapyň. Olaryň nähili ýazylmalydygyny bilip, depderiňize ýazyň.

1. Okuwçylar okuw tejribe uçastoklarynda mekgejöwen, güne bakar, ýaly ekinleri ösdürip ýetişdirdiler. 2. Olaryň uçastogynda pişik dyrnak, demir tiken, sygyr guýruk ýaly hapa haşal otlaryň düşnügi hem ýok. 3. Çagalar haýwanat bagynda ýeke gapany, gara guşy, düýe guşy, toty guşy, daş deşeni gördiler.

140-njy gönükme. Teksti okaň we göçüriň. Goşma sözleriň aşagyny çyzyň.

Seýitmyrat beg bilen Dykma serdar hiç zatdan habarsyz, arkaýyn gürlleşip otyrdylar. Olar duýdansyz ýerden Öwezmyrat batyryň sesini eşidenlerinde, üstlerinden gaýnag suw guýlan ýaly boldy. Atylaryň kábiri “Batyryň bu näme edip ýördügi, öz doganoglany Seýitmyrat bege münkür-le bu” diýip göwünlerine getirdiler.

141-nji gönükme. Aşakdaky sözlerden goşma söz ýasamak boýunça hatarlar arasynda özara bäsleşiň.

Gara, gulak; iki, uçsuz; ik, baş; goşa, ýumruk; goşa, älem; göwus, bent; iş gaýtmaq; ýürege düşgünç; Sähet, Myrat; Anna, Esen; gyzyl, etene; Köne, Urganç; alty, atar; iki, at, ýok; gara, maňlaý; gara, agaç; aş, pyçak; agzy, ala;

142-nji gönükme. Sözlemleri okaň, goşma sözleri tapyň. Goşma sözlere ýaýda berlen harplaryň zeruryny goýmak bilen olary göçüriň.

1. Obanyň ýaş(y,u)uly adamlary aňşamlaryna bir ýere üýşüp, dünýä gürrüňlerini edýärler. 2. Daş ýerlerdäki adamlar hem soň(o,a)baka ylgaşyp gelipdir. 3. Ol işler gün(i, ü) birin düzeldi. 4. Dursun(y,u)ň tanaýşy dogry bolsa, Çar(y,i) ýar edermen, dogumly adam bolmaly.

§ 27. GYSGALDYLAN GOŞMA SÖZLER

Sözleriň ilkinji harplaryndan, gysgaldylan böleklerinden, şeýle-de söz we söz böleklerinden ybarat bolan sözlere gysgaldylan goşma sözler diýilýär.

Gysgaldylan goşma sözler aşakdaky ýaly ýasalýärlar:

1. Her sözüniň ilki harplaryndan: **BMG, HTB, BAE**
2. Her sözüniň ilki bogunlaryndan: **Uniwermag,...**
3. Ilki sözüniň birinji böleginden hem ikinji sözünden: **Himbiolog, multfilm, telefilm, wetwraç, telestudiýa...**

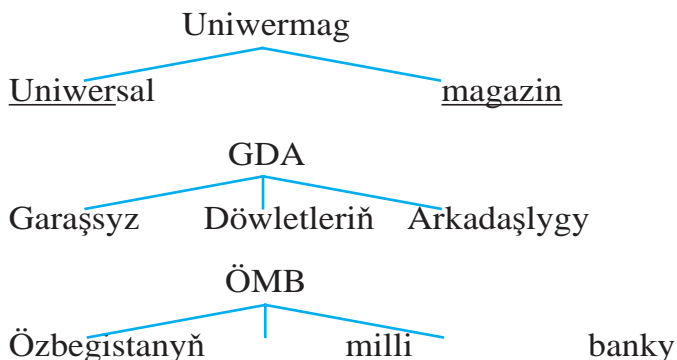
143-nji gönükme. Gysgaldylan goşma sözleri dogry okaň we depderiňize ýazyň.

BMG, RK, ABŞ, BaşMI, GDU, NDPI, HTB.

144-nji gönükme. Sözlemleri okaň we göçüriň. Ondaky gysgaldylan goşma sözleriň aşagyny çyzyň.

1. Biz biýohimiýa kabinetimizi baýlaşdyrýarys. 2. Çagalar multfilmi gowy görýärler. 3. Biziň döwletimiz 1992-nji ýylyň 2-nji martynda BMG-na agza boldy. 4. Biz Dörtgül etrap HTB-ne garaşly 9-njy mekdepde okaýarys. 5. Özbek kinoçylary çagalaryň durmuşyna bagyşlanan täze telefilm döretdiler.

145-nji gönükme. Shemalar boýunça gysgaldylan goşma sözleriň emele gelşini gürrüň beriň.

§ 28. GYSGALDYLAN GOŞMA SÖZLERIŇ ÝAZUW DÜZGÜNI

Sözleriň başky harplary alnyp ýasalan harplaryndan goşma sözleriň hemme sesleri baş harplar bilen ýazylýarlar we olaryň aralarynda nokat goýulmaýar.

Meselem: GDU, ABŞ, BMG, HTB, ÖMB, YBE.

Eger-de, sözleriň başky harplaryndan hasyl bolan gysgaldylan goşma sözleriň ahryy “GDA, GDU” ýaly çekimli sese gutarsa, onda olara çekimsiz ses bilen başlanýan goşulmalar goşulýar. Şonda olaryň önünden defis goýlup, goşulýan goşulma-da setir harpy bilen ýazylýar.

Meselem: GDA-nyň, GDU-nyň, BAE-ry

146-njy gönükme. Goşma sözleriň yzyna degişli goşulmalary goşup, söz düzümlerini goçürüň.

HTB... işgäri, HDP... agzasy, ÖMB... başlygy, ABŞ... prezidenti, BDÝaG... agzasy, DFH... işçisi, YBE... mugallymy.

147-nji gönükme. Okaň we gysgaldylan goşma sözleri saýlap, depderiňize ýazyň. Soňra olaryň nähili ýasalandyklaryny aýdyp beriň.

Pedinstitutyň fizkabineti, medinstitutyň studenti, telefilmleriň ýygyndysy, profsoýuzyň ýygnagy, pedgeňeşiň karary, metod-birleşme ýolbaşçysy.

148-nji gönükme. Gazet-žurnallardan gysgaldylan goşma sözleri gözläp tapyň, olaryň 10 sanysyny depdeňize göçürüp ýazyň.

149-njy gönükme. Sözlemleri okaň we ondaky goşma sözleri tapyp, olaryň nähili ýazylandygyny aýdyp beriň.

Bibijemal eje aýak gap fabriginde tutanýerli zähmet çekýär. Göwnaçyk, zähmetsöýer Bibijemal eje her aýlyk planyny birsyhly artykmajy bilen ýerine ýetirýär. Ýaňy ýakynda ol “hormat haty” bilen sylaglandy. Bu sylaga kärdeşleriniň ählisi hoşal boldular.

150-nji gönükme. Aşakdaky temalar boýunça dilden we ýazuw üsti bilen pikir ýöretmä taýýarlanylň.

I. Fonetika boýunça:

1. Fonetika nämäni öwredýär?
2. Ony öwrenmegiň näme ähmiýeti bar?
3. Fonetika boýunça siz haýsy sesleri öwrendiňiz?
4. Çekimli we çekimsiz sesler özara nähili tapawutlanýar?

II. Orfografiýa boýunça:

1. Orfografiýa nämäni öwredýär?
2. Ony öwrenmegiň ähmiýeti näme?
3. Ses bilen harpyň tapawudyny nähili düşünýärsiňiz?
4. Sesleriň aýdylyşy bilen ýazylyşynyň arasynda nähili tapawutlary bellemek bolar?

III. Leksika buýunça:

1. Leksika diýlip nämä aýdylýar?
2. Haýsy dile baý, kämil diýmek bolýar?
3. Diliň sözlük sostawynyň baýlaşmagy haýsy ugurlar boýunça amala aşýar?
4. Rus-Ýewropa dilleriniň üsti bilen türkmen diliniň baýlaşmagyny nämeleriň üsti bilen subut etmek bolar?
5. Türkmen diliniň kämil dildigini nämeler arkaly subut edip bilersiň?

151-nji gönükme. “*Pagta ýygymy*” diýen tema boýunça hekaýa etmäge taýýarlanylň we ony ýazuw arkaly beýan ediň.

§ 29. TIRKEŞ SÖZLER

Goşma sözler ýaly tirkeş sözler-de dilimiziň sözlük sostawyny baýlaşdyrýar. Bular iki sany sözüň ýa-da bölegiň yzly-yzyna tirkeşip ulanylmaklaryndan hasyl bolýarlar.

Meselem: Oglan-uşak, çay-paý, hyşy-wyşy, paty-tuty, gaty-guty, ...

İki sözüň ýa bölegiň yzly-yzyna tirkeşip gelip, täze bir many aňlatmagyndan emele gelen sözlere tirkeş sözler diýilýar.

Goşma sözler ýaly tirkeş sözler-de bitewi bir many aňladýarlar, ýöne bulary hasyl edýän sözler, bölekler basym ta birleşmeýärler. Sebäbi olaryň her bölegi basymy özünde saklaýar. Şonuň üçin-de, ol bölekleri birleşdiriji alamat hökmünde tirkeş sözleriň arasynda defis (-) goýulýar. Defis tirkeş sözleri hasyl edýän sözleri we bölekleri birleşdiriji orfografik belgidir. Şoňa görä tirkeş sözleri defis goýulýan ýerinden setirden setire geçirmeli bolanda-da, setiriň ahyrynda hem, täze setiriň başynda hem defis goýulmalydyr.

Tirkeş sözler-de goşma sözler ýaly diňe bir soraga jogap bolmaýarlar, şonuň ýaly hem olar bir-birini aýyklamaýarlar.

Meselem: oğlan-uşaklar – kimler?, gyz-gelinler – kimler?, gap-çanak – näme?, soraşa-soraşa – nädip? ...

152-nji gönükme. Aşakdaky teksti okaň. Tirkeş sözleri saýlap depderiňize göçüriň. Olaryň aýratynlylygyna üns beriň.

Sapaklar soňlanyp, hemmeler öýli-öýüne gaýdanson, “mekdep boşap galdy” diýdirýärdi. Ýöne welin beýle däl-di. Partalardyr, stol-stullar we görkezme esbaplar mekdep durmuşy, edilen-u-edilmeli işler hakda maslahat geçirýärler.

– Mekdepde “Ýitiren zatlaryň otagyny” döretmegimiz zerur! – diýip, globus oturanlara ýüzlendi: – Ynha, görüň, her gün onlarça zat ýitirýärler.

– Mümkün bolsa, ýiten zatlar özleriniň nähili ýitendikleri hakda gürrüň beräýseler – diýip, synp tagtasy tekliş girizdi.

– Baş üstüne! – diýişip, iki sany ilik orta çykdy:

– Bizi arakesme wagty, Sapar bilen Aşyr ýakalaşanda ýitirdiler. Men – Aşyryňky! – diýip, akja ilik dillendi.

– Men bolsa, Saparyň köýneginiňki! – diýip, goňur ilik jogap berdi.

Soňra dogumly basyp bozguç öňe çykdy:

–Mümkin bolsa, maňa biraz uzagrak gizlenmäge rugsat ediň. Sebäbi aýtmaly zadym kän.

–Baş üstüne, aýdyber!

–Meniň adym bozguç! Göwräm kiçem bolsa işeňnirdirin. Özem hemişe dogrumy aýdýaryn. Öwünýändir öýtmäň. Başdan geçirenlerime gulak goýsaňyz, işeňnirdigime-de, dogruçyldygyma-da göz ýetirersiňiz. Portfel agalarda ýaşanym-a bilýärsiňiz. Depder köçesi, 3-nji jaý. Goňşularym ruçka hemde galam. Diýseň hoşniýetli goňşular. (*H. Şirow “Jadygöýüň ýolkasy”*)

153-nji gönükme. Aşakdaky bölejigi okaň. İçindäki tirkeş sözleriň aşagyny çyzyň.

1. Ata-eneňe mähriban bolmak, olary mähir-söýgi bilen gurşap almak.

2. Ata-enäniň özi aýtmasa, olaryň pikir hyýallary, etjek işlerini biljek bolup ýörmezlik.

3. Ata-enäniň egin-eşiğini, ýorgan-düşegini özüňkiden gowy etmek.

4. Ata-enäniň doganlaryny, dostlaryny myhmançylyga çagyrmak, olara hezzet-hormat etmek. *D. Azady (Wagzy-Azat kitaby)*

154-nji gönükme. Sözlemleri okap, ondaky tirkeş sözleri saýlap ýazyň. Olaryň ýasalyslaryna üns beriň.

Ýaza-ýaza öwrenişdi, dura-dura ýadady, iýe-iýe semredi. Ýata-tura öwrenişdi. Dura-bara irişdi. Otura-tura daýandy. Gele-gelmäne salamlaşdy. Bara-barmana görüşdi. Güle-güle gözümüz yaşardy. Aýda-aýda aýtmazym çykdy. Tabşyra-tabşyra tabşyrmaz boldum. Haýwan ysgaşa-ysgaşa, ynsan soraşa-soraşa. Soraşa-soraşa ahyry tapdym.

155-nji gönükme. Tirkeş sözlere degişli 6 sany sözlem düzüp? Depderiňize ýazyň.

§ 30. TIRKEŞ SÖZLERİN ÝASALYŞY

Tirkeş sözler aşakdaky ýaly ýasalýarlar:

1. Iki sany bir-birine ýakyn manyly sözleriň yzly-yzyna tirkeşip gelmeginden: gap-çanak, oylan-uşak, käse-çeýnek, okara-çemçe we başgalar. Şular ýaly iki tarapy hem manyly bolup gelýän tirkeş sözler türkmen dilinde esasan üç ýol bilen emele gelýär?

a) Bir sözüň şol durşuna iki gezek gaýtalanyp tirkeşdirilmegi bilen: *hatar-hatar, gülüm-gülüm, jykyr-jykyr...*

b) Antonimleriň tirkeşip gelmegi bilen: *uly-kiçi, içim-daşym...*

ç) Sinonimleriň tirkeşip gelmegi bilen: *dogan-gardaş, tertip-düzgün, ýagşyly-ýamgyrly...*

Diňe antonimlerden we sinonimlerden hasyl bolan tirkeş sözleri şu tipli beýleki sözlerden tapawutlandyrmaly. Çünki antonimlerden ýa-da sinonimlerden hasyl bolan tirkeş sözler beýlekilere garanda has çeperdir. Bular uzak wagtyň önümi bolup, adamlar tarapyndan asyrlar boýy tapawutlanyp gelipdir.

2. Iki gezek gaýtalanýan bir sözüň aralygyndan *-a, -e, -ba, -be, -ma, -me, -ha, -he* goşulmalaryny getirmek bilen.

Meselem: basa-bas, göçe-göç, oýnaha-oýna, githä-git, göçhä-göç, ýylba-ýyl, öýme-öý, we başgalar.

3. Ilki sözi manyly ikinjisi many aňlatmaýan bölegiň tirkeşdirilip ulanylmasyndan: *suw-puw, köl-söl, goýun-poýun, süýt-püýt we başgalar.*

4. Iki sany many aňlatmaýan bölegiň tirkeşdirilip ulanylmagyndan: *gümür-ýamy, hyşy-wyşy, gümp-samp, paty-puty we başgalar.*

Tirkeş sözlerde söze goşulmalaryň goşulyşy, dar çekimlileriň ikinji bognunda düşüp galyşy, dymyk çekimsizleriň açyga öwürülişi, dodak çekimlileriň ýazuw düzgünleri umumy kada eýerdilýär.

156-njy gönükme. Tirkeş sözleri okap, olaryň nähili ýasalandyklaryny jikme-jik anyklaň.

1. Ogul-gyz, ata-ene, gyz-gelin, çäýnek-käse, owlak-guzy, ýorgan-düşek, gap-çanak.

2. İçim-daşym, gidim-gelim, ýakyn-ýat, ýagşy-ýaman, uly-kiçi.

3. Dogan-garyndaş, akyl-huş, sylag-hormat, tertip-düzgün.

4. Suw-puw, nahar-pahar, göle-söle, çörek-pörek, eşek-peşek.

5. Wazyk-puzzuk, şatyr-şatur, taňk-tuňk, samp-sump.

157-nji gönükme. Goşgy setirlerini okaň we tirkeş sözleri saýlap ýazyň. Olaryň nähili ýasalandyklaryny düşündiriň.

Men bir bagşy, sensiň meniň ýoldaşym,
Gamgynlykda göwnüm açan dutarym.
Toý-meýlisde ýadamazdan iru-şam,
Halk içinde dürler saçan dutarym.

Ýaşlygymdan bile ýatyp, bir turduň,
Mydam keýpi-sapa, saz-söhbet gurduň.
Merde medet berdiň, duşmany urduň,
Göreşli ýollardan geçen dutarym.

Güýjümize başyn egdi dag-dere.
Dutar, sazy-söhbet et sen mertlere!
Bu gün Watan döndi ömür toý ýere.
Saýra, ganat baglap uçan dutarym!

(R. Seýidow “Dutarym”)

158-nji gönükme. Sözlemleri okaň we göçüriň. Tirkeş sözleri saýlap aşagyny çyzyň. Olaryň nähili ýasalandygyny aýdyp beriň.

1. Ol ýalt-ýult edip, töweregine garanjaklanda, uzynja kirpikleri ýygy-ýygydan salamlaşýardy. 2. Düýe ýáýdana-ýáýdana iki öň dyzyny ýere goýdy-da ynryljyrady. 3. Oglum, ajyny-süýjini, gatyny-ýumşagy saýgarýan jandyr. 4. Çep-

er çalak-çulak ädimledi. 5. Olar ep-esli wagt göm-gök bugdaýlygyň arasyny söküp gitdiler. 6. Nazar, “Yrym-yrym, ýom-ýom” diýlen nakyl hem bardyr. Ata-babaň eýerip gelýän adaty seniň üçin hem kanundyr. 7. Sen indi ep-esli ýigit bolupsyň, ownuk-uşak aladalary tar-mar ederler.

(B. Kerbabaýew)

159-njy gönükme. Tirkeş sözleriň arasynda defis goýup, sözlemleri göçüriň.

1. Köpden köp salam bolsun, kim men Baýmyradyň dilinden ejeme, Meleja hem ähli dost ýarlara, dogan garyndaşlara. 2. Duşmanyň tizden tiz derbi dagyn edilmegini isleýäriň. 3. Iki ýyl mundan ozal Aman dört ýaşyny dolduryp doldurman, çiriň miriň gözden ýitýärdi. 4. Onuň balajygy menek menek çyrşakly tot tozandy. 5. Gör nähili geň enaýy zat! Oňa golaý golaý seretmezlik mümkünmi? 6. Her bir zady jikme jik bilmek isleýän Aman ýoluň ugrunda daýanyp, her gelip geçene dürli sowal berdi. 7. Ýapraýklar göm gök-de, güller näme üçin gyzgylt? 8. Aman kagyzyň ýüzüni egrem bugram çyzyklardan doldurdy.

(B. Kerbabaýew)

160-njy gönükme. Sözlemeri okaň we dar çekimli düşen tirkeş sözleri göçüriň.

Durmuşuň öwrüm-öwrüm ýollary bar. Olar gysga wagtyň içinde tanşyp-bilşip ýetişdiler. Dost-ýar bilen görşüp-gatnaşyp duranyň ýagşy. Ýaňy agza-burna gelen wagty hemme zatlar bulaşdy oturyberdi. Bu bolşuň görme-görşe gelene meňzänokla. Barşyp-gelişmez ýaly näme bar? Seniň alyş-berşe duran eken. Ol zatlary gaçyş-kowşundan aňyp bolar.

161-nji gönükme. Berlen sözlerden peýdalanylýan, tirkeş sözleri ýasaň we ýazyň.

Gije, dost, gara, kyrk, ot, suw, göle, gawun, ýagyş, ýyl, gün iş, baş, dört, uly, aňry, içeri, owadan, gap.

162-nji gönükme. Aşakdaky bölekleri okaň. Tirkeş sözleri saýlap ýazyň. Tirkeş sözleriň manylaryny düşündiriň.

1. Hojamuhammet arslan mallaryny-zatlaryny jaýlaşdyryp ýören Salaý jerçiniň ýanyna baryp, oňa kömekleşdi. 2. Seýis-hanada, gara öýde edilmeli işlerini derrew edişdirip gutardy-da, Salaýy yzyna tirkäp, myhman jaýyna alyp ugrady. 3. Çaý-paýam soň içeris ýöneris. 4. Hojamuhammet arslan aňyrsynabärsine öwrülýänça Salaý eke gybyrt-gybyrt edip, eýýäm gara öýüň gapysynda peýda boldy. 5. Ellerindäki işlerini goýup, göz astyndan bir-birine seredişdiler.

163-nji gönükme. Sözlemleri okaň. Ilki sinonimlerden, soňra antonimlerden hasyl bolan tirkeş sözleri saýlap ýazyň.

Yzzat-hormat syn etmegin,
Görüm-görülmegen ýerde.
Aklyň bolsa söz aýtmagyl,
Nobat berilmegen ýerde.

(Magtymguly)

Ol sylag-hormata mynasyp adam, ýakyny-ýady, dosty-duşmany, örän tiz seljerýär. Iru-giç senem ony tanasaň gerek.

Garry-gurtular saglyk-amanlyk soraşansoňlar, derrew bala-çagalaryň ýagdaýy bilen gyzyklanýarlar. Sebäbi olar gije-gündiz, gyşu-ýaz – hemişe çagalaryň aladasynda ýörýärler.

Näçe ogryn-dogryn garasa-da, ol garşysyndakyny tanap bilmedi. Edep-ekramly, tertip-düzgünli bu ýigit onuň obadaşydy.

164-nji gönükme. Bölejikleri dykgat bilen okaň, soňra goşma we tirkeş sözleri aýratynlykda depderiňize ýazyň.

Her dokmanyň üstünde ikiden-üçden, oturan, gyzy-al geýnen gelin-gyzlaryň hemmesiniň üns-pikiri özleriniň el hereketindedi.

(A.G. “Köpetdagyň eteginde”)

Ulgam-ulgam gumlaryň aňnat-aňnat çölleriň üstünden öwsüp gelyän pessaý şemal çaly-çerkezleriň, çogan-ýowşanlaryň, gülli-güläleki gök otlaryň çygly, ýakymly ysny getirdi.

Gündogardan günbatara bakan uzan agyr küren oba ilerli-gaýraly hatar gurap, asudalyk bilen ýaýrap oturdy. Şol obada Tejen uýezdindäki obalaryň hiç birinden üýtgeşik däldi. Olar bir-birine çalym edýärdi. Şol hatara öýlerden çykýan tezek, töňne ysly çalymtyk tüsseler bir-birine gatyşyp, duru asmanyň ýüzüni ýeňiljek gaýmaklaýardy-da, yga bakan azajyk hereket edýärdi.

165-nji gönükme. Sada, goşma, tirkeş sözlere çeper eserdlerden tapyp, her birinden baş sanysyny ýazyň.

§ 31. GOŞULMALAR. OLARYŇ GÖRNÜŞLERI

Goşulmalar özleriniň edýän hyzmatlaryna garap, söz ýasaýjy, söz üýtgediji we kömekçi goşulmalar diýen toparlara bölünýärler.

Sözlere goşulyp, olardan täze bir söz ýa öňki manysyna ýakynrak manyda bolan söz ýasamaga hyzmat edýän goşulmalara söz ýasaýjy goşulma diýilýär.

Meselem: ek – ek-in, dök – dök-ün, uç – uç-gun, bez – bez-gek, maý – maý-gak, gaş – gaş-lak, et – et-lek, iş – iş-le, ýag – ýag-ly, al – al-yş, oňat – oňat-ja, gök – gök-ümtil, demir – demir-çi, barla – barla-g, duz – duz-la, zarp – zarp-çy, ak – ag-ymytyl, üst – üst-ün, tertip – bi-tertip, dogry – nä-dogry, zähmet – zähmet-keş.

Söz ýazaýjy goşulmalaryň kömegi bilen ýasalýan sözlere ýasama söz diýilýär.

Diliň sözlük sostawyny ösdürmekde söz ýasaýjy goşulmalaryň uly ähmiýeti bardyr.

Söz ýasaýjy goşulmalar özleriniň edýän hyzmatlaryna garap, asyl ýasaýjylar we dereje ýasaýjylar diýen iki topara bölünýärler.

I. Asyl ýasaýjylar:

Bir hili goşulmalar sözleriň öňünden ýa zyzndan goşulyň, goşulýan sözlerden täze manyly söz ýasamaga hyzmat edýärler.

Meselem: çat-ma, baş-la, iş-le, baş-lyk, iş-lik, oýna-
waç, otur-gyç, utan-ç, eýmen-ç, bil-iş, nä-mälim, nä-hak,
bi-tertip, taý-gak, bez-gek, al-gy, ber-gi, oýun-jak, büren-
jek we ş.m.

II. Dereje ýasaýjylar:

Bu hili ýasaýjy goşulmalar öňki manylaryna ýakyn manyly söz ýasamaga hyzmat edýärler.

Meselem: tam-jagaz, öý-jagaz, oglan-jyk, göle-jik, sary-
mtyk, ak-ja, gök-je we ş.m.

166-njy gönükme. Aşakdaky sözleriň soňlaryna söz ýasaýjy goşulmalar goşup, täze sözler ýasaň we olary sözlemlerde ulanyň.

Suw, ak, ýük, duz, ýürek, ýygym, okuw, kömek, iş, zähmet.

167-nji gönükme. Aşakdaky sözlemleri depderiňize göçüriň, soň ýasama sözleriň aşagyna bir çyzyk çyzyň.

1. Zähmet sapagynda okuwçylara guşjagazyň öýüni ýa-
satdylar.

2. Meniň ejem sagymçy bolup işleýär.

3. Meret aga demirçi ussa.

4. Doktor arassaçylygy barlady.

5. Han aga gaşlak adamdy.

168-nji gönükme. Aşakdaky sözleri göçürüp, olaryň böleklerini nusgadaky ýaly belgiläň. Sözüň ýasalysy boýunça derňew ediň.

Nusga: bitertipçiligiň, atgulak...

Ekinçilik, gulakhalka, dogruçyl, alyjy, bulutly, otly, sürüji, ýazyjy, nädürs, betnyşan, gyşyn-ýazyn, ýygymçy, tikinçilik, otsuz-suwsyz, ädikçi, pagtaçy, awçy, degişgen, okuwçy, balçy.

169-njy gönükme. Aşakdaky bölejigi okap, söz ýasaýjy goşulmalary kabul eden sözleri depderiňize göçüriň.

1. Salaý jerçi bolsa gök çaýyň degmeginden ýaňa şaglap gelen derini süpüre-süpüre, gözjagazlaryny oýnadyp gürrüni dowam edýärdi. 2. Salaý jerçi ýaly akylyly, pähimli, her zatdan başy çykýan adamynyň özüne kömekçi bolup gelmegi ony begendirdi. (*B. Seýtäkow “Doganlar”*). 3. Demirçi ussa gaty hilegär adam eken. (*Gurbandurdy Gurbansähedow “Jadyly hazyna”*). 4. Oglanjyk oňa uly kömek etdi.

170-nji gönükme. Aşakdaky teksti okap, asyl we dereje ýasaýjy goşulmaly sözlere özbaşdak hatar edip depderiňize ýazyň.

Kömekler posýologa göçüp gelenlerinden soň, bir aýazly gije hem boldy. Öten agşam Kömek, öz maşgalasy bilen birlikde, oýun görmäge kluba gitdi. Klubda bulardan öňürti gelen tomaşaçylar köpdü. Şatlyk we şagalaňlykdy. Kömek tomaşaçylaryň arasynda öz deň-duş we gürrüni birigişýän adamlara duş geldi, olar bilen salamlaşdy, hal-ahwal soraşdy, ondan soň Ogulgerek bilen ikinji hatarda, öz biletleriniň düşen ýerine geçip oturdu.

(*N. Saryhanow “Saýlanan eserler”*)

171-nji gönükme. Aşakdaky teksti göçüreniňizde, köp nokat goýlan sözlere degişli ýasaýjy goşulmalary goşuň.

Ýaşy bir çaka baran, agyr jebir... günler zerarly wagtyndan öň garran Orazbike ejäniň soňabaka elleri gurap, diýen etmedi: essi aýlanyp, gözleri garaňky...dy, onda-da dur... ýokdy. Bu aňyrsy görünmeýän üzňük... agyr zähmet indi onuň gerşinden basyp, günsaýyn basmarlap barýardy.

On-on iki ýaşlarynda eýýäm agyr zähmete werdiş bolup, öz güýjünden aşa işlere-de çalymlaşan Gulgeldi... her näçe ýadap surnuksa-da, käte gelip ejesiniň boý...ndan asylýardy, ene mährini unudup bilmezdi. Enäniň bolsa öz ýalňyz perzendine bolan söýgüsiniň çägi ýokdy. Emma baý üçin beýle boldy. Kiçi... Gulgeldi onuň gözüne gara bolup gör...ýärdi, artyk... duýulýardy.

Azap... we günler örän haýal we tukat geçýärdiler.

(*B.G. “Açylan gapy”*)

172-nji gönükme. Sözleriň haýsýsynda çekimlileriň sazlaşygy bozulýar? Nokatlaryň ýerine zerur harplary goýmak bilen, nusgadaky ýaly ýazyň.

Nusga: bimany ← many

Çilimkeş, bikemall...k, biwepa, betg...manlyk, betmanl...k, betnyşanl...k, beýannama, bimahal, binamaz, binob...t, biperwaýl...k, bitarapl...k, biynsaplyk, wedebiýatçy, dilmaçl...k.

173-nji gönükme. Ilki sözüň öňüne goşulma goşulyp ýasalan sözleri, soňra sözüň soňuna, ahyrynda bolsa, sözüň öňünden hem zzyndan goşulma goşulyp ýasalan sözleri nusgadaky ýaly göçüriň.

Nusga: betnyşan nyşan

Bimaza, biedep, ýigdekçi, ýigrenji, biabraýlyk, bigelşik, öwüşgin, bigaýratlyk, namartlyk, bidüzgünçilik, ýyladyş, ýygymçy, bikar, binika, nebela, niýetlenen, netijesiz, päkizelemek, päkizeçilik, pälwanlyk, serhetdeş.

§ 32. SÖZ ÜYTGEDIJI GOŞULMALAR

Sözlemde sözleri baglanyşdyrmaklyga hyzmat edýän goşulmalara söz üýtgediji goşulmalar diýilýär.

Meselem: ýoldaş-ýoldaşym, depder-depderim, sagat-sagadyňyz, elek-elegiňiz, Jeren-Jerende, Ata-Atanyň, al-aldyk, gel-geldik, ýaz-ýazmaýaryn, çyz-çyzýarys, oka-okajak, işle-işlejek, bar-bardyň, düz-düzüň, aç-açdy, iç-içdik.

174-nji gönükme. Aşakdaky teksti göçüriň. Söz üýtgediji goşulmalaryň aşagyna bir çyzyk çyzyň.

Gün ýaşmazyň öň ýanlary Mergen aga öýden daşary çykyp, agtyklarynyň oýnaýsyny guwanç bilen synlamaga durdy. Şol wagt bir alahekek goňşularuň towuk keteginden bir ýumurtgany agzyna alyp, Mergen aganyň howlusyndaky mellek ýerine gondy. Muny goja-da, çagalar hem gördüler.

Mergen aganyň agtygy Myrat oýnap ýören ýerinden ylgap baryp alahekegiň agzyndan ýumurtgany almakçy boldy. Guş aljyrap, ýumurtgany taşlap, uçup gitdi. Myrat ýumurtgany atasyna görkezip:

– Ata, bu ýumurtgany alahekek goňşymyz Doýduk ejäniň towuk keteginden alyp gaçdy – diýdi.

Mergen aga:

– Oglum, indu ol ýumurtgany näme etmekçi bolýaň? – diýip, agtygyndan sorady. Onda Myrat:

– Doýduk ejä eltip berjek – diýip, howludan çykyp gitdi.

Myrat goňşularynyň howlusyna girip:

– Doýduk eje, men siziň towugyňyzyň ýumurtgasyny äkeldim. Bir alahekek siziň towuk ketegiňizden ýumurtga alyp, biziň howlymyza gondy. Men hem ony alahekekden alyp geldim – diýdi. (*Žurnaldan*)

175-nji gönükme. Aşakdaky teksti depderiňize göçürüp, söz üýtgediji goşulmalaryň aşagyna bir çyzyk çyzyň.

Käte boş wagtlarymyz goňşular bolup, baý, zeyrenişýäs-ä. Kimdendir öydýäňiz? Elbetde, ýalta Gurbandan. Portfel aga Gurban barada bize görä-de köp bilýär. Ol Gurbana magazinde gabat gelipdir. Bir göreniňden adamyň nähilidigini bilip bolýamy näme? Portfel aga-da şol gezek Gurban bilen bile gaýdyberipdir. Gaýdanyna indi puşman edýar. Mekdepde Portfel aganyň beýleki Portfeller bilen utanjyndan müzzerilip, zordan salamlaşýşyny bir görsediňiz:

– Salam, şepe!

– Salam!

– Hallar niçik?

– Juda erbet!

– O ne beýle?!

– “Ikilik” depderleri götermekden, Gurban futbol oýnanda derweze ýerine durmakdan, öýde çem gelen ýerde ýatmakdan halys boldum. (*Hemra Şirow “Jadygöýüň ýolkasy”*)

176-njy gönükme. Sözlemleri okaň we olaryň gurluşlaryny aşakdaky grafada görkeziň.

Watanymyz, ýazyjylarymyz, balykçylarymyz, awçynyň, ussa-çylykda, traktorçynyň, sagymçylar, öýjagaz, ýaşlykdan, okuwçy-larymyz, ekerançylygymyz, parahatçylygymyz, turşumtyk.

Sözleriň asly	Asyl ýasaýjy goşulma	Dereje ýasaýjy goşulma	Üýtgediji goşulma
Watan	–	–	ymyz
Sagym	çy	–	lar
Öý	–	jagaz	–

177-nji gönükme. Sözlemleri göçüriň. Soňra üýtgediji goşulmalaryň aşagyna bir, ýasaýjy goşulmalaryň aşagyna hem iki çyzyk çyzyň.

Biz başinji synpda okaýarys. Biziň synpymyzyň okuwçylary örän edepli. Olar mugallymlaryň tapşyryklaryny hemişe öz wagtynda ýerine ýetirýärler. Okuwçylar sapaklaryndan dörtlük, başlik bahalar alyp okaýarlar. Biziň aramyzda sapaklaryna ýetişmeýän okuwçy ýok.

§ 33. KÖMEKÇI GOŞULMALAR

Kömekçi goşulmalar sözler bilen birlikde ulanylyp, basymy kabul etmeýärler.

Meselem: Oraz-**a**, men-**ä**, al-**da**, sen-**de** we ş.m.

178-nji gönükme. Aşakdaky bölekleri depderiňize göçüriň, soň kömekçi goşulmalaryň aşagyna bir çyzyk çyzyň.

Gyşyň sowuk gelişi ýaly, tomsuň-da yssy boljagy eýýäm-den mälim boldy. Käwagt çalaja uka gitseň, düýşünde suw görerdiň. Onuň akly-da çaşdy.

Han gülkiniň arasy bilen:

– Bu gaty batyr görünüär-le, how! – diýdi.

(*B. Seýtäkow “Doganlar” II tom*)

– Bagyşlaň, gaharymyz gelmezçe däl.

Birinjiden-ä, ýoluň ýadawlygy. Ikinjiden, siz gargalar, ýaşan höwürtgeleriňizi gideniňizde tämizläp gitmelidir öýdeňzok.

179-njy gönükme. Aşakdaky teksti okaň, soň ýasaýjy, üýtgediji we kömekçi goşulmalary aýdyp beriň.

– Ine, ýalanyňda tutuldyň duruberdiň. Sen ak däl-de, çal ahyryn! Ýa-da meniň gözlerim kütelişip ýörmikä?! – diýip, hüwi jedele goşuldy.

Siz gyşyna uklaýaňyz, öýňüzdenem çykaňzok, merhemetli hüwi!

– Ol meniň öz işim! – diýip, hüwi towşanyň sözünü böldi.

– Men gyşyna tüýümi täzeleýän – ak eşikde gezyän!

– Tüýüni täzelemäge gurbuň çatýan bolsa, git-de almany bazardan satyn al! Biz-ä ömürboýy gydyrdansagam, tüýümizi täzeläp bilemzok. Şol bir eşigimiz – diýip, hüwi sowukganlylyk bilen jogap berdi:

– Onsoňam, ýabany alma gündüzine garaşyk etmegiň asla zerurlygy ýok! Hiç kim oňa jahan ýagtyka degip biljek däl! Hemmelere görnüp dur! Gijesine welin, kes, çap, köki bilen köwläp git, görüňjek gumany ýok! Şonuň üçinem oňa gije esewan edilmegi zerurdy. Men oňa düşünişip, gijelerine garawulçylyk etdim.

180-nji gönükme. Çeper eserlerden kömekçi goşulmalara degişli 5 sany sözlem tapyp ýazyň.

§ 34. GOŞULMALARYŇ ÝAZUW DÜZGÜNI

1. Goşulmalar özleriniň degişli sözlerine goşulyp ýazylyrlar.

Meselem: okuwçy, oturgyç, okaýar, bilýär, Maralda, Je-renderen we ş.m.

2. Goşulmalar inçelik we ýogynlyk singarmonizm düzgünlerine boýun egdirilip ýazylyrlar.

Meselem: Orazda, Durdyda, aldim, deldim we ş.m.

3. **-dar, -jagaz, -hana, -nama, -baz, -hor, -keş, -gür, -kär, -waç, -wan, -bi, -nä** ýaly ýasaýjy goşulmalar ýogyn hem inçe sözlere şol durşlaryna goşulyp ýazylýarlar.

Meselem: **algydar, gyzjagaz, öýjagaz, çayhana, keselhana, arabakeş, jogapkär, düýekeş, çayhor, işgär, saýawan, näbelli, nädogry, bimaza, günäkär, bitertip** we başgalar.

4. Inçe we ýogyn çekimlileriň garyşyk bogunly sözleriň iň soňky bognuna esaslanyp, degişli goşulma goşulýar.

Meselem: **halyça, magazin – magazinçi, kitap – kitapça, golmak – golmakça** we başgalar.

5. Sözüň önünden gelip, tä söz ýasaýan **bi, nä** – aşakdaky manyda gelende goşulyp ýazylýar.

Meselem: **bidüzgünçilik, nädogry, nämälim, biedep, bimaza** we başgalar. **Bi**–goşulmasy çekimli ses bilen başlanýan sözlere goşulanda, goşulma bilen goşulýan sözüň arasynda **ý** sesi eşidilýär, emma ýazuwda ol sözleriň asyl görnüşi saklanyp ýasylýar.

Meselem: **biýagyry däl biagyry, biýedep däl biedep...**

6. İçinde dodak çekimlisi bolan bir bogunly sözlere goşulma goşulanda, ikinji bogundaky gysga eşidilýän dar çekimlileriň (**y, i**) ýerine degişli dodak çekimlileri ýazylýarlar.

Meselem: **süzgüç, güllük, otluk, güýzlük, çoy – çoyun, oý – oýluk, dostum, boluň, gülüň, tursun, görsün, süýji – süýjümtik** we ş.m.

7. Soňy “**z, l, n, r, ş, s**” sesleri bilen gutarýan iki bogunly asyl we ýasama sözlere çekimli ses bilen başlanýan goşulmalar goşulanda, umumy düzgüne laýyklykda olaryň ikinji bogundaky dar çekimlileri düşürilip ýazylýarlar.

Meselem: **gurul – gurluşyk, alyş – alşar, öwüň – öwnüp, nebis – nebsewür, agyz – agza...**

8. Ahyry dymyk “**k, p, t, ç**” sese gutaran sözlere çekimli bilen başlanýan goşulmalar guşulanda, olar açyk “**g, b, d, j**” seslerine öwrülip ýazylýarlar.

Meselem: aýt – aýdyjy, güýç – güýji, kitap – kitaby, polat – polady...

181-nji gönükme. Görkezilen goşulmalaryň goşulýan sözlerini tapyp, depderiňize ýazyň.

- bi – bidüzgün, ...
- nä – nädürs, ...
- ana – nurana, ...
- waç – ýelpewaç, ...
- dar – maldar, ...
- keş – arabakeş, ...
- kär – medetkär, ...
- hana – kitaphana, ...
- nama – talapnama, ...
- paraz – watanparaz, ...
- hor – süýthor, ...
- jagaz – öýjagaz, ...
- gär – halasgär, ...

182-nji gönükme. Sözlere nähili goşulmalar goşulandygyny bilň we olaryň ýazuw düzgünlerini ýadyňyza düşürüp, depderiňize ýazyň. Soňra ol sözlere özüňizden düzýän sözlemleriňizde ulanyň.

Biçäre keyik, biedep oglan, betpäl adamda, nämälim ýol, bisyrat köpek, nädogry mysal, betgylyk haýwan, betbagt yn-san, betnyşan görnüş, biderek alada, biagyr ýoldaş, bidöwlet goja, bihasap söz, betguman ýigit, betniýetli goňşy.

183-nji gönükme. Aşakdaky sözlemleri göçürüp ýazyň. Inçe we ýogyn singarmonizm düzgünine eýermän ýazylan goşulmaly sözleriň aşagyny çyzyň.

1. Araz başınjy daýhan oba hojalygynyň arabakeşi bolup işleýär. Ol özüniň işine jogapkärli göz bilen garap, gündelik işini artygy bilen ýerine ýetirýär.

2. Natynyş adam närazy ýaly düýekeşiň ýüzüne seretdi. Düýekeş onuň üçin bimaza-da bolmady, sebäbi ol hilegärlikden bihabardy. Natanyş, biedelik etmän, talapkärlik bilen ýene oňa ýüzlendi. Men beýannamada watançylyk, erkana durmuş hakynda köp ýazdym.

184-nji gönükme. Aşakdaky sözlerde köp nokadyň ýerine degişli harplary goýup, sözlem içinde ulanyň.

Onl...k, buzs...z, üz...k, ýüz...nde, ots...z, görg...r, boý...ny, ýol...myz, düzg...n, üst...nde, üst...nlik, guý...dan, ço...ndy, ýol...k.

185-nji gönükme. Aşakdaky bölejigi depderiňize göçüriň we köp nokatlaryň ýerine degişli goşulmalary ýazyň.

Şol aňsam mekdep... toy bol..., ýaş okuwçy... şatlyk et... Ýokary baha bilen okuwy gutaranlar magaryf bölümi tarap... sylaglandylar. Toý gutar... soň, okuwçylar öýli-öý... dagaşyp başla... Wepanyň, Mährijemalyň we Keljäniň git... ugurlary birdi, bular baş-on adam... ybarat bir topar bolup, mekdepden çykyp ugra... Şol wagt bu... gapdalynda, bagçylygyň iç... iki sany gara salgym atdy. Ol iki gara, köçe bilen barýan okuw... gapdallap, köç... daş ýüzündäki bagçylygyň içi bilen barýardylar. Okuwçylar bolsa dünýäden ...habar öz aralarynda degişme gürrüň... edip, gül..., şatlykly şowhunlary bilen köç... dolduryp barýardylar.

186-njy gönükme. Sözlemleri okaň we gara ýazylan sözleri saýlap ýazyň. Soňra olara nähili goşulmalar goşulandygyny biliň hem olaryň ýazuw düzgünini düşündiriň.

Oba hojalyk **kärhanalarynda** ullanylan **ýelpewaçlar** bar. Narbaý aga **arabakeşlik** edýärdi. Çagalar **öýjagaz** ýasaýarlar. Gözel eje gyzlarynyň terbiýesine **jogapkärli** seredýär. Mekdebiň golaýynda **keselhana** ýerleşýär. Kakam geým serer ýaly **germewaç** ýasady. Azat ogly kakajana **kiçijik piljagaz** alyp berdi. Maýsa eken **güljagazlarynyň** düýbünü ýumşadýar.

Sözleriň fonetik taýdan derňewi

Nusga: **Watan**

W – çekimsiz, açyk çekimsiz;

A – çekimli, ýogyn, uzyn çekimli, dodaklanmaýan;

T – çekimsiz, dymyk çekimsiz;

A – çekimli, ýogyn, uzyn çekimli, dodaklanmaýan;

N – çekimsiz, açyk çekimsiz, sonarly.

§ 35. SÖZ TOPARLARY

Sözler özleriniň aňladýan manylaryna we edýän hyzmatlaryna garap, aşakdaky ýaly toparlara bölünýärler.

Özbaşdak many aňladýan söz toparlary:

1. At (*oglan, ekin, goýun, galam we ş.m.*)
2. Sypat (*ak, gök, giň, ýagşy, kiçi we ş.m.*)
3. San (*üç, on, birinji, ýüz we ş.m.*)
4. Çalyşma (*men, sen, biz, olar, birnäçe, kim, haýsy we ş.m.*)
5. Işlik (*al, bil, oka, işle we ş.m.*)
6. Hal (*ir, giç, tiz, häzir, hemişe, hökman we ş.m.*)

Özbaşdak many aňlatmaýan söz toparlary:

1. Baglaýjy kömekçiler (*we, hem, welin, emma we ş.m.*)
 2. Sözsoňy kömekçiler (*üçin, ötri, görä, kimin we ş.m.*)
 3. Ümlükler (*ah, wah, wiý we ş.m.*)
- Şeýlelik bilen türkmen dilinde söz toparlary, esasan 9 hili bolýarlar.

187-nji gönükme. Nokatlaryň ýerine sözleriň soraglaryny tapyň we olary bilelikde depderiňize ýazyp, sözleriň haýsy söz toparlaryna degişlidiklerini aýdyň.

...ak	...altyn	...birinji	...başýylyk
...semiz	...goýun	...ikinji	...oktýabr
...owadan	...haly	...ýüz	...manat
...ökde	...ýygymçy	...onunjy	...bölüm
...işeňňir	...işçi	...otuz	...okuwçy
...edepli	...okuwçy	...onbäs	...depder
...gyzyl	...baýdak	...başinji	...synp

188-nji gönükme. Nakyllardan ilki atlary soň sypatlary, ahyrynda hem işlikleri saýlap ýazyň.

Saýany ekmedik, salkynda ýatmaz. Öz gadyryny bilmedik, iliň gadyryny näbilsin. Adam eli – gyzyl gül. Akylly işi bilen, akmak dişi bilen. Arkaly köpek gurt alar. Paýhasly iş – ganatly guş. Baş bolmasa, göwre läş. Ýagşy ata bir gamçy, ýaman ata müň gamçy. Uly başlar, kiçi işlär.

189-nji gönükme. Her söz toparyna degişli özüňizden 5 sany mysal tapyp, depderiňize ýazyň.

Nusga:

-

At – kitap, ..., ..., ..., ...

Sypat – tertipli, ..., ..., ..., ...

San – , ..., ..., ..., ...

Çalyşma - , ..., ..., ..., ...

Işlik – , ..., ..., ..., ...

Hal – , ..., ..., ..., ...

Baglaýjy kömekçiler, ..., ..., ..., ...

190-nji gönükme. Hekaýajygy okaň we ýazyň, özbaşdak many aňlatmaýan sözleriň aşagyny çyzyň.

Wah, şol jöwenligiň çetinde biriniň “Ah!” çekip, atdan

aganyny gördümem welin, kindigine esewan etmändirin-dä!
Ah, inijigim, merdiň meýdanda çaşyp galdy-da!

Ol ýabysyny debisgiläp Şaýly bilen gapdallaşdy.

– Şaýly han, otagda jan ýaly inim gana bulaşyp ýatyrka, men siz bilen yurt aşyp gidibilmen! Maňa rugsat ber! Men galaýyn. Inim ýaraly bolan bolsa, tebibe – beýlekä em etdi-reýin. Ölen bolsa-da, obamyza äkidip, adam ýaly jaýlaýyn.

Şaýly onuň ýüzüne seretmedi-de, yzyna gaňrylyp, Sara bakan gamçysyny uzatdy. Sary şol demde atyny sürüp bardy. Şaýly eşidiler – eşdilmez hümürdedi:

– Sary, bi Anna Gotur-a “Galjak” diýýär. Bar, ony ýagşyja ýola salyp gaýt! Oba barsa, o taýdan meň telpegimem get-irsin. Şonam aýt! Özüňem yzymyzdan tiz ýet!

191-nji gönükme. Aşakdaky sözleri sözlem içinde getirip ýazyň.

Şamuhammet, ak, baş, olar, gitjek, ir.

192-nji gönükme. Mekdep jaýyňyzy ýa-da tebigaty teswirläp özüňizden tekst düzüp ýazyň.

§ 36. ATLAR

Tebigatda bar bolan ähli predmetleriň – zadyň hersiniň öz ady bar.

Meselem: adam, howa, bag, suw, kitap, galam, daş, ýyldyz, ösümlük, haýwan, iýmit, geýim, jaý, gural, maşyn ...

Bularyň her haýsy aýry-aýry predmet – zat emma “*uky, güýç, aýdym, saz, göreş, ýagşylyk...*” ýaly ençeme sözleriň manysynda anyk material predmet ýok. Ýöne bularda pretmetlik alamatlar, predmetleşmek ýaly many bar. Bular – predmetleşen atlar.

Pretmeti ýa-da predmetleşen düşüňjani aňladýan sözlere at diýilýär.

Atlar *kim?*, *näme?*, *nire?* diýen soraglara jogap bolýarlar. Adam atlary, familiýalary, onuň kärini, jynsyny, garyndaşlygyny bildirýän atlar *kim?* diýen soraga jogap bolýarlar.

Meselem: Kümüş–kim?, mugallym–kim?, Abaýew–kim?, oğlan–kim?, gyz–kim?, çopan–kim?, ussa–kim? ...

Ýurt, şäher, oba umuman orny aňladýan atlar, esasan, *nire?* diýen soprağa jogap bolýarlar.

Meselem: Daşkent – nire?, oba – nire?, Buhara – nire?, Urgenç– nire?, gündogar – nire?, ileri – nire?

Galan predmeti we predmetleşen düşünjäni aňlatýan atlaryň hemmesi: ösümlikleriň, haýwanlaryň, mörmöjekleriň, gurallaryň, enjamlaryň ... atlary *näme?* diýen soraga jogap bolýarlar.

Meselem: gowaça–näme?, pagta–näme?, günebakar–näme?, gawun–näme?, serçe–näme?, pil–näme?, goýun–näme?, we başgalar.

193-nji gönükme. Sözleri okaň we ilki predmeti bildirýän, soňra düşüňjeleri aňladýan atlary göçüriň. Ýazan atlaryňyz haýsy soraglara jogap bolýarlar?

Yurt, Watan, çöl, keýik, talyp, okuwçy, at, okuw, gürrüň, özbaşdaklyk, gürrüň, kitap, eşik, millet, halk, düşünje, pikir, ynsap, halallyk, ynsanperwerlik, baýlyk, pagta, bugdaý, gyrmança, sylaşyk.

194-nji gönükme. Teksti okaň we “*kim?, näme?, nire?*” diýen soraglara jogap bolýan atlary saýlap ýazyň. Soňra ol atlaryň nämeler hakyndaky atlardygyny aýdyň.

Goýunlar guzlap başlandan Pirguly aganyň aladasy artdy. Itlerem öňkä görä hüşgär bolmalydy. Täze doglan guzular, dikirdeşip, garagollyk baryny edýärdiler. Enelerine gulak asman, sürüden daşlaşybam gidiberyärdiler. Olar entek çölün ýowuzdygyny, azaşmaklarynyň ýa-da möjege, tilkä şam bolmaklarynyň mümkindigini bilenokdyklar. Tentejikdiler.

Mälik ulalypdy. Indi ol sürüden galanokdy. Ondan güjük sümsükligi, nalajedeýinligi daşlaşdyp, agraslyk, salyhatlylyk aralaşypdy.

Şeýle günleriň birinde, Mälik, garagolja guzularyň iki

sanysy-nyň kowalaşyp, sürüden ara açanyňy görüp, yzlar-
yndan ylgady.

Guzulara ýetýänça, niredendir bir ýerden çypar tilki peýda
boldy, çalasyn topulyň, olaryň birini alyp gaçmaga synanyşdy.

195-nji gönükme. Nokatlaryň deregine degişli atlary ýazyň
hem olaryň nähili soraglara jogap bolýandyklaryny biliň.

Adam atlary: Bahar, okuwçy, daýy...

Ösümlikler we haywan atlary: sygyr, gül...

Guşlar we mör-möjek atlary: garlawaç, gurçuk...

Ýer-ýurt atlary: Özbekistan, gündogar...

Zat atlary: haly, kitap...

Tebigy hadysalar baradaky atlar: ýel, ýagyş...

Gymldy-hereket baradaky atlar: işlemek, ylgamak...

Zadyň hili we aýrartynlygy baradaky atlar: owadanlyk,
edeplilik...

Dürli ýagdaý hem gatnaşyk baradaky atlar: dostluk,
şadyýanlyk...

196-njy gönükme. Sözleri okaň we nokatlaryň ýerine atlaryň
jogap bolýan soraglaryny goýup, göçürüp ýazyň.

Seýitnazar – kim?

lukman – ...

Akljagül – ...

işçi – ...

pagtaçy – ...

fermer – ...

düýe – ...

agaç – näme?

maşyn – ...

kişmiş – ...

derýa – ...

köl – ...

Nukus – ...

Hojaili – ...

Amyderýa – ...

Gündogar – ...

demirgazyk – ...

ileri – ...

197-nji gönükme. Bu atlaryň nähili soraglara jogap bolýandyg-
yny aýdyň. Soňra olaryň jogap bolýan soraglaryny hem ýaý içinde
ýazyp görkeziň.

Aýgül (...?), Aşyrowa (...?), talyp (...?), Kamalak (...?),
direktor (...?), inžener (...?), gurluşykçy (...?), mened-
žer (...?)

Odun (...?), aýdym (...?), erteki (...?), goşgy (...?), fabrik
(...?), ygal (...?), ýaprak (...?), erik (...?)

Gündogar (...?), Biruny (...?), Bagýap (...?), Bezirgen (...?), Pagtabat (...?), Gyzylgum (...?), gaýra (...?)

198-nji gönükme. Özünizden “*kim?*” diýen soraga degişli 5, “*näme?*” diýen soraga degişli hem 5 sany at tapyp, sözlem içinde getirip, depderiňize ýazyň.

§ 37. ATLARYŇ GURLUŞY

Atlar gurulyşy boýunça özara tapawutlanýarlar. Birnäçe atlar bir sözden, başga birnäçesi iki we ondan köp sözden ybarap bolýarlar.

Meselem: “bag” – bir sözden, “kyrkbogun” – iki sözden (kyrk hem bogun), “kellebaşayak” – üç sözden (kelle, baş, ayak).

Bir sözden bolan atlara sada atlar, iki we ondan köp sözden düzülen atlara goşma atlar diýilýär.

Sada atlar gurluşy buýunça iki hili bolýar: asyl atlar we ýasama atlar.

Mysal üçin, “*oba, dag, suw, kömür, demir, gowaça, pagta, bugday, çörek*” ýaly atlar asyl atlardyr. Sebäbi olara hiç hili ýasaýjy goşulma goşulmandyr. Şonuň üçin ol atlary böleklere bölmek mümkin däl. Eger-de, zoraýadan böleklere böläýeniňde hem, olaryň hiç bir bölegi many aňlatmaýar. Ine, şeýle atlar asyl atlardyr.

Ýasaýjy goşulmalaryň goşulmagy bilen emele gelen atlar ýasama atlardyr.

Meselem: işçi, suwçy, demirçi, okuwçy, işlik, alyjy, Begenç, Çapyk, Bäşim, düwünçek, tamjagaz... we ş. m.

Bu atlaryň soňuna goşulan ýasaýjy goşulmalary aýranynda-da, söz başky manysyny saklaýar:

iş-çi, suw-çy, demir-çi, okuw-çy, iş-lik, al-yjy, begen-ç, çap-yk, Bäş-im, düw-ünçek, tam-jagaz.

Goşma atlar hem ýasama atlara degişlidir.

199-njy gönükme. Sözlerden ilki sada soňra goşma atlary saýlap depderiňize ýazyň.

Günebakar ýagy, kyrkgünlük gawun, mekgejöwen palajy, palow kâdi, haýwan kâdi, nan kâdi, bal kâdi, daş kâdi, süýji gülaby, terbaş üzümi, gelinbarmak üzümi, bişen garaly, garaly, erik.

Mugallym,
Işçi,
Fermer
Brigadir
Şofýor
Çoluk

Amanmyrat, Nurmuhammet.
Gurbanjema, Arazgül.
Muhammet, Çary.
Ýazly.
Arazbaý.
Gurbanmuhammet.

200-nji gönükme. Aşakdaky sözlerden ilki asyl, soňra ýasama atlary saýlap depderiňize ýazyň.

Galam, depder, kitap, mekdep, suwçy, semiz baggoýun, kepjebaş ýylan, toklutaý, ýaşylbaş ördek, ýaşuly sürüji, traktorçy, bugdaý, arpa, däne, çopan, çoluk, goýun, geçi, sygyr, sagymçy, ýygymçy, okyjy, okuwçy, pagta, pagtaçy, işçi, başlyk, orunbasar, ýoldaş, ýolbaşçy, hasyl, pasyl, ýagyş, gýş, ýaz, tomus, güýz, ýazlyk, güýzlük.

201-nji gönükme. Aşakdakylardan ýasama sada atlary we goşma atlary ýasap, depderiňize ýazyň.

Gül..., çay..., iş..., suw..., el..., ot..., çöp..., ýol..., al..., at..., düz..., ýüz...,
Elguş, geçi..., düýe..., gara..., baý..., toty..., humay....
Kyrkgünlük, ...bogun, ...garyn, ...aýak.
Atageldi, ...geldi, ...geldi, ...geldi.
Ejegül, Ýaz..., Juma..., Baýram..., Alma..., Gurban...,
Täze..., Aman..., Durdy..., Bibi..., Bagda..., Orun....

202-nji gönükme. Sözlemleri okaň we göçüriň. Sada atlaryň aşagyny bir, goşma atlaryň aşagyna iki çyzyk çyzyň. Olaryň asyl ýa ýasama atdyklaryny düşündiriň.

Biziň fermer hojalygymyzda bugdaý, gowaça, günebar, mekgejöwen ýaly ekinler ösdürilip ýetişdirilýär. Ejem maňa Bagtygülüň gülýakasyňa meňzeş gülýaka alyp beredi. Amyderýanyň ýakasynda ak guşlar örän köpdü.

203-nji gönükmä. Aşakdaky sada sözlerden goşma sözlere emele getiril.

Juma, aýak, mekge, Durdy, gum, Araz, basan, kyrk, ýok, iki, un, ýeke, aş, aýak, gelin, gap, eje, göz, baş, daňdy, myhman, içi, söýer, il, gara, Aman, alty, Geldi, atar, el, ýyllyk, jöwen.

Nusga: Juma-durdy, Jumadurdy, aýak-gap, aýakgap.

204-nji gönükmä. Ýoldaşyň özüni alyp barşy hakda dilden we ýazuw üsti bilen düzme – pikir ýöretme ýazmaga taýýarlanyl.

Şonda aşakdaky mysaly plandan peýdalanyl.

P l a n:

1. Meniň ýoldaşlarym (kimler?).
2. Olaryň okuwa ýetişleri.
3. Ýoldaşlarymyň mekdepde, öýde, köpçülik ýerlerde özlerini alyp baryşlary.

§ 38. HAS WE JYNS ATLAR

Atlar iki topara bölünýärler: *Has atlar* we *jyns atlar*. Bir jynsdan bolan predmeti aňladýan atlardan tapawutlandyrmak üçin dakylýan atlara has atlar diýilýär.

Meselem: Tahýadaş, Özbekistan, Nowaýy, Buhara, Samarkant, Hywa, Nöküs, Horezm, Kelteminar obasy....

Has atlar sözlemiň niresinde gelseler-de, olar baş harp bilen ýazylýarlar.

Meselem: Daşkent, Türkmenistan, Gazagystan, Gyrgezystan, Moskwa, Amannepesow köçesi, Kaspi (deňzi), Akbaý, Meleguş...

Has atlary esasan adam atlaryndan, familiýalardan, derýa-deňiz, bag, ýurt, şäher, respublika, ýer bölekleri... ýaly geografik we administratiw – territorial atlardan: Gün, Ýer, Aý... ýaly astronomik atlardan: gazet-žurnallara, zawod-fabriklere, kärhanalara, kitaplara, eserlere, haýwanlara, köçelere, obalara, posýoloklara, raýonlara we şuna meňzeşlere dakylan atlardan bolýarlar.

Bir jynsdan bolan predmeti, düşünjäni aňladýan atlara jyns atlar diýilýär.

Meselem: suw, dag, goýun, serçe, haýwan, bag, stol, parta, oba, adam...

205-nji gönükme. Aşakdaky bölejigi okaň, soňra has atlary biraýry, jyns atlary biraýry edip depderiňize göçüriň.

Gurban suwda özüni ýelgamak hasap edýärdi. Ol Murgap derýasynda dik durup, arkan ýatyp, ýakyn ýüzüp, kádi ýaly gaýardy: geým-gejimlerini ýeke eli bilen göterip, derýanyň bu gyrasyndan ol gyrasyna öl etmän alyp geçýärdi. Emma häzirki ýüzüşe ol öz ömründe birinji gezek uçrady: agyz geým, suwly ädik onuň el-aýaklaryna päsgel berýärdi. Ylaýta-da Iwanowyň agyr göwresi, bogujy gollary demligini daraltdy. Güýçli suw onuň gursagyndan itip, depesinden basyp, aldym-berdime saldy. Şeýle-de bolsa, Gurban özüni ýitirmän, bütin garşylyklara garşy göreş etdi, bir çümdi bir çykdy, ümzügini ileri atyp, gyra bakan dyzady...

Seržantyň ysgyny gaçdy, demikdi. Ol mázleşen gözlerini pet-redip, iň soňky deminde: “Kömek!” – diýip gygyranyny ýadyna saldy.

206-njy gönükme. Sözleri okaň. Olaryň nähili atlardygyny bilip, ilki has, soňra jyns atlary saýlap ýazyň.

Ata Seýidow, oba, mekdep, kitap, okuwçy, depder, partiýa, Beruny, Syrderýa, kanal, elektrostansiýa, gurluşykçy, Gülsenem, zawod, žurnal, fabrik, gazet, Gülşirin.

207-nji gönükme. Aşakdaky bölejikleri depderiňize göçürüp, soň jyns atlaryň aşagyna bir çyzyk, has atlaryň aşagyna iki çyzyk çyzyň.

Bu wagt Döwletmämet molla ojakda ýanýan oduň yşygyna gözüniň kökünü gyryp, kitaba seredip oturdy. Onuň gapdalynda Firdöwsiniň “Şanama” kitaby, Nyzamynyň, Nowaýynyň, Fuzulynyň, Rudakiniň, Nesiminiň diwanlary ýatyrdylar. Zübeýda ojagyň beýleki tarapynda oturyp, oduň yşygyna tikin tikýärdi.

(T. Taganow “Dürler hazynasy”)

Şol günüň ertesi ir bilen Batyr Söltigi gözläp tapdy. Ol düýn Artygy Sülgün kempiriň öýünden alyp gaýdanlarynda, onuň bilen sözleşip bilmändi. Söltük düýn

- Muny kim bu ýere getirdi? – diýip, beren soragyna diňe:
- Men-ä tanamadym – diýip jogap beripdi.

(K. Jumaýew “Ony Artyk tanaýar”).

208-nji gönükme. Sözleri okaň we deňeşdiriň. Soňra jyns atlary göçüriň.

Angren–şäheri, Mekan–gazeti, Meret–çopan, Jahan– tikiñçi, Nurgeldi–agranom, Maksat–wraç, Annabaýram–direktor, Maral–ýygymçy, Gözel–dokmaçy, Bagýap–obasy, Ýuwaş–okeýan, Jemal–sagymçy, Döwran–mugallym, Emine –terbiýeçi, Hemra–bagşy.

§ 39. HAS WE JYNS ATLARYŇ ÝAZUW DÜZGÜNLERI

Has atlar sözlemiň niresinde gelseler-de, olaryň ilki harpy baş harp bilen ýazylýar.

Meselem: Andijan, Fergana, Almalyk, Terror, Zerewşan, Uçguduk, Jizzah, Sarymaý, Garadag, Dordepel, Akbilek, Pamir dagy, Gyzgiden kanaly, Abajan Durdyýew obasy, Kombaýn.

Söz ýasaýjy goşulmalary kabul edip, has atlygyny ýitiren sözler setir harplary bilen ýazylýarlar.

Meselem: andyjanly, ferganaly, terrorism, kombaýnçy.

Emma has atlaryň soňuna *-syz, -siz, -suz, -süz, -daky, -däki, -lar, -ler* goşulmalary goşulanda, has atlaryň ilki harpy baş harp bilen ýazylýar.

Meselem: Daýançsyz, Buharadaky, Bazarbaýlar we ş. m.

Gazet-žurnallara, kino-teatrlara, zawod-fabriklere, kitaplara, eserlere, fermerlere we şuňa meňzeşlere dakylan atlaryň ilki harpy baş harp bilen ýazylyp, tutuş at goşadyrnagyň içine alnyp ýazylýar.

Meselem: “Ýetginjek” gazetini, “Gunça”, “Gulhan” žurnallary, “Gyzylgum” obasy...

Adam ady dakylan kärhanalaryň we şuňa meňzeşleriň atlarynyň yzyndan “*adyndaky*” söz getirilýär, hem dakylan at goşadyrnak içine alynman ýazylýar.

Meselem: Berdak adyndaky uniwersitet. Annagylyç Adakgaýew adyndaky daýhan birleşmesi, Gurbandurdy Zelili adyndaky umumy bilim berýän orta mekdep.

Geografik we administratiw – territorial atlaryň: ýer bölekleriniň, ýurtlaryň, respublikalaryň, welaýatlaryň, şäherleriň, raýonlaryň, obalaryň, posýoloklaryň, köçeleriň, daglaryň... ilki harpy baş harp bilen ýazylýar.

Meselem: Ýewropa, Hytaý, Turkiýa, Çehoslowakiýa, Özbegistan, Garagalpagystan, Daşkent welaýaty, Tahýataş şäheri, Balkan dagy.

Astronomik atlar. Gün, Ýer, Aý, Mars, Ýedigün... ilki harpy baş harp bilen ýazylýarlar. Bular has at bolup gelmedik wagtynda, setir harpy bilen ýazylýarlar: şu gün, gije-gündiz, aýyň aýagy...

209-njy gönükme. Aşakdaky sözlemlerden söz ýasaýjy goşulmalaryny kabul eden sözleriň aşagyny çyzyň.

1. Golaýda mekdebimize Daşkentli myhmanlar geldi.
2. Bütün dünýä ýaşlary terrorizme garşy.
3. Hatar kombaýnlar

bugdaý hasylyny ormaga başladylar. 4. Biz mugallymsyz hiç ýere gezelenje gitmeris. 5. Meniň jigim gülçülik kružogyna gatnaşýar. 6. Meňli we Yhlas Abajan Durdiýew obasynda ýaşaýar.

210-njy gönükme. Soraglara ýazuw üsti bilen jogap beriň.

Adyň kim?

Familiýaň kim?

Haýsy raýondan?

Haýsy posýolokdan?

Haýsy obadan?

Haýsy köçeden?

211-nji gönükme. Sözlemleri okaň we ýazyň. Has atlaryň ilki harpyny baş harp bilen ýazmagy ýadyňyzdan çykarmaň.

Almalyk, angren, nowaýy, andijan, fergana, daşkent ýaly şäherlerde we beýleki ýerlerde howa kükürtwodorod, azot, fednol, ammiak we beýlekiler bilen zäherlenendir. Almalyk we fergana has-da hapa howaly şäherler bolup durýarlar. Oba hojalygynda zäherli himiki maddalaryň ulanylmagy hem ekologiki ýagdaýy ýaramazlaşdyrýar.

Atlaryň golaýyndaky amyderýanyň aşaky akymynda, gyzylordada howa her hili duzlar, tozan, zyýanly himiki maddalar bilen hapalanandyr. (*Özbeğistan geografiýasy*)

212-nji gönükme. Köp nokalaryň ýerine atlary ýazyň. Soňra has atlaryň aşgyny çyzyň.

Biz ... obasynda ýaşaýarys. Biziň golaýymyza ... diýen obalar (posýoloklar) bar. Biziň obamyzyň ady ... Meniň dostum ... obasynda ýaşaýar. Olaryň obasynda ... diýen köçeler bar. Olaryň obasy ... şähere golaý.

213-nji gönükme. Sözlemleri okaň, has atlaryň ilki harpyny baş harp bilen ýazyp, jyns atlaryň aşagyny çyzyň.

Goşulyp toýly, güljemał
Oba çagalary bile,

Selme ýygмага giderdi,
Uzakedaky ymgır çöle.

Eger kömelek tapsalar,
Begenip tiz alardylar.
Selmeleriň arasyňa –
Torbalaryna salardylar.

Günortan düşläp bir ýerde,
Oda kömelek goýýarlar.
Bir topar aç çagajyklar,
Kömelek duzlap iýýärler.

(Ç. Aşyrow “Çagalar” III bölüm)

214-nji gönükme. Teksti okaň. Oňa nähili sözbaşy goýmak boljak? Ýaýly hem köp nokatly sözlere zerur harplary goýmak bilen göçüriň.

Bir häk...m öz perzen...ine diýdi. Iki jahanda hem arzyly bolayyn diýseň, şu pen... i-nesihatlara amal kyl!

Eý, perzent, wyždanly bol, näumyt bolma, näçe dana bolsaň hem özüňe şonça nadan diýip pikir et:

Yl(?)myň, ak(?)lyň näzeyinli köp bolsa hem ýene yl...m öwren we bu ylmy öz ýerinde işlet. Aýdan söz...ni gaýtalap durma. Aňsyz adama aňsyzlarça, alyma alymlarça düşündir, sözi her bir adamyň pähim-parasa...yna laýyk geple. Gepleýäniň söz...nden kimdigini öwren. (“*Kowusnama*”)

215-nji gönükme. Teksti okaň. Ikinji we üçünji sözlemleriň özara nähili baglanyşyandyklaryny anyklaň. Soňra has we jyns atlary aýry-aýrylykda göçüriň.

– Hawa, men öýümden çykmaýan otura bolsamam, sen maňa gülme! Men şu gün öňi bilen Gynnalarda, onsoň Nunnaň ogly Annalarda gürleşip, ondan soň Saryň gyzy bilen salamlaşyp, çayy Nedirlerde içip, nahary Nagymlyryň öýünde iýip, onsoň oba ýaşulysy bilen jedelleşip, gijara Çaryň çakylygyna baryp, häzir bolsa Çörlülerden çykyp gelşim.

Hawa, men edil kesmikli sygyr ýaly öz gazygymyň daşynda oýlanyp ýörsem-de, dünýäden bihabar dälidirin, akyl edipsiň, balam, akyl edipsiň! Dünýäde Jennetjandan gowy gyz bar diýseler, men-ä asyl oňa ynanman. (*B. Kerbabaýew*)

216-njy gönükme. Nokatlaryň ýerine bilýan atlaryňyzy ýazyň.

Şäherler: Daşkent, ..., ...

Raýonlar: Çomanaý, ..., ...

Obalar: Gökje, ..., ...

Köçeler: Aýbek, ..., ...

§ 40. ATLARYŇ ÝASALYŞLARY WE ÝAZUW DÜZGÜNI

Atlar asyl ýasaýjy goşulmalar arkaly atlardan, sypatlardan, sanlardan, işliklerden ýasalýarlar.

Asyl ýasaýjy goşulmalaryň kömegi bilen ýasalan atlara ýasama atlar diýilýär.

1. Atlaryň atlardan ýasalýşy.

Atlardan at ýasaýan goşulmalar goşulan sözüniň öňki manysyny özgerdip, ondan täze manyly ady emele getirýär.

Meselem: dükan-**çy**, gyjak-**çy**, iş-**çi**, tikin-**çi**, kitap-**ça**, Anna-**ly**, syr-**daş**, adam-**çylyk**, ilçi-**lik** ...

Bu goşulmalar, esasan, şulardyr:

-**çy**, -**çi**: balyk-çy, pagta-çy, ädik-çi....

-**ça**, -**çe**: ýorgan-ça, düşek-çe, temen-çe...

-**ly**, -**li**: Kaka-ly, Dür-li, Pür-li...

-**daş**, -**deş**: syr-daş, oba-daş, ýürek-deş ...

-**çylyk**, -**çilik**, -**çuluk**, -**çülik**: adam-çylyk, öý-çülik, guş-çylyk...

-**ystan**, -**istan**: Täjig-istan, Özbek-istan...

-**kar**, -**gär**: hyzmat-kär, söwda-gär...

-**hor**: süýt-hor, mugt-hor...

-**keş**: zähmet-keş, araba-keş...

-**ban**, -**man**: bag-ban, saraý-man...

-**dar**: algy-dar, bergi-dar...

217-nji gönükme. Sözlери okaň we ýasama atlary saýlap. Soňra olaryň asyl sözi bilen goşulmasynyň arasyna kese çyzyk goýup, depderiňize ýazyň.

1.Çemen ökde tikiňçi. 2.Jigimiň dokan halyçasyna göreniň gözi gidýär. 3.Dürlü mekdebimizde iň ökde okuwçylaryň biri. 4.Okuwçylaryň iň ýakyn syrdaşy onuň mugallymlarydyr. 5.Adam-kärçilik ynsanlaryň iň gowy sypatlarynyň biridir. 6.Özbekistan, Gazagystan, Türkmenistan ... ýurtlary dostlukly aragatnaşygy saklaýarlar. 7.Söwdagärler ýüklerini ýerleşdirýärler. 8.Gadym döwürde bir süýthor baý bar eken. 9.Ýurdumyzyň zähmetkeşleri bol galla hasylyny aldylar. 10.Men telewizorda “Bagban” kinofilmini gördüm.

218-nji gönükme. Görkezilen goşulmalary kabul edýän atlary özüňizden tapyp, atlardan atlar ýasaň we olary depderiňize ýazyň.

-çy, -çi – işçi, ..., ..., ...,
-çylyk, -çilik – pagtaçylyk, ..., ..., ...,
-ly, -li – Ataly, ..., ..., ...,
-kar, -gär – hyzmatkär, ..., ..., ...,
-daş, -deş – ýoldaş, ..., ..., ...,
-ça, -çe – pilçe, ..., ..., ...,
-çuluk, -çülik – guşçulyk, ..., ..., ...,
-ystan, -istan – Gyrgyzystan, ..., ..., ...,
-hor, -keş – çayhor, ..., ..., ...,
-izm, -dar –

219-njy gönükme. Sözlemleri okaň we ýazyň. Ýasaýjy goşulmalary kabul eden ýasama atlaryň aşagyny çyzyň.

Özbekistan watanymyz indi gülüstan. Özbekistan pagtaçylyk, ekerançylyk, maldarçylyk, ýüpekçilik mekanyna öwrüldi. Her bir işgär: işçi, nebitçi, gurluşykçy, maldar ýokary önüm ugrunda göreşýär. Watanymyzyň ähli halky terrorism howpuna garşy.

Gyrgyzystan, Gazagystan, Täjigistan, Azerbeýjan respublikalary “ak altyn” öndürýän respublikalardyr.

220-nji gönükme. Aşakdaky sözlere söz ýasaýjy goşulmalary goşup, sözlem içinde getirip ýazyň.

Watan, küýze, gül, saraý, bagban, senet, araba, maldar.

221-nji gönükme. Sözlemleri okaň we aýratynlandyrylan sözleriň asyl sözi bilen goşulmalarynyň arasynda kese çyzyk goýup göçüriň. Olaryň haýsy söz toparyndan ýasalandygyny düşündiriň.

1. Bu **harabaçylyk** uzak ýyllardan bäri bardy. 2. **Hyzmatçy** öň uruş diýen zady görmändi. **Myhmançylyk** hezzet hormaty birkemsiz ýerine ýetirildi. 3. Bu **ýalancı** hiç kime-de tutdyrmaz. 4. Dykma serdar ilki **obadaşlaryna** geňeş salypdy. 5. Seniň ýüregiňde entek **adamçylyk** ynsaby bar eken. 6. Batyr soňky döwürde **gürrüňçilige** goşulman gezmäge çalyşýardy.

§ 41. ATLARYŇ SYPATLARDAN, SANLARDAN, ÇALYŞMALARDAN WE SES GÖRKEZÝÄN SÖZLERDEN ÝASALYŞLARY

Sypatlardan, sanlardan, çalyşmalardan atlaryň ýasalmagy üçin, esasan, “**-lyk, -lik, -luk, -lük**” goşulmalary hyzmat edýär.

Meselem:

Sypatlardan: garaşsyz-lyk – garaşsyzlyk, ýagşy-lyk – ýagşylyk, bol-luk – bolluk, köl-lük – köllük, inçe-lik – inçelik...

Sanlardan: Üç-lük – üçlük, baş-lik – başlik, alty-lyk – altylyk, on-luk – onluk...

Çalyşmalardan: men-lik – menlik, sen-lik – senlik, ol-luk – olluk, öz-lük – özlük...

Ses görkezýän sözlerden atlaryň ýasalmagy üçin “**-dy, -di, -yldy, -ildi, uldy, -üldi**” ýaly goşulmalar hyzmat edýär.

Meselem:

-dy, -di: pasyr-dy – pasyrdy, kikir-di – kikirdi, şaggyldy – şaggyldy, güpür-di – güpürdi, tapyr-dy – tapyrdy,

-yldy, -ildi: hyzz-yldy – hyzzyldy, iňň-ildi – iňňildi, ýylyp-yldy – ýylypyldy...

-uldy, -üldi: horr-uldy – horrudly, güww-üldi – güw-wüldi...

Görşümüz ýaly, bu goşulmalaryň bir bogunly söze goşulanlary goşulan sözünüň soňky çekimsizini goşalandyrýar. Bular aýdylanda-da, ýazylanda-da şolar ýaly goşalandyrylyp aýdylýarlar we ýazylýarlar.

“Horkuldy, tarpylly, şarkylly, parkylly...” kimin sözlerde çekimsiz sesler öňdäki ýaly goşalanmaýarlar.

Içinde dodak çekimlisi bolan bir bogunly sözlere goşulýan goşulmalarymyzyň dodak çekimlisi bolanlary goşulýar we olar umumy kada laýyklykda ýazylýarlar.

222-nji gönükme. Sözlemleri göçürin we ýasama atlary tapyp, olaryň ýasalyşlaryny dilden derňew ediň.

1. Garaşsyzlyk diýarymyza täze ösüş ýoluny açdy. 2. Döwletimiz özbaşdaklygyny alandan soň, dünýäniň köp ýurtlary bilen özara hyzmatdaşlygy ýola goýdy. 3. Sapa ömrüni çölde geçirse-de, ýakyndan eşidilen haşşyldy onuň inini jümşüldetdi. Ýogsam öňler ýekegapanyň horrudysyndanam, dag ýolbarsynyň arryldysyndanam çekinip durmazdy. 4. Gekirtkeleriň jyryldysy, hozanaklaryň hozzuldysy özboluşly mukamy ýatladýar.

223-nji gönükme. Ozüňizden sypatlardan ýasalan 5 sany, sanlardan ýasalan 5 sany, çalyşmalardan ýasalan 5 sany ýasama atlary tapyň we olary sözlem içinde ulanyň.

224-nji gönükme. Sözleri ýazanyňyzda asyl söz bilen goşulmanyň arasyna kese çyzyk goýup ýazyň. Haýsy sözden haýsy sözüň ýasalýandygyny bilin.

1. Egrilik, dogrulyk, ýagşylyk, aklyk, arassalyk, şorluk, gürlük, ýamanlyk, garalyk, jögülik, horluk, gurulyk.

2. Üçlük, dörtlük, başlik, onluk, ýüzlük, münlük.

3. Menlik, senlik, bizlik, özlük, näçelik, haçanlyk, kimlik.

225-nji gönükme. Sözlemleri okaň we ýasama atlary tapyň. Olaryň haýsy söz toparyndan ýasalandygyny aýdyň.

1. Bir salym ara dymyşlyk düşdi. 2. Garry Batyr ýaňky kelesañlyk eden ýigitlere käyemäge başlady. 3. Men on iki ýaşymy dolduryp, garyndaşlarymyzyň biriniň goýnuny sagmaga başladym. 4. Şo bada Şaparyň zyzndan kowgy iberdi. 5. Maňa köp taňryýalkasyn aýtdy diýip, gyrçuw onuň sözlerini tassykladym. 6. Gandym ak sakgal bolsa, Gutlymyrada göwünlük berdi. 7. Öwezmyrat batyr derwezebana bir penje gyran berdi. (A. Gowşudow) 8. Umuman, gudaçylygyň çekeleşigi uzaga çeken bolýardy. 9. Ol birden-kä gürründeşine çişerildi.

226-nji gönükme. Aşakdakylaryň garşylykly manysyny aňladýan sözleri tapyň. Soňra şol sözler bilen birlikde bulary depderiňize ýazyň.

Mertlik - ..., ýagşylyk - ..., aklyk - ..., halypalyk - ..., selçeňlik - ..., egrilik - ..., ýalpaklyk - ..., işeňňirlik - ..., peslik - ..., gytlyk - ..., meslik -

227-nji gönükme. Aşakdaky bölejigi okaň we ýazyň, sanlardan atlaryň yasalýşyna üns beriň we aşagyny çyzyň.

1. Biziň synpymyzda dörtlük, başlık, bahalar bilen okaýan okuwçylar kân.

2. Olar üçlük, ikilik bilen okaýan okuwçylara kömek berýärler.

3. Ýolagçylar onluk awtobusa mündiler.

4. Gagalar ýedi günlük Samarkant şäherine gezelenje gitdiler.

§ 42. ATLARYŇ IŞLIKLERDEN ÝASALYŞY

Asyl ýasaýjy goşulmalar arkaly işliklerden örän köp atlar ýasalýarlar. Bu atlar many taýyndan, esasan, iş hereket adyny, orny, iş gurallaryny, işi durmuşa geçirýän şahsy we başga düşüňjani aňladýarlar. İşliklerden at ýasaýan goşulmalar şulardyr:

-gy, -gi: ur-gy – urgy, al-gy – algy, ber-gi – bergi...
-yş, -iş, -uş, -üş: ek-iş – ekiş, ut-uş – utuş, ýar-yş – ýaryş...

-ýiş, -ýiş: oka-ýyş – okaýyş, ýaşa-ýyş – ýaşaýyş, işle-ýiş – işleýiş...

-uw, -üw, -w: ýaz-uw – ýazuw, düz-üw – düzüw, saýla-w – saýlaw, aýla-w – aýlaw...

-yjy, -iji, -ujy, -üji: ýaz-yjy – ýazyjy, al-yjy – alyjy, bil-iji – biliji, uç-ujy – uçujy, ýüz-üji – ýüzüji...

-ýyjy, -ýiji: sözle-ýiji – sözleýiji, diňle-ýiji – deňleýiji, ýaşa-ýyjy – ýaşaýjy...

-ym, -im, -üm, -um: ak-ym – akym, bil-im – bilim, böl-üm – bölüm, bur-um – burum,

-yk, -ik, -uk, -ük, -ak, -ek, -k: gaz-yk – gazyk, çiş-ik – çişik, süz-ük – süzük, tut-uk – tutuk, or-ak – orak, döw-ek – döwek, dara-k – darak...

-eç, -ç, -g: gör-eç – göreç, gazan-ç – gazanç, begen-ç – bagenç, barla-g – barlag, gözle-g – gözleg...

-gyç, -giç, -guç, -güç: ýan-gyç – ýangyç, ildir-giç – ildirgiç, guý-guç – guýguç, dürt-güç – dürtgüç...

-gyn, -gin, -gun, -gün: ýan-gyn – ýangyn, çiş-gin – çişgin, uç-gun – uçgun, düz-gün – düzgün...

-yn, -in, -un, -ün: ýag-yn – ýagyn, tik-in – tikin, bog-un – bogun, düw-ün – düwün...

-alga, -ilge, -lga, -lge: dur-alga – duralga, geç-elge – geçelge, oka-lga – okalga, ýöre-lge – ýörelge...

-yndy, -indi, undy, -üнди: gal-yndy – galyndy, kes-indi – kesindi, çök-üнди – çöküнди, ýuw-undy – ýuwundy...

-dajy, -deji: çyk-dajy – çykdayy, gir-deji – girdeji...

-wuk, -wük, -waç: şarla-wuk – şarlawuk, jürle-wük – jürlewük, oýna-waç – oýnawaç, ýelpe-waç – ýelpewaç...

-ar, -er, -y, -i: aç-ar – açar, kes-er – keser, ýap-y – ýapy, tut-y – tuty, çek-i – çeki, gaç-y – gaçy...

-ja, -je: dam-ja – damja, çatyn-ja – çatynja...

-myt, -mit: al-myt – almyt, iý-mit – iýmit...

Bu goşulmalaryň hemmesi diýen ýaly umumy düzgüne laýyklykda goşulýan sözüniň inçe-ýogynlygy-

na, dodaklanyp-dodaklanmazlygyna eýerdilip ýazylýar. Diňe “-wuk, -wük” hem-de “-waç” goşulmalary umumy düzgünden çykarylýar:

“-wuk, -wük” sözüň soňky bogunlarynda: “*gürlewük, ýalpyldawuk*” kimin ýazylýar.

“-waç” bolsa sözüň inçe-ýogynlygyna eýerdilmän, olaryň ikisini hem şol durşuna “*germewaç, oýnawaç*” goşulyp ýazylýar.

228-nji gönükme. Berlen sözlemlerden ýasama atlary tapyň we olaryň nähili ýasalandygyny dilden düşündiriň.

1. Nazar täze dişelen orak bilen gülli ýorunjany orup başlady. 2. Saglyk bolsa, täze ýyl üzümimiz miwe getirip başlar. 3. Hemmämiz üýşüp barsak, ölçük ula gider. 4. Myhmanlar düşek üstüne geçdiler. 5. Myhman düşege geçip, guşagyny çözdü. 6. Bir tabak ýaly gowurmany gördümem etmedi. (*G. Aşyrow*)

229-njy gönükme. Dik çyzygyň sag tarapyndaky goşulmalary berlen sözlere goşup at ýasaň.

al, gurul, görün; ör, sür, ýapyn; çatyn, öwren, gez; çöz, ýaşa, işle, gaz; çal, gaç, çek, uç.	-gy, -y, -i; -yjy, -iji, ujl, -uk, -ük; -yjy, -üji; -gun, -gün, -ja, je; -gy, -im, -uş, -üş.
---	--

230-njy gönükme. Görkezilen goşulmalary kabul edýän işlikleri özüňizden tapyp, işliklerden atlary ýasaň we olary deperiňize ýazyň.

-gy, -gi – algy, ..., -yş, -iş – bakyş, ..., -yjy, -iji – alyjy, ..., -gyç, -giç – çyzgyç, ..., -ym, -im – akym, ..., -gyn, -gin – ýangyn, ..., -yn, -in – ýagyn, ...	-uw, -üw – ýazuw, ..., -uş, -üş – uçuş, ..., -yjy, -üji – görüji, ..., -guç, -güç – süzgülç, ..., -um, -im – bölüm, ..., -gun, -gün – gurgun, ..., -un, -ün – bogun, ...
---	--

231-nji gönükme. Sözlemleri okaň we has gara ýazylan sözleri derňäň. Olaryň ýasalşylaryny düşündiriň.

Umyt **uçguny** onuň ýüreginde ýagtylyp gitdi. Golaý bir ýerde **bukalga** bar bolara çemeli. Olar esli wagtlaryny **bukuda** geçirmeli bolýardylar. **Gykalganyň** agzynda yşarada garaşyp ýatan Kemal bilen Genji ýaşikleriň **takyrdysyna** ähmiýet bermediler. Yzarlap, hökman **kowga** salynjagyny olar bilýärdiler. Kemal ol çöregi aldy-da, üç deň **bölege** bölüp, **ýoldaşlaryna** berdi.

232-nji gönükme. Sözlemleri depderiňize göçürüp ýazyň, soňra ýasama atlaryň aşagyny çyzyp, olaryň haýsy sözlerden ýasalandygyny aýdyň.

1.Şatlyk özüniň ýasan oturgyjyny ussahanada goýdy. 2.Zähmetkeş halk pagtaçylykdan we maldarçylykdan köp girdejiler aldylar. 3.Çölüstany gülüstana öwürýän hem adamyň zähmetidir. 4.Guşjagzlaryň jürrüldisi, çeşmejikleriň şaggyldysy gözeli tebigaty has-da janlandyrýardy. 5.Gyşda horluk çeken jandarlar bahar aýyndan lezzet alýardylar. 6.Dörtlügi başlige çalyşmak ugrunda okuwçylar peýdaly zähmetden gaçmaýarlar.

§ 43. ATLARYŇ ÜYTGEÝŞI

 Atlar sözlemde we söz düzüminde özleriniň bir zada degişlidigini bildirmek ýa bir-birleri bilen baglanyşmak, ylalaşmak üçin söz üýtgediji goşulmalar bilen üýtgeşýärler.

Atlar san, yönkeme we düşüm bilen üýtgäp bilýärler.

Meselem: okuwçy-**lar**, işçi-**ler**, galam-**ym**, depder-**iň**, mugallym-**ymyz**, ýolbaşçy-**sy**; kitab-**yň**, kitab-**a**, kitab-**y**, kitab-**da**, kitab-**dan**.

§ 44. ATLARYŇ SAN BILEN ÜYTGEÝŞI

 Atlar birlik we köplük sanda bolýar. Diňe ýekelikdäki predmetleri aňladýanlara atlaryň birlik sany diýilýär.

Meselem: okuwçy, mekdep, depder, ruçka, galam we şuňa meňzeşler.

Atlaryň birlik sanynyň yzlaryna **-lar, -ler** goşulmasy goşulyp, birden köp predmetleri aňlatsa, olara atlaryň köplük sany diýilýär.

Meselem: adam-**lar**, işçi-**ler**, oglan-**lar**, mekdep-**ler**.

Has atlar esasan san goşulmalaryny kabul etmeýärler, emma şeýle hem bolsa, bir maşgaladaky adamlary görkezmek üçin Orazlara gitdim. Meretlerden geldim şekilinde ulanylýarlar.

233-nji gönükme. Aşakdaky teksti depderiňize göçürüp, birlik sandaky atlaryň aşagyna bir çyzyk, köplük sandaky atlaryň aşagyna iki çyzyk çyzyň.

Hawa, indi okuw däl-de, kružok işleri başlandy. Okuw sagatlary gutaran hem bolsa, okuwçylaryň bir topary heniz gaýtmandyrlar. Mekdepde taryh, geografiýa, rus dili ýaly predmet kružoklaryndan başga-da, kompýuter kružoklary hem işleýär. Şonuň üçin-de, bu ýerde haýsy hem bolsa bir kružoga gatnaşmaýan okuwçyny tapmak aňsat däl. Günki okuwçylar ýaşlyk gujurnyň joşgunly çagynda bir däl-de, birnäçe hünäri hem ele almaga çalyşýarlar. Okuwçy gyzlar aýratyn hem tikin tikýän maşyny sürmegi öwredýän kružoklara höwes bilen ýazylýarlar.

234-nji gönükme. Sözləri okaň we deňeşdiriň. Olaryň haýsynyň bir zadyň, haýsynyň hem birden köp zadyň adyny bildirýändigini bilň, olary sözlem içinde ulanyň.

depder	depderler	parta	partalar
kitap	kitaplar	towşan	towşanlar
guş	guşlar	ekin	ekinler
kebelek	kebelekler	goýun	goýun
işçi	işçiler	oba	obalar
adam	adamlar	serçe	serçeler

235-nji gönükme. Sözlemleri okaň we ýazyň. Köplük san goşulmalaryny kabul eden atlaryň aşagyňy çyzyň.

Bahar aýlary ösümlükler janlanyp başlaýar. Bägüller açylýarlar. Kebelekler uçýarlar. Baglarda bilbiller saýraşýarlar. Serçeler jürküleşýärler. Ekinler ekilýär. Günler uzalýar. Gijeler gysgalýar. Goýunlar, geçiler, sygyrlar otlaýarlar. Okuwçylar, adamlar, işçiler öz işleri bilen meşgul.

236-njy gönükme. Bu atlaryň yzyna san goşulmalaryny goşup okaň. Şonda olaryň soňundaky “-y, -i” seslerini nähili sese öwürüp okaýandygynyzy bilň we olary aýdyşyňyz ýaly depderiňize ýazyň.

dürbi	künji	guýy	böri
süri	doly	guzy	toty
tüwi	hüwi	tuty	soky
hünji	tokly	gumry	guty

§ 45. ATLARYŇ SAN GOŞULMASYNYŇ ÝAZUW DÜZGÜNI

Atlaryň san goşulmasy goşulýan sözüniň inçe-ýogynlygyna hemişe eýerýär. Emma onuň goşulýan ady garayşyk bogunly bolsa, onda ol şol sözüň soňky bognuna eýerýär: inçe çekimli bolsa “-ler”, ýogyn çekimli bolsa “-lar” goşulýar. Ýazuwda hem şonuň ýaly ýazylýar.

Meselem: okuwçy-lar, işçi-ler, brigada-lar...

Birinji bogny dodak çekimlili bolup, soňky ikinji bogny “-y, -i” seslerine gutaran “guzy, süri” ýaly sözlere “-lar, -ler” goşulanda, adyň soňundaky “-y, -i” sesleri dodaklandyrylyp, “u, ü” harplary bilen ýazylýar.

Meselem: guzy-lar – guzular, süri-ler – sürüler, guýylar – guýular.

237-nji gönükme. Atlaryň yzyna degişli san goşulmasyny goşup depderiňize ýazyň.

Mekdep, oba, telewizor, telefon, kitap, kino, gazet, meýdan, diwar, edebiýat, kinofilim, lotoreýa, awtomobil, medal, okuwçy, brigadir.

238-nji gönükme. Nokatlaryň deregine san goşulmasyny goşmak bilen, bölejigi depderiňize ýazyň.

Gyzykly çaga oýunlarynyň biri-de “Aýterek – Günterek” diýen oýundyr. Bu oýny 7 ýaşdan 15 ýaşa çenli oglan-gyz... gatnaşyp oýnapdyr... Oýun köplenç howanyň maýyl wagt-lary, aýdyň gijelerde oýnalýar. Oýna gatnaşýan oýunçy... yň kesgitli sany bolmaýar. Dürli ýaşdaky oglan...dyr gyz... garyşyk iki topara bölünýär... Oýna gatnaşýan ekabyrrak iki oglan oýunçy...y geleşdirmek (azaşdyrmak) arkaly ikä bölünýär. Oýunçy... iki topara bölünenlerinden soň, topar... aralary 50 metre çenli bolan aralykda el tutuşup biri-biriniň garşysynda bir hatar bolup durýar...

(Žurnaldan)

239-njy gönükme. Aşakdaky goşgy setirlerini okaň we köplük san goşulmasyny kabul eden sözleri aýdyp beriň.

Ýalan bilen Çyn

Ýalan bilen Çyn ikisi,
Tirkeşip ýola düşdüler.
Ýomak atyp bir-birine,
Değişdiler, gülüşdiler.

Ýalan diýdi: – Ikimiziň,
Tirkeşip barýanmyz ýalan!
Çyn diýdi: – Çynyňam çyny,
Barýaň ahyr meniň bilen.

(Hemra Şirow)

240-njy gönükme. Aşakdaky sözlere köplük san goşulmasyny goşup, sözlem içinde getirip ýazyň.

Gumry, çaga, guty, gazet, guş, agaç, kitap, ene, dost, gül.

§ 46. ATLARYŇ ÝÖNKEME BILEN ÜYTGEÝŞI

Zadyň kime ýa-da nämä degişlidigini, kimiňki ýa-da nämäniňkidigini bildirmek üçin atlara ýönkeme goşulmalary goşulýar.

Ýönkeme goşulmalary many taýyndan zadyň üç şahsa: maňa, saňa, oňa; köplükde: bize, size, olara degişlidigini görkezýärler. Başgaça aýdanyňda zadyň birinji şahsa – sözleýjä; ikinji şahsa – diňleýjä; üçünji şahsa – gürrüňe gatnaşmaýana degişlidigini aňladýarlar.

Meselem:

Meniň tam-ym, oý-üm. Biziň tam-ymyz, öý-ümüz.

Seniň tam-yň, öý-üň. Siziň tam-yňyz, öý-üňiz.

Onuň tam-y, öý-i. Olaryň tam-y, öý-i.

241-nji gönükme. Nokatlaryň ýerine atlaryň kime degişlidigini görkezýän goşulmalary goşup, sözlemleri ýazyň.

Meniň dogan... kolležde okaýar.
Meniň eje... mekdepde işleýär.
Seniň dogan... nirede işleýär?
Seniň eje... nirede işleýär?
Onuň dogan... hem kolležde okaýar.
Onuň eje... hem mekdepde işleýär.
Biziň gyzykly kitaplary... bar.
Siziň gyzykly kitaplary... barmy?
Olaryň hem gyzykly kitaplary bar.

242-nji gönükme. Aşakdaky teksti depderiňize göçürin, ýönkeme goşulmalarynyň aşagyny çyzyň we olaryň haýsy sanda hem haýsy ýönkemelerdedigini aýdyp beriň.

Biziň klubumyz

Biziň mekdebimiziň kluby mekdebimiz bilen birlikde salyndy. Klubumyz mekdebiň birinji etažynda ýerleşýär. Klubyň çep tarapynda mekdebiň uly kitaphanasy bar. Klubyň aýnalary örän täsinlik bilen edilipdir. Ol aýnalardan obanyň

ekin meýdanyna tarap seretmek göwnüňde şatlyk döredýär. Baýramçylygyň oň ýanyndaky günlerde biz klubymyzyň içini we daşyny örän oňat bezedik. Klubumyzda her dynç alyş günlerinde mekdebimiziň saz we oýun kružoklary gyzykly konsert we tomaşalar görkezýär. Bu tomaşalara obamyzyň adamlary özleriniň maşgalalary bilen gelip, uly höwes bilen tomaşa edýärler.

243-nji gönükme. Nokatlaryň ýerine degişli ýöňkeme goşulmalaryny goşup, sözlemleri depderleriňize göçürüp ýazyň.

Meniň Watan..., hat..., parta...
 Seniň okuw..., stul..., ýazuw...
 Onuň jüýje..., surat..., göz..., galam...
 Biziň öý..., ýer..., deňiz..., durmuş...
 Siziň mugallym..., baýram..., jaý..., meýdança...
 Olaryň gowaça..., oba..., üzü..., gapy...

244-nji gönükme. Aşakdaky soraglara jogap ýazyň. Soňra jogabyňyzdaky ýöňkeme bilen üýtgän atlary tapyp, olaryň aşagyny çyzyň.

1. Dostüň ady kim?
2. Onuň kakasy nirede işleýär?
3. Ýoldaşyň nähili okaýar?
4. Mugallymyňyz sizi nähili görýär?
5. Dostlaryňyz köpmi?

§ 47. ÝÖNKEME GOŞULMALARY

Atlary sözlemde belli bir şahsa degişlidigini görkezmek üçin her ýöňkemäniň özüne degişli ýöňkeme goşulmalary bar.

Atlaryň ýöňkeme goşulmalary:

Ýöňkemeler	Yzlary çekimsiz ses bilen gutaran atlaryň ýöňkeme goşulmalary		Yzlary çekimli ses bilen gutaran atlaryň ýöňkeme goşulmalary	
	Birlik	Köplük	Birlik	Köplük
Menlik	-ym, -im, -um,	-ymyz, -imiz, -umuz,	-m	-myz, -miz
Senlik	-üm -yň, -iň,	-ümüz -yňyz, -iňiz,	-ň	-ňyz, -ňiz
Onluk	-uň, -üň -y, -i	-uňyz, -üňiz -y, -i	-sy, -si	-sy, -si

Atlaryň ýöňkeme bilen üýtgeýişine mysallar:

(çekimsiz ses bilen gutaran atlar boýunça)

Birligi				
Menlik	Watan-ym	ekin-im	don-ym	gül-üm
Senlik	Watan-yň	ekin-iň	don-uň	gül-üň
Olluk	Watan-y	ekin-i	don-y	gül-i
Köplügi				
Menlik	Watan-ymyz	ekin-imiz	don-umyz	gül-ümüz
Senlik	Watan-yňyz	ekin-iňiz	don-uz	gül-üňiz
Olluk	Watan-y	ekin-i	don-y	gül-i

(çekimli ses bilen gutaran atlar boýunça)

Birligi				
Menlik	ata-m	köçä-m	oba-m	geçi-m
Senlik	ata-ň	köçä-ň	oba-ň	geçi-ň
Olluk	ata-sy	köçe-si	oba-sy	geçi-si
Köplügi				
Menlik	ata-myz	köçä-imiz	oba-myz	geçi-miz
Senlik	ata-ňyz	köçä-ňiz	oba-ňyz	geçi-ňiz
Olluk	ata-sy	köçe-si	oba-sy	geçi-si

Mysallardan görnüşi ýaly yzlary çekimsiz we çekimli ses bilen gutaran atlaryň ýöňkeme goşulmalary bir-birinden tapawutlanýarlar. Atlaryň olluk ýöňkeme goşulmalary birlik we köplük sanlarda meňzeş bolýarlar. Şoňa görä olaryň önünde degişli sözleri ulanmasaň haýsy sandadygyny bilmek bolmaýar.

Meselem: onuň bilimi, olaryň galamy, onuň obasy, olaryň obasy we ş.m.

Atlaryň yzyna san we ýöňkeme goşulmalary goşulanda düzgün boýunça ilki san goşulmasy, soňra ýöňkeme goşulmasy goşulýar.

Meselem: adam-lar-ymyz, mekdep-ler-iňiz.

245-nji gönükme. Aşakdaky sözleri ýöňkeme bilen üýtgedip, depderiňize ýazyň.

Okuwçy, gowaça, pagta, salam, bag, hat, gawun.

246-njy gönükme. Sözlerden ýöňkeme bilen üýtgän atlary tapyp depderiňize ýazyň.

Eziz enem, ýürekdeş ýoldaşym, mähriban atam, hormatly mugallymym, janym jigim, ajaýyp ýurdumyz, güneşli ülkämiz, tükenmez baýlygymyz, owadan obamyz, jan saglygymyz, başlan işiňiz, bagtly durmuşyňyz, eşretli watanyňyz.

247-nji gönükme. Aşakdaky atlaryň önünden ýöňkelip gelýän sözlerini ulanman, olary ýöňkeme bilen üýtgediň we olluk ýöňkemeleriniň birlik we köplüginä nähili tapawutlandyrmalydygyny aýdyp beriň.

Ene, dary, däri, depe, ot, derýa, göz, gol, arzuw, üzüm.

248-nji gönükme. Aşakdaky goşgyny labyzly okaň, ýöňkeme goşulmasyny kabul eden atlary aýdyp beriň.

Gykdyň köçämize, çykdyň şähere,
Bu dörän soragyň jogabyn isläp.
Görsem, bütin halkym dönükdir nere,
Ýaşayşa başlapdyr özün raslap.

Biziň köçämiziň göz-guwanjy,
Hälki Maýsajyk-da elin çermäpdir.
Ussa kakasynyň körpe daýanjy,
Kerpiçjik uzadyp, kömek berip dur.

(G. Seyitliýew “Durmady durmuşyň beýik kerweni”)

§ 48. YÖNKEME GOŞULMALARYNYŇ DEGIŞLILIGI GÖRKEZIŞI

Ýönkeme goşulmalaryny kabul eden atlar aşakdaky ýaly degişliligi aňladýarlar:

1. Bir predmetiň bir adama degişlidigini görkezýänler.

Meselem:

Meniň depderim, kitabym, goşum.

Seniň depderiň, kitabyň, goşuň.

Onuň depderi, kitaby, goşy.

2. Köp predmetiň bir adama degişlidigini aňladýanlar.

Meselem:

Meniň depderlerim, kitaplarym, goşlarym.

Seniň depderleriň, kitaplaryň, goşlaryň.

Onuň depderleri, kitaplary, goşlary.

3. Bir predmetiň köpçüligine degişlidigini görkezýänler.

Meselem:

Biziň depderimiz, kitabymyz, goşumyz.

Siziň depderiňiz, kitabyňyz, goşuňyz.

Olaryň depderi, kitaby, goşy.

4. Köp predmetiň köpçüligine degişlidigini aňladýanlar:

Meselem:

Biziň depderlerimiz, kitaplarymyz, goşlarymyz.

Siziň depderleriňiz, kitaplaryňyz, goşlaryňyz.

Olaryň depderleri, kitaplary, goşlary.

249-njy gönükmä. Aşakdakylary okaň. Ýönkeme goşulmalaryny kabul eden atlary tapyň. Olardan bir predmetiň bir adama hem köpçüligine degişli bolanlaryny görkezýän atlary saýlap ýazyň.

Söýgüli watanymyz, mähriban enemiz, mukaddes borjymyz, päk zähmetimiz, ajaýyp durmuşymyz, bagtly ýaşlyk, höwesli okaýsyňyz, harmatly myhmanyňyz.

Meniň gadyrly jigim Omar. Seniň gadyrly jigiň kim? Onuň geými, botinkasy ýerbe-ýer. Seniň geýmiň, botinkaň nähili?

250-nji gönükme. Sözlemleri okap, köp predmetiň bir adama hem köpçülige degişli bolanlaryny görkezýän atlary saýlap ýazyň.

1.Şahyr Kemine donuny geýdi. 2.Golýazmalaryny bukjasyyna saldy. 3.Ejesi oglunyň elinden tutup mekdebe alyp gitdi. 4.Ynha, Maýanyň doganlary hem geler. 5.Mahynuryň kakasy hem geler. 6.Sapaga taýýarlananyndan soň, kitaplarymy, depderlerimi ýygnap durşum.

7. –Mal-garalarymyz seniň gözüňe ilmeýärmimi?

8. –Mal garalarymyzyň hem, ot-çöpümiziň hem bir zady bolar-la.

9.Öý işimizi işlemän, ýoldaşlarymyzyň arasyna barmak bolmaz ahyry.

251-nji gönükme. Özüňizden bir predmetiň bir we köp adama degişlidigini görkezýän atlardan 10 sanysyny tapyp ýazyň.

§ 49. ÝÖNKEME GOŞULMALARYNYŇ ÝAZUW DÜZGÜNI

1.Ýönkeme goşulmalary sözleriň inçelik-ýogynlyklar-na eýerýärler we özleriniň degişli sözleri bilen goşulyp ýazylýarlar.

Meselem: oýümüz, donumyz, doganym, doganymyz, şäheriň, şäherimiz, okalgasy, depderi we ş.m.

2. Soňy “-e” sesi bilen gutaran atlary ýönkemeler bilen üýtgedenimizde menlik we senlik ýönkemesiniň birliginde hem, köplüginde hem “-e” sesi “-ä” sesine öwrülýär we şeýle hem ýazylýar.

Meselem: desse–dessäň, dessäňiz. Penjire–penjiräň, penjirämiz...

Ene, eje ýaly maşgala gatnaşygyny görkezýän atlar bu düzgünden çykýarlar.

Meselem: enem, enemiz, ejem, ejemiz.

3. Ýöňkeme goşulmalarynda “*u, ü*” harplary ikinji bogunlarynda ýazylýarlar.

Meselem: gülüm, gülümiz, gülüň, gülüňiz, gözüm, gözümiz, gözüň, gözüňiz; otum, otumyz, otuň, otuňyz; boýum, boýumyz, boýuň, boýuňyz...

Emma “*uly, goşgy, guzy, uky, süri, göni*” ýaly yzlary “*y, i*”, sesleri bilen gutaran sözler ýöňkeme bilen üýtgände olaryň yzyndaky “*y, i*” sesleri uzyn aýdylýandygy üçin, birinji we ikinji ýöňkemelerde dodakladyrylmaýar.

Meselem: gönim, süriňiz, gutyňyz, goşgym, ulym...

Bular ýaly sözleriň soňundaky “*y, i*” sesleri üçünji ýöňkemäniň birlik we köplüginde gysga aýdylýandygy üçin dodaklandyrylyp ýazylýarlar.

Meselem: gönüsi, sürüsi, ukusy, guzusy, gutusy, goşgusy, ulusy...

4. Gekimsiz ses bilen gutaran atlara *-ym, im, -um, -üm, ymyz, -imiz, -umyz, -ümüz, -yň, -iň, -uň, -üň, -iňiz, -yňyz, -uňyz, üňiz* ýöňkeme goşulmalary goşulýar.

Emma gepleşikde bu goşulmalaryň birinji “*y, i, u, ü*” sesleri düşürilip geplenýär.

Meselem: öýme, öýňe, öýmüzden, öýňüziň, galammyz.

Şeýle bolsa hem, bular şu eşidilişi ýaly ýazylan, öýüme, öýüňe, öýümizden, öýüňiziň, galamymyz şeklinde ýazylýarlar.

5. Soňy “*z, l, n, r, s, ş*” seslerine gutaran iki bogunly asyl ýasama atlaryň yzyna çekimli ses bilen başlanýan ýöňkeme goşulmalary goşulanda, olaryň ikinji bognundaky dar çekimlileri düşürilip ýazylýar.

Meselem: deňiz–deňzi, söwüş–söwşi, goýun–goýny...

6. Ýzlary dymyk “*k, p, t, ç*” seslerine gutaran atlara çekimli ses bilen başlanýan ýöňkeme goşulmalary goşulanda, söz soňundaky dymyk sesler degişli açyk seslerine öwrülýärler we şeýle hem ýazylýarlar.

Meselem: agaç–agajyň, kitap–kitabyň...

252-nji gönükme. Sözlemleri okaň, has gara ýazylyan sözleriň haýsy ýöňkemededigini biliň. Soňra ýaý içindäki sese derek haýsy harpyň ýazylymaladygyny anyklaň, olary depderiňize ýazyň.

1. Biziň *kanunymyz* – bagtymyz! Her bir *döwletiň* özüniň kanuny bar. Biz her ýyl 8-nji dekabır – Özbegistan Respublikasynyň Konstitutsiýasy güni diyip belläp geçýäris.

2. Biziň *mekdebimiz* hem siziň mekdebiňiz ýaly owadan.

3. Meniň göl(e)m seniň göl(e)ňden ulurak.

4. Siziň düý(e)ňiz hem biziň düý(e)miz ýaly köp süýt berýärmi?

5. Meniň ej(e)m hem, en(e)m hem mugallym bolup işläpdi.

253-nji gönükme. Bu atlaryň yzyna degişli ýöňkeme goşulmalaryny goşup ýazyň. Şonda olara nähili goşulmalary goşandygyňyza üns beriň.

Men don..., öý...

Biz don..., öý...

Sen don..., öý...

Siz don..., öý...

Ol don..., öý...

Olar don..., öý...

254-nji gönükme. Sözleri okaň, olaryň haýsy sese gutarýandygyny biliň. Olaryň ýöňkeme bilen üýtgeşen görnüşinde aýry-aýry sözlemleriň içinde ulanyp, depderiňize ýazyň.

Tejribe, nesýe, keçe, igde, çemçe, desse, düzme, güýe.

255-nji gönükme. Öz ýaşayan obaňyz, ýa posýolkaňyz, ýa şäheriňiz barada (kim nirede ýaşayan bolsa) gysgajyk makala ýazyň.

Makalanyň plany:

1. Siziň obaňyz nirede ýerleşýär?
2. Okaýan mekdebiňiz onuň niresinde ýerleşýär?
3. Obaňyz ozal nähili görnüşde eken?
4. Häzir ol nähili görnüşde?
5. Oba adamlary näme bilen meşgullanýar?

256-njy gönükme. Sözlemleri okaň, ýöňkeme bilen üýtgän atlary saýlap ýazyň we olaryň haýsy ýöňkemededigini hem ýazuw düzgünlerini aýdyp beriň.

1. Şol günüň günortanlary Annagulynyň kakasy bilen ejesi işden gelip, işiklerindäki köneje tamjagazyň kölegesinde çay içýärler. Gapdallarynda hem sary semewar lakyrdap gaýnaýardy. Aknabat eje eli käseli ep-esli dymandan soň, çayyny bir owurtlady-da, Berdi aga seredip:

– Aýu, Annagulynyň kakasy, men saňa gaty gysyk diýjek – diýeninden, Berdi aga:

– Weý, weý, şumy oturyp-oturyp tapan gürrüň?! Seniň-ä geplemän oturanyň gowy ekeni.

2. Şony bilýän bolsaň, sen hiç gysylmagyn, öz janyňa gerek zady hiç aýamagyn. Anha, geçen ýylky geýen paltoňy, aýagyňdaky botinkaňy men alyp berdim. Saňa galsa aljak gümanyň ýok. Iň bärkijesi iliň oglunyň eşigine-de seret, Annagulynyň eşigine-de, ýogsam, ol seniň ýeke ogluňam. Ýeke ogluňy edil gurjak ýaly bezäýseň bolmaýarmy?! (A. Durdyýew “Bagtly ýigit”)

257-nji gönükme. Nokatlaryň deregine ýöňkeme goşulmasyny goşup, sözlemleri ýazyň.

1. Çopanyň uly süri... bardy. Onuň guzu..., tokly... örän semizdi.

2. Çarynyň ýasan guty... guşjagazlara öý boldy.

3. Mekanyň eken künji... oňat gögerdi.

4. Haýwanlaryň iň mekiri hem jögi... tilkidir, olaryň ogry... şagaldyr.

§ 50. ATLARYŇ DÜŞÜM BILEN ÜYTGEÝSI

Düşüm goşulmalary sözlem içinde sözleri bir-birleri bilen baglaşdyrmaga hyzmat edýärler.

Meselem: 1. **Mekdep** ýaşlara terbiýe bermekde uly rol oýnaýar. 2. **Mekdebiň** okuwçylary teatra gitdiler. 3. Men

mek-debe gitdim. 4. *Mekdebi* bezedik. 5. Oraz *mekdepde* okaýar. 6. Jeren *mekdepden* geldi – sözlemleriniň içindäki mekdep diýen at sözüniň her hili görnüşde bolan düşüm goşulmalaryny kabul edip, başga sözler bilen baglanyşlary kimin.

Türkmen dilinde alty sany düşüm bolup, olar özleriniň hyzmatlary we formalary taýýndan bir-birlerinden tapawutlanýar we her düşümde bolan at sözi özüniň degişli soraglaryna jogap bolýar.

Düşümleriň atlary we olaryň soraglary aşakdaky jedwelde görkezilýär:

Düşümiň atlary	Düşümiň gysgaldylyp ulanylyşy	Düşümiň soraglary		
		Adam atларыnyň soraglary	Haýwan atларыnyň soraglary	Ýurt, orun aňladýan atларыň soraglary
Baş düşüm	B.d	Kim?	Näme?	Nire?
Eýelik düşüm	E.d	Kimiň?	Nämäniň?	Niräniň?
Ýöneliş düşüm	Ýön.d	Kime?	Nämä?	Nirä?
Ýeňiş düşüm	Ý.d	Kimi?	Nämäni?	Niräni?
Wagt-orun düşüm	W.o.d	Kimde?	Nämede?	Niredede?
Çykyş düşüm	Ç.d	Kimden?	Nämeden?	Nireden?

258-nji gönükme. Hekaýany okaň, has gara ýazylan goşulmalaryň haýsy goşulmadygyny bilň. Soňra ol goşulmalary taşlap, bölejigi ýene-de bir gezek okap görüň, ol goşulmalaryň nähili hyzmatynyň bardygyny bilň.

Giň maňlaýyna düşen bir tokga gara saçy *şemala* ykja, ak ýüzünde owsun atýan, garagözelek juwan gyz bedresini uzadyp, çalaja ýylgyrdy.

– İçin, *janyňyza* hoş bolsun!

Gyzlaryň beýlekisi giň *gujagynda* iki ýana tolkunyp duran goşa örüm mele saçlarynyň uçlaryny oýnap, guýy suwy ýaly dury, owadan gözlerini güldürdi:

– Biziň *obamyzyň* guýularynyň *suwundan* bir datsaňyz, günde şu *ýoldan* geçesiňiz geler durar!

Ýer *göwsünden* syzylyp çykan sowuk suw damar-damar yzarlap, janyňa şypa berýärdi. *Suwdan* ganyp, gyzlara sag bol aýdyp, *ýola* düşdüm.

Maral gözli mährem gyzlar edil bir gadyrly *myhmanlaryny* ugradan dek, men tokaýa giremsoň hem *gollaryny* gowşuryp, ýylgyryşyp, *zyymdan* garap durdylar.

(*Berdimuhammet Gulow “Daş guýy”*)

259-njy gönükme. Aşakdaky sözlemleri depderiňize göçüriň, soň atlaryň üstünden soraglaryny ýazyň we olaryň haýsy söz bilen baglanyşyandygyny aýdyp beriň.

1. Agaçdan aty, daşdan gaty, öýden uly, ýumurtgadan kiçi, zäherden ajy, baldan süýji. *Matal.* (*Şetdaly*)

2. Ýere urdum paltany, agzy gyzyly haltany, ýerden bir oglan çykdy, uly iliň soltany. *Matal.* (*Bugdaý*)

3. Gök ýaglyga düwüp, göge salam berdim. *Matal.* (*Tüsse*)

260-njy gönükme. Sözlemleri okaň we ýazyň. Has gara ýazylan sözleriň nähili soraga jogap bolýandygyny ýaý içinde görkeziň hem onuň haýsy düşümedigini aýdyň.

Daşkent (...?) uly şäher. *Daşkendiň* (...?) uly we giň köçeleri bar. *Daşkentde* (...?) dürli ýerlerden myhmanlar gelýärler. *Daşkendi* (...?) owadan jaýlar we saýaly baglar bezeýär. *Daşkentde* (...?) dürli okuw jaýlary bar. Men *Daşkentden* (...?) geldim. *Bilbil* (...?) saýraýar. *Bilibiliň* (...?) owadan ýelegi bar. *Bilbile* (...?) zat diýmeli däl. *Bilibili* (...?) goramaly.

261-nji gönükme. Aşakdaky teksti depderiňize göçüriň. Soňra onuň içindäki atlaryň üstünden soraglaryny ýazyň we haýsy düşümedigini aýdyp beriň.

Häzirki çalynýan heň heniz görüp-eşidilen heň däl. Ol şu ýerde – han bagşynyň awsuny aşagynda döräpdi. Sazanda oňa at dakmaga howlugyp, şu jedelli ýaryşda, özüniň bir ýerde

saz çalyň bilşi bar bolsa, şolaryň hemmesinden peýdalanyp çaldy. Ellerini başynyň üstünden aýlap-aýlap çalyar. Şunuň ýaly edip Gulam bagşynyň eýerdip barýarka, birden elini ýöne dutaryň üstünden aýlap-aýlap goýberdi-de, çalyň barýan heñiniň soňuny perdelerinden çykýan ses bilen doldurdy. Bu Şükürin bir eli bilen çalşydy.

Ana, hanyň apaly bagşysy sallançakdan ýykylan ýaly bolup, heñiň nireden çykýanyny bilmän galdy. Onsoň hyrçyny dişläp, başyny ýaýkady...

Öz etjek haýynlyklary ugur almadyk han bolsa ýerinden zöwwe galdy. Bagşysyna gözlerini alardyp seretdi...

Gulam dolanyp başyny galdyrmady.

(N. Saryhanow “Şükür bagşy”)

262-nji gönükme. “Mugallym , oba, Samarkant” diýen atlary aşaky soraglara laýyk getirip ýazyň. Soňra olary sözlem içinde getirin.

Kim? – mugallym	Näme? – oba	Nire? – Samarkant
Kimiň? –	Nämäniň? –	Niräniň? –
Kime? –	Nämä? –	Nirä? –
Kimi? –	Nämäni? –	Niräni? –
Kimde? –	Nämede? –	Niredede? –
Kimden? –	Nämeden? –	Nireden? –

263-nji gönükme. Sözlemleri okaň. Has gara ýazylyan sözleriň haýsy soraga jogap bolýandygyny hem-de haýsy düşümde nähili goşulma goşulýandygyny bilin. Soňra olary nusgada görkezilişi ýaly edip ýazyň.

Nusga: näme? – alma – baş düşüm.

Alma ýapraklady. Almanyň gök **ýapragy** bar. Alma kân suw gerek bolmaýar. Almany seýrek **suwaryarlar**. Bir düýp almada kân alma bolýar. Almadan **kak**, **sok** ýaly içgiler taýýarlanylýar.

Gawun **bişdi**. Gawunyň çigidi bar. Gawuna **suw** tutdylar. Gawuny iýýärler. Gawunda şire **köp** bolýar. Gawundan **kak edilýär**.

§ 51. BAŞ DÜŞÜM

“*Kim?, näme?, nire?*” diýen soraglara jogap bolup, yzynda hiç hili düşüm goşulmalary bolmadyk atlara baş düşümdäki atlar diýilýär.

Meselem: Joşgun, Şatlyk, Akmyrat, Hywa, depderler, kitaplar, jüýjelerimiz...

San we ýöňkeme goşulmalaryny kabul eden atlar hem baş düşümdäki atlar hasaplanylýar. San goşulmasyny kabul eden baş düşümdäki atlar “*kimler?, nämeler?*” ýöňkeme bilen üýtgänleri bolsa “*kimim?, kimiň, kimiňiz?, nämäm?, nämäň?, nämesi?, nämämiz?, nämäňiz?*” ýaly soraglara jogap bolýarlar.

264-nji gönükmä. Aşakdaky sözlemleri göçürüp ýazyň we baş düşümdä gelen sözleriň aşagyňy çyzyň.

Dynç günleriniň birinde Döwran gyzy Jereni hem-de onuň deň-duş oğlan-gyzlaryny alyp, baýra gezelenje äkitdi. Baýra çykan çagalar ellerindäki zatlaryny bagyň kölegesinde goýdular-da, daş-töweregiň gözelligini synladylar. Soňra üýşüp oýun oýnamaga başladylar. Emma Jereniň oýun bilen işi bolmady. Ýaz paslynda açylýan gül-güläleklereň arasyn-dan çykyp bilmedi. Misli olar bilen tanyşýan ýaly, başyny egip, olary ýeke-ýeke elläp görýärdi, ysgaýardy. Şol aýlanyp ýörşüne sakga durdy-da:

– Wah-wah-eý, sen nämä süllerip otýrsyň. Saňa näme boldy?– diýip, Jeren kimdir birine sorag ýagdyryp başlady.
– Hä, bildim, sen gaty suwsan bolmaly. Şeýle gerek?! Sen garaş, men häzir gelerin–diýip, Jeren düşlän ýerine geldi.

Gyzynyň elindäki süýji suwly gaby gören Döwran:

–Jeren, suwsadyňmy? – diýdi.

–Ýok, suwsamok.

–Onda eliňdäkini näme etjek?

–Ho... oňa suw berjek – diýip, Jeren ösüp oturan agaçlara baş atdy.

265-nji gönükme. Goşgy bentlerini labyzly okaň. Ondaky baş düşümde gelen atlary saýlap depderiňize göçüriň.

Birden bulut syryldy,
Ýagtyldy daş-töwerek.
Parlap çykdy nurly Gün,
Heýjan elek, jan elek.

Gizläp ýören howruny,	Nam-nyşan ýok gyrawdan
Dökdi ýere, dökdi Gün.	Eräp gitdi galyň gar.
Şahalaryň burjusyn,	Sil gelen çar ýanyň,
Kakdy ýere, kakdy Gün.	Ýaplara suw sygmaýar.

(I. Nuryýew “Ýaz güni ýaly”)

266-njy gönükme. Aşakdaky sözlemleri depderiňize göçürüp ýazyň, soň baş düşümde gelen atlaryň aşagyny çyzyň.

Garry Gurtgeldi ömrüniň köpüsini çopançylykda geçirdi. Onuň obasy günorta tarap uzalyp gidýän uçsyz-gyraksyz Garagумыň alkymynda ýerleşýärdi. Bu oba bilen gumuň aralygynda uly bir gala bary. Ol gala syrly bir galady. Onuň haçan kim tarapyndan we näme üçin salnandygy hakynda geçen nesil hiç zat galdyryp gitmändir. Şonuň üçin Gurtgeldi hem bu hakda hiç zat bilmeyärdi, biljek bolup azara hem galmaýardy.

(B. Seytäkow “Ogul sowgady”)

§ 52. EÝELIK DÜŞÜM

Eýelik düşüm *kimiň? nämäniň? niräniň?* soraglaryna jogap bolup, baş düşümdäki atlaryň soňuna “-yň, -iň, -üň, -uň, -nyň, -niň” goşulmalary goşulmak bilen emele gelýär. Eýelik düşüm özünden soň gelen sözleriň birine eýelik edýär.

Meselem: “*Obanyň goýunlary gumda bakylýar*”, “*Jereniň depderi mende*” diýen sözlemlerde “*oba*” sözi özünden soň gelen “*goýunlar*” sözüne “*Jereniň*” sözi bolsa “*depder*” sözüne eýelik edýär we “*goýunlar*” hemde “*depder*” sözleri bolsa olara ýöňkelip, ýagny degişli bolup

gelyärler. Käte eýelik düşüm goşulmasyz görnüşde hem ulanylýar.

Meselem: Säheriň çagy – Säher çagy. Gurluşyk binalary – Gurluş binalary. Şäheriň bagy – Şäher bagy.

Eýelik düşümiň “-yň, -iň, -üň, -uň, -nyň, -niň” goşulmasy çekimsiz ses bilen gutaran atlaryň senlik ýöňkemesiniň birlik sanynyň goşulmasyna forma taýyndan meňzeş bolýar, emma şeýle hem bolsa, bulary özleriniň aňladýan manylaryna we soraglaryna garap, bir-birlerinden aňsatlyk bilen tapawutlandyryp bolýar.

Eýelik düşümindäki adyň eýelik edýän zadyny görkezýän söz hemişe ondan soň olluk ýöňkemesinde gelyär.

Meselem: Okuwçynyň (kimiň?) kitaby, tuduň (nämaniň?) ýapragy, gowaçanyň (nämaniň?) gozasy, Ahangaranyň (niräniň?) baglary.

Görşümüz ýaly “*okuwçy, tut, gowaça, Ahangaran*” diýen sözler eýelik düşüminde, olaryň eýelik edýän zatlaryny görkezýän sözler “*kitap, ýaprak, goza, baglar*” diýen atlar hem olluk ýöňkemesinde ulanylýar.

267-nji gönükme. Sözlemleri okaň we olaryň her haýsynyň nähili soraga jogap bolup, haýsy düşümde gelen atladygyny aýdyň. Soňra eýelik düşümdäki atlary jogap bolýan soraglary bilen birlikde depderiňize ýazyň.

Şiriniň kitaby, Joşgunyň depderi, Yhlaşyň atasy, süriniň çopany, kölüň suwy, suwuň süýjüsi, gülüň ysy, çagalaryň höwesi, guşlaryň sesi, ösümlikleriň miwesi, mekdebimiziň ýaşlary, öýümiziň bilbili, ýurdumyzyň guwanjy, işçileriň işeňnirligi, obadaşlaryň edermenligi, hasyl ussady, goýun çopany, şäher adamy, oba bagy, mekdep işgäri.

268-nji gönükme. Aşakdaky goşgy bendini okaň we eýelik düşümiň goşulmasyny kabul eden sözleri saýlap ýazyň.

Şygyrýet bossanynyň bagbany,
Hezreti Mir Alyşir Nowaýy.

Týan-şanyň, Elbrusyň dagdany,
Gazal mülküniň şasy Nowaýy.

Özbeğiň ogly, jahan guwanjy,
Ýaraly köňülleriň daýanjy,
Gelmez ýanyňa gaýgy-gam, ünji
Türkmeniň şirin sazý Nowaýy.

(*G. Mämmetgylyjow “Nowaýy”*)

269-njy gönükme. Sözlemleri okaň we ondaky eýelik düşümi bilen üýtgeýän atlary tapyň, olaryň haýsy goşulmalary kabul edendiklerini aýdyň. Soňra eýelik düşümdäki atlary jogap bolýan soraglary bilen birlikde depderiňize ýazyň.

1. Mekanyň okaýan synpynyň okuwçylary obanyň ýanyndaky köle gezelenje gitdiler.

2. Mugallymyň gapydan girmegi Şirmuhammediň sözünü böldi.

3. Eje, bu donuň ýamalmaly ýerleri biçäk kän eken.

4. Çagalar gülüň ysyny aldylar.

5. Eseniň ejesi Kaşgaderýadan geldi.

6. Külüň üstünde oturmak ynsan saglygy üçin örän zyýanly.

7. Gülseräniň öýi ýoluň ýakasynda.

270-nji gönükme. Sözlemleri okaň we ondaky eýelik düşümi bilen üýtgeýän atlary tapyň. Soňra şol atlaryň yzyndan gelen sözüň haýsy söz toparyna degişlidigini, olaryň nähili üýtgediji goşulmalary kabul edendiklerini düşündiriň.

1. Ussanyň jaýy meni haýran galdyrdy.

2. Ussanyň gürrüni şeýle bir täsindi, hatda geň galdym.

3. Gür agaçlaryň arasy şatyrdydan doldy.

4. Üç günüň ýadawçylygy sowlupdyr.

5. Oglanlaryň üçüsi-de öýe gitdi.

6. Bazarbaýyň ýüzi pamidor ýaly gyzardy.

7. Öwez agalaryň öýleri şäher posýologynyň çetinde bolany üçin, olar önürti şolaryňka bardylar.

271-nji gönükme. Sözlemleri okaň we aýratynlandyrylyp ýazylan sözleriň haýsy düşümediklerini we haýsy soraga jogap bolup, nähili many aňladýandyklaryny aýdyň.

Biziň mähriban Watanymyzyň baýlygy egsilmezdir. Bütin dünýäniň adamlarynyň ähli arzuwy parahatçylygy gorap saklamakdyr. Mähriban ýolbaşçylarymyz Watanymyzyň parahatçylygy ugrunda göreşýärler. Seniň yhlasyň hasyl boldy, çeken zähmetiň tüýs ýerine düşdi. Biziň kärhanamyzyň zähmetsöýer işgärleriniň jan-teni bir. Olar öndebaryjylaryň hem durmuşyň talabyna görä peýdalanmaga çalyşýarlar.

272-nji gönükme. Sözlemleri okaň, köp nokat goýlan ýerde sözlemiň baglanyşygynyň nähili bolýandygyna üns beriň. Soňra olaryň deregine haýsy goşulma goşmalydygyny bilip, sözlemleri depderiňize ýazyň.

1. Al asmana galan Aý... ýagtysyna keşde gaýabermelidi. Suwly ýap... üstünden öwüsýän sowujak şemal ýüzüne mylaýym degýärdi. Ýap... iç gyrasyndaky gamyşlar... şygrydysyndan, balyjaklar... jülpüldisinden, gurbagalar... seslerinden başga gulaga ilýän zat ýokdy.

2. Giň otag... içini dolduryp duran owadan haly... bir çetinde ýassygy tirsekläp ýatan ýaşuly... pikiri başga ýerdedi.

3. Dursun çoyun peç... üstünde bygyrdap duran gazan... gapagyny galdyryp, naharyny... duzuny gördi.

273-nji gönükme. Sözlemleri okaň hem olaryň hersine eýelik edýän atlary özüňizden tapyp olary ikibir-ikibir edip ýazyň.

Şäheri, obasy, köçesi, posýology, kitaby, jorasy, höwesi, baýlygy, joşguny, zähmeti, baýdagy, meýdany, otagy, enesi, atasy, daýysy, bahasy, okuwçy, sagady, halysy.

§ 53. EYELIK DÜŞÜMIŇ ÝAZUW DÜZGÜNI

1. Eýelik düşümiň goşulmasy çekimsiz ses bilen gutaran atlar üçin “-nyň, -niň” goşulmalary bolup, hemişe özüniň deňişli sözüne goşulyp ýazylýar.

Meselem: Okuwyň, tertibiň, kitabyň, depderiň, gülüň, gapynyň...

2. Eyelik düşümiň “-yň, -uň, -nyň” goşulmalary ýogyn çekimlili “-iň, -üň, -niň” goşulmalary bolsa inçe çekimlili sözlere goşulýarlar. Eyelik düşümiň bu goşulmalary inçe we ýogyn çekimlisi garyşyp gelen sözleriň soňky bognuna görä goşulýarlar, ýagny ahyrky bogny ýogyn çekimlili sözlere hem inçe çekimlili goşulmalar goşulýarlar.

Meselem: Gazet-iň, suw-uň, at-yň, pagta-nyň, gül-üň, demir-iň, radion-yň, sürü-niň...

3. Soňy “i” sesi bilen gutaran atlara eýelik düşümiň goşulmasy goşulanda “i” sesi “a” sesine öwrülýär.

Meselem: göl-ä-niň, işl-ä-niň, Mel-ä-niň, keç-ä-niň.

4. Birinji bogunda dodak çekimlisi bolan we yzlary “y, i” sesleri bilen gutaran iki bogunly sözlere eýelik düşüminiň goşulmalary goşulanda, olaryň yzlaryndaky “y, i” sesleri uzyn aýdylanlygy üçin, dodaklandyrman ýazylyarlar.

Meselem: goşgy-goşgynyň, uky-ukynyň, süri-süriniň, guty-gutynyň, uly-ulyynyň, guýy-guýynyň, tokly-toklynyň.

5. İçinde dodak çekimlisi bolan bir bogunly atlara eýelik düşümiň “-uň, -üň” goşulmalary goşulýar.

Meselem: guş-uň, ot-uň, çöp-üň, kök-üň, öý-üň, un-uň...

6. Ahyry “z, l, n, r, s, ş” seslerine gutaran iki bogunly atlara eýelik düşümiň “-yň, -iň” goşulmalary goşulanda, ikiji bogundaky dar çekilmeler düşürilip ýazylyar.

Meselem: nebis-iň – nebsiň, selin-iň – selniň, çagyl-yň – çaglyň, çebiş-iň – çebşiň, sygyr-yň – sygryň, deňiz-iň – deňziň...

Bogunlaryndaky çekimlisi dodaklanan ýokardaky ýaly atlara eýelik düşümiň “-yň, -iň” goşulmasy goşulanlarynda, ikinji bogundaky düşürilýän dar çekimliler düşürilip, goşulanyň başyndaky dar çekimliler hem dodaklandyrylyp ýazylyar.

Meselem: tomus-uň – tomsuň, köwüş-iň – köwüşüň, doňuz-yň – doňzuň, ogul-yň – ogluň, ugur-uň – ugruň, göwün-iň – göwnüň...

7. Soňy dymyk “*k, p, t, ç*” seslerine gutaran atlara eýelik düşümiň “*-yň, -iň, -uň, -üň*” goşulmalary goşulanlarynda, açyga öwrülýän dymyk çekimsizler degişli açyk seslerine öwrülip ýazylýarlar.

Meselem: orak-yň–oragyň, çörek-iň–çöregiň, ýapy-yň–ýabyň, tut-uň–tuduň, agaç-yň–agajyň, süýt-üň–süýdüň....

274-nji gönükme. Aşakdaky bölekleriň içinden eýelik düşüm goşulmasyny kabul eden atlary depderiňize ýazyň.

1. Tebigatyň gőzel keşbi hemmäni guwandyrýardy.
2. Synpyň okuwçylary mugallymy bilen gadyrly salamlaşdylar we onuň bilen ak ýürekden gepleşdiler. Okuwçylaryň bu gowy gatnaşygy mugallymy guwandyrýardy. 3. Kelek baýyň kömegi bilen dört dogan “sygry” zordan eginlerine aldylar. (*B. Kerbabayew “Japbaklar”*) 4. Depegözüň peri enesi gelip, oglunyň barmagyna bir ýüzük dakdy. Ogul saňa ok batmasyn, gylç kesmesin! – diýdi. (*Gorkut ata*)

275-nji gönükme. Sözlemleri okaň we eýelik düşüm bilen üýt-gän atlary saýlap, ýazyň her sözüň nähili soraga jogap bolýandygyny bilip, olaryň jogap bolan soraglaryny ýaý içinde ýazyň.

Merediň, Kemalyň, Umydyň depderine başlik goýlupdyr. Emma Daýanjyň, Hemranyň, Aýgülüň depderine bolsa üçlük goýlupdyr. Okuwçylaryň hemmesi muňa geň galdylar. Mugallymyň düşündirişinden soň bu ýagdaý okuwçylaryň hemmesine aýdyň boldy.

Daşkendiň owadan köçeleriniň gyrasyny gök baglar bezeýär. Köçelerde eýläk-beýläk hereket edýän awtobuslaryň, tramwaý-laryň we dürli maşynlaryň sany-sajagy ýok. Ürgenjiň, Nowaýynyň, Buharanyň köçelerinde hem maşyn hereketleri şeýle.

276-nji gönükme. Sözlemleri okaň we eýelik düşüm bilen üýt-gän atlary saýlap ýazyň. Soňra eýelik düşümiň goşulmalarynyň aşagyny çyzyň.

Gadym zamanda belent dagyň gaýasynda bir garga ýaşar eken. Munuň golaýyndaky köwekde bir ýylan hem ýaşayar eken. Ol garga haçan çagalasa, bu ýylan onuň çagalaryny iýýär eken. Köp wagt ýylan şeýdip gezipdir. Ahyry ýylanyň zulумы garganyň etinden ötüp, süňküne ornapdyr. Çagalarynyň derdinden ol bar ömrüni hasrat bilen geçiripdir. Bu garganyň şagal dosty bar eken. Bir gün ol dostunyňka gezmäge baryp, ýylandan görýän jebirini aýdyp, köp ah çekipdir. (*Türkmen halk ertekileri*).

277-nji gönükme. Ýaý içinde ýazylan atlary eýelik düşümi bilen üýtgdip, ony öz baglanýan sözleri bilen birlikde depderiňize ýazyň.

(Tüwi) tagamy, (Gully) syýahaty, (süri) başy, (guzy) tokary, (künji) ösüşü, (guty) ulusy, (hüwi) gözi, (böri) hilesi, (guýy) ajysy, (hünji) dürlüsi, (ünji) azaby, (gumry) höwürtgеси, (soky) taryhy, (Çöli) okaýşy, (Dürli) işi, (otly) bady, (uky) peýdasy.

278-nji gönükme. Aşakdaky nakyllary okaň. Eýelik düşümde gelen sözleri aýdyň, naklyň manysyny düşündiriň.

Köpüň dilegi köl bolar.

Duşmanyň peşeçe, bolsa pilçe gör.

Zyýanyň ýaryndan gaýtmak hem bir peýda.

Ýigidiň güler ýüzi bolsun.

Ýylanyň ýigreneni narpyz ol hem hininiň agzynda gögerer.

Lalyň diline enesi düşüner.

Garganyň gak balasy, enäniň ak balasy.

Sygyryň şahyna ursañ endamy syzlar.

279-njy gönükme. Nokatlaryň deregine eýelik düşüminiň goşulmasyny goşup, sözlemleri okaň. Soňra sözlemleri dogry görnüşinde depderiňize ýazyň. Eýelik düşümi bilen üýtgän sözde nähili özgerişleriň bolandygyny düşündiriň.

Dag... başynda ol töweregine ser salyp, uzak oturdy. Päkize şemal onuň ýüzünü ýalap geçýärdi we pikirini durlaýardy. Ol şu ýerde özü... bu gaýdyşyny gaýtadan pikirinden

geçirdi. “Belki, men ýalňyşýan bolaýmaýyn? Obam... batyrlaryny öýkeletdim. Olar bihal adamlar däldiler ahyryn. Oba olar... agzyna seredýär. Men näme üçin olaryň diýeni bilen blmadym? Olar han... kimdigini menden ýagşy bilýändirler ahyryn. Kemakyllyk eden bolmaýyn?”. Ol şeýle diýip, töweregindäki daglar... beýik başlaryna ýene-de bir gezek garap çykdy we öz-özünden soran soraglaryna şeýle jogap berdi.

280-nji gönükme. Şygyry labyzly okaň, eýelik düşüminiň goşulmasyny kabul eden atlary aýdyň.

Şeýda bilbil gonup täze güllere,
Ykbal miwelerin baldan ýygypsyň.
Köňlün telwas edip biziň illere,
Hoş geldiň türkmenim, sapa gelipsiň.

Gezelenç meýlinde serwi-zowanyň,
Görogly deý kükräp süren döwranyň,
Eziz myhman, bolaýyn seň gurbanyň,
Hoş geldiň gardaşym, sapa gelipsiň.

(Ybraýym Ýusupow “Hoş geldiň Türkmenim, sapa gelipsiň”)

281-nji gönükme. Birinji hem ikinji hatardaky atlary eýelik düşümi bilen üýtgedip ýazyň. Soňra olary özara deňşdiriň hem ondaky özgerişleri düşündiriň.

1. Orun, ogul, kümüş, göwün, göwüs, bogun, köwüş, kömür, ömür.

2. Tanyş, baýyr, tigr, çayyr, deňiz, agyz, egin, garyn, bagyr, çebiş, nagyr, demir, baýyr.

282-nji gönükme. Sözlemleri okaň we aýratynlandyrylyp ýazylan sözleriň düýp sözi bilen goşulmasynyň arasyna kese çyzyk goýup ýazyň hem olarda nänili özgerişni bolandygyny düşündiriň.

Epegek ýel uly **howzuň** gyrasynda gögerip oturan **selniň**, **gamşyň**, başlaryny mazaly yralap, şuwuldap geçip gidýär.

Durdy şol *howzuň* gyrasyna düşelen *çaglyň* ýanynda aýak çekdi. *Tomsuň* jöwzaly yssysynda derýanyň, *deňziň*, hat-da, şunuň ýaly *howzuň* hem suwy gözüňe yssy görünýär.

Durdy bir ýyl bäri *sygryň*, *doňzuň*, *goýnuň* ideginden dynyp, bar ünsüni okuwa beripdi. Ol *tomsuň* jöwzaly yssysyndanda heder etmeýän, zähmete bişişen işeňňir ýigit.

283-nji gönükme. Nokatlaryň deregine eýelik düşüminiň goşulmasyny goşup, sözleri göçürip ýazyň.

Köz... gyzaryşy. Toý... şagalaňy. Boý... görki. Oý... çuňňurlygy. Kök... ösüşi. Suw... bugaryşy. Guş... uçuşy. Duz... ereýşi. Buz... ereýşi. Öý... ýagşysy. Top... örümi. Möý... kerebi. Döndi... kitaby. Gül.... okaýşy. Durdy... depderi.

284-nji gönükme. Soraga görä ýaý içindäki atlary üýtgedip ýazyň, soňra olaryň haýsy düşüm bilen üygäp, nähili özgerişlere duçar bolandygyny düşündiriň.

Kimiň işi? (Gurbanberdi, Rahman, Isabaý, Allaýar, Araz-durdy)

Nämäniň agramy? (Orak, elek, çelek, sagat, sebet, howut, kerpiç, garlawaç, örküç, oturgyç, kitap, gutap, hatap)

Niräniň bagy? (Zerewşan, Samarkant, Fergana, Daşkent, Buhara)

285-nji gönükme. Özbaşdak çeper eserlerden we gazet-žurnallardan içinde eýelik düşüminiň goşulmalaryny kabul eden atlardan 5 sany sözlem ýazyp geliň.

§ 54. ÝÖNELIŞ DÜŞÜM

Ýöneliş düşüm “*kime? nämä? nirä?*” diýen soraglara jogap bolup baş düşümdäki atlaryň yzyna “*-a, -e*” yzlary olluk yönkemeleri atlara bolsa “*-na, -ne*” goşulmasynyň goşulmagy bilen emele gelýär. Ýöneliş düşüm many taýydan bolsa esasan bir zadyň ugruny bildirýär.

Meselem: Didara hat geldi. Kakasy Bahtygüle kitap aldy. Merjen köýnegine ilik dakdy. Men köçä çykdy. Ahmet Ata kitap berdi. Mugallym Jemilä sorag berdi.

286-njy gönükme. Aşakdaky bölegi okaň ýöneliş düşümde gelen atlaryň aşagyny çyzyň.

Köse sesine suw sepilen ýaly bolup, torsarylyp, öýkeläp, Göroglynyň ýanyndan turup gitdi. Ol meýdanda atyny suwa ýakan bolýar, iým beren bolýar, gezip ýören ýerinde özbaşyna hüňňürdeýär:

–Biz munuň atasyna geňeş berýärdik, babasyna geňeş berýärdik, öňki ötenler bizden geňeş sorýardy, indiki ýaş kiçilere:–Bir gürrüňimiz bar diýip, ýanyna barsaň, özüňe akyl öwreden bolýar. Indi bulardan şu-da biziň görjegimiz–diýip, dynman hüňňürdedi.

–Görogly kösän hüňňurdisine çydap bilmän, öz içinden: “Bu atany-babany ara salyp ýör, gel, näme habary bolsa aýtsyn-da dynsyn-la“ – diýip pikir etdi-de:

–Munda gel, Köse, hany aýt, näme habaryň bolsa – diýip gygyrdy. (*Dessan “Görogly”*)

287-nji gönükme. Aşakdaky goşgy setirlerini labyzly okaň we ýöneliş düşümde gelen atlary aýdyň.

Çeşme

Şildir, şildir, şildiräp,
Şildireýşi jana ýakýar.
Gün gapdaldan bolanda,
Ýylgyryp ýüze bakýar,

Daş içinden syzylyp,
Çykýar ýeriň ýüzüne.
Barabar gelmez hiç zat,
Çeşmäň sowuk suwuna.

(*A. Kekilow “Çeşme”*)

288-nji gönükme. Alty sözi ýöneliş düşümde üýtgedip, sözlem içinde getirip, depderiňize ýazyp geliň.

§ 55. YÖNELİŞ DÜŞÜMİNÝ ÝAZUW DÜZGÜNI

1. Ýöneliş düşümiň soňy çekimsiz ses bilen gutaran ýogyn çekimlili sözler üçin “a” inçe çekimlili sözler üçin “i” goşulmasy bolup hemişe özüniň degişli sözüne goşulyp ýazylýar.

Meselem: nahara, şähere, bazara...

2. Soňy “a” sesi bilen gutaran sözlere ýöneliş düşümiň goşulmasy goşulanda, iki sany “a” sesi ulanylyp, uzyn aýdylýar.

Meselem: Oba-a – oba, Ata-a – Ata...

3. Yzy “e” sesi bilen gutaran atlara ýöneliş düşümiň goşulmasy goşulanda, iki sany “e” sesi bir ýere düşüp “ä” sesine öwrülýär we şeýle hem ýazylýar.

Meselem: Köçe-e – köçä, kässe-e – käsä...

4. yzy “y, i” sesleri bilen gutaran atlara ýöneliş düşümiň goşulmasy goşulanda, ýogyn sözler üçin “y, a” sesleri we inçe sözler üçün bolsa “i, e” sesleri bir ýere düşýär, emma şeýle hem bolsa, gepleşikde we ýazuwda düýp sözüň yzyndaky “y, i” sesleri düşürilip, ýogyn çekimlili sözler üçin “a” uzyn aýdylýar, inçe çekimlili sözler üçin bolsa “ä” sesi sözlenýär we ýazylýar.

Meselem: ýaby-a – ýaba, geçi-e – geçä...

5. Ýöneliş düşümiň “ä, e” goşulmalary dar çekimlileriň ikinji bogunda düşüp galmagyna, dymyk sesleriň açyk seslere öwürilmegine eýelik düşümindäki ýaly täsir edýär.

Meselem: Sygyr–sygra, deňiz–deňze, mekdep–mekdebe, agaç–agaja, söwüt–söwüde, kitap–kitaba.

289-njy gönükme. Aşakdaky teksti göçürip ýazyň, soňra ýöneliş düşümdäki at sözlerini belläň.

1. Serdar şähere gitdi.
2. Ol ejesine we jigisine köýnek aldy.
3. Biz mekdebiň kitaphanasyna bardyk. Alan çeper eserlerimizi mugallyma görkezdik. Soňra öýümize gaýtadyk.
4. Şu gün Kakasy Jemala täze kitap aldy.

5. Men Dessegüle bir galam berdim.
6. Biz dynç alyş günü guma gezelenje gitdik.
7. Ýigide müň dürli hünär hem azdyr. (*Nakyl*)

290-njy gönükme. Aşakdaky sözleri depderiňize ýazyň. Soňra eýelik düşümdäki sözleriň aşagyna bir çyzyk, ýoneliş düşümdäki sözleriň aşagyna iki çyzyk çyzyň.

Bahar aýlary sagym döwri başlanýar. Aýaldan-erkege, uludan-kiçä her bir iş bilen garabaşyna gaý. Magtymguly hem şonda obanyň çekenesiniň guzularyny bakmagy tabşyrypdyrlar. Ol guzy bakyp ýörkä, özi ýaly çopan-çoluklar bilen bile her hili oýunlar oýnaýar, erteki, aýdymlar aýdyşýar. Magtymguly agşamlaryna bolsa, gürrüňçi ýaşulylaryň ýanyna barýar, kägünler bolsa bagşylary, şahyrlary diňleýar. Halk tarapyndan ýatdan aýdylan gürrünler, hekaýalar, dessanlar, rowaýatlar, aýdymlar, matallar, ýomaklar oňa gaty ýarapdyr. Şonuň üçin ol eşiden zatlaryny ýat beklär eken. Soňabaka bolsa şol ýatdan bilýän aýdymlaryna öýkünip, özi hem sadaja goşgular düzüp, olary deň-duşlaryna aýdyp berer ekeni.

Döwletmämmet oglunýň goşgy düzüp başlanyny eşidýär.

(*M. Kösäýew “Magtymguly”*)

291-nji gönükme. Köpnokatlaryň deregine ýaýyň içindäki degişli sözleri goýup göçürin we ýazuw düzgünini düşündiriň.

Myhmanlar girdiler. Gyzlar topar bolup gitdiler. Bägül ejesini çagyrdy. Çagalar gezelenje gitdiler. Çagalar garşy gitdiler. Biziň mekdebimizde uly bar. Bizaýlandyk. Ejem çörek berdi. (*toy, oba, jaý, kitaphana, Bike, çay, köçe, tokaýa*)

292-nji gönükme. Aşakdaky sözleri ýoneliş düşümi bilen uýtgedip, sözlemler içinde ulanyň.

Tebigat, oturguç, Rejep, gaýyk, kürek, tomus, göwün, deňiz, ogul.

293-nji gönükme. Nokatlaryň deregine ýöneliş düşümiň goşulmasyny goşup, sözlemleri göçüriň. Soňra ýöneliş düşümi bilen üýtgän sözleriň aşagyny çyzyň.

Biz Aý... tarap ýol aldyk. Olar täze jaý... göçdüler. Indi maý... az wagt galdy. Men Hywa gezelenç... gitdim. Sapar geçi... ot berdi. Sadap ýygymçy... sag bol aýdyň. Okuwçy... okamak gerek. Towşan tilki... ýetdirmedi. Guýy... daş atmaklyk günä.

§ 56. ÝEŇIŞ DÜŞÜM

Ýeňiş düşüm “*kimi? nämäni? niräni?*” diýen soraglara jogap bolup, baş düşümdäki atlaryň yzyna “*-y, -i, -ny, -ni*” goşulmalarynyň goşulmagy bilen emele gelýär.

Meselem: Synpy bezedik. Ýygnagy gutardyk. Men göläni suwa ýakdym. Ýabyny daňdym. Men Sapargeldiniň kitabyny berdim. Gözeliň depderini barladym. Sözlemlerindäki *synpy, ýygnagy, göläni, ýabyny, kitabyny, depderini* sözleri kimin.

Ýeňiş düşümi bilen üýtgän söz işlige baglanyp, many taýyndan gymyldy hereketiň hut öz üstünde bolup geçýändigini aňladýar. Şonuň üçin olaryň baglanýan işlikleriň aňladýan hereketleri gös-göni şolara degişli bolýar. Ýeňiş düşümdä bolmaly söz goşulmasyz, ýagny baş düşüm şekilinde hem ulanylyp biler.

Meselem: köýnek tikti, agaç kesdi we ş.m.

Olluk ýöňkemesini kabul eden atlara ýeňiş düşümiň “*-ny, -ni*” goşulmasynyň “*n*” şekilinde gysgaldylyp goşulyşy hem duş gelýär.

Meselem: Ol gawunyň ýagşysyn aldy. Jamyň için süpürdi. Ýylan zäheri adam üçin howply. Ata-enäniň gadyryn bilmeli.

Ýeňiş düşümiň “*-y, -i*” goşulmasy forma taýyndan zyy çekimsiz ses bilen gutaran atlaryň olluk ýöňkemesine meňzeş bolýar, emma şeýle hem bolsa, olary sözlemede ulanyşlaryna garap, bir-birlerinden tapawutlandyryars.

Meselem: “Gülün ýapragy saralypdyr. Ýere düşen ýapragy elime aldym” – diýen myssallarda, birinji sözlemiň “*ýaprak*” diýen sözi özünden öň gelen “*gül*” sözüne ýöňkelip, oňa degişli bolup gelýär. Şonuň üçin muňa ýeňiş düsumindäki “*nämani?*” diýen soragyny bermek bolmaýar. Emma ikinji sözlemdäki “*ýaprak*” diýen söz hiç bir zada ýöňkelmeýär, oňa görä hem oňa ýeňiş düsumindäki “*nämäni?*” diýen soragy berip bolýar.

294-nji gönükme. Aşakdaky goşgy bentlerini labyzly okaň we ýeňiş düşümde gelen sözlere üns beriň.

Soltan weýis pählwany,
Hekim ata, Süleýmany,
Hoja Ýusup Hemedany,
Şol şahy zaman içinde.

Dostlugyny bildirip,
Mygyr-mygyr seslenýär.
Päkizeje, owadan,
Hemme ýerde islenýär.

(*Magtymguly*)

Sallanjyrap, sypanyp,
Darandan soň başyny.
Enaýyja garanýar,
Töweregini – daşyny.

Ekdi bolup ellere,
Bir minýärde, bir düşýär.
Parahatlyk simwoly,
Asmanda ganat açýar.

(*A. Kekilow “Kepderi”*)

295-nji gönükme. Sözlemleri okaň, ýeňiş düşümi bilen üýtgän atlary tapyň, olaryň haýsy soraga jogap bolup, haýsy söze baglanýandyklaryny aýdyp, ýeňiş düşümünde gelen atlary özleriniň jogap bolýan soraglary bilen depderiňize ýazyň.

Sen Samarkandy, Hywany, Buharany, Namangany, Ferganany, Daşkendi gördüňmi? Gyr atyny depsäp, bir belent ýere çykdy, töweregine göz gezdirdi. (*Gorkut ata*) Sen Musa Harezmiýni, Ysmaýyl Buharyny, Abu Nasr Farabyny, Abu Reýhan Berunyňy, Abu Ali Ibn Sinany, Zamahşary ýaly alymlary bilýärsiňmi? (*Beýik şahslar we alymlar kitabyndan*) Atasy oglanjygyny gördi, hudaýa şükür eýledi. Ogly bile, gelni bile Gaňly goja oguz iline geldi. (*Gorkut ata*)

Biz poly, äpişgäni, partany, stoly, stuly oňatja süpürdik.

§ 57. ÝEŇIŞ DÜŞÜMINIŇ ÝAZUW DÜZGÜNI

1. Ýeňiş düşümiň goşulmasy zzy çekimsiz ses bilen gutaran sözler üçin “-y, -i” zzy çekimli ses bilen gutaran we oluk ýöňkeme goşulmasyny kabul eden sözler üçin bolsa “-ny, -ni” goşulmalary bolup, olar degişli sözleri bilen goşulyp ýazylýar.

Meselem: alma-ny, Geldi-ni, galam-y, ekin-li-ni, edarasyny-ny we ş.m.

2. Zzy “e” sesi bilen gutaran atlara ýeňiş düşümiň goşulmasy goşulanda, onuň zzyndaky “e” sesi “ä” sesine öwrülýär.

Meselem: göle – göläni, keçe – keçäni.

3. Eýelik, ýöneliş düşümde bolşy ýaly, dar çekimlileriň düşüp galyşlarynyň, dymyklaryň açyga öwrüliş düzgüni eňiş düşümiň goşulmasy goşulanda-da, doly saklanylýar, ýagny eýelik, ýöneliş düşümde edilişi kimin ýazylýar.

Meselem: Çebiş – çebşi, Daşkent – Daşkendi, Ürgenç – Ürgenji, goýun – goýny...

4. “Süri, guzy, tokly” ýaly sözlere-de ýeňiş düşümünde “-ny, -ni” goşulmasy goşulýar. Şeýle bolanda ikinji bogunda düşýän dar çekimli ses uzyn aýdylýar. Şoňa görä bu hili sözlerde dar çekimli dodaklandyrylman ýazylýar.

Meselem: tokly – toklyny, öri – öri, süri – sürini we ş.m.

296-njy gönükme. Aşakdaky teksti ünsli okaň we ýeňiş düşümiň goşulmasyny goýup saýlap göçüriň.

Magtymguly sapaklary... derrew düşüni, yzly-yzyna täze-täze sapaklar alar ekeni. Mekdepde geçmeli zatlary üç ýylyň dowamynda okap çykyp, daşyndan hem köp kitaplaryň sahypasy.... agtaryşdyrýar. Ol – iň oňat şägirt diýen baha bilen oba mekdebi... tamamlaýar.

Okuwa, ylma höwesi otugan ýaş Magtymgulynyň ýene okasy, ýene köp zatlary bilesi gelipdir. Emma başga ýurtlara gidip okamak üçin, ýol harjy, jaý kireýi, halypa puly hem okan ýerinde iýip-geýerine ýeter ýaly harajatlar üçin bularda

zat ýeterlik däl ekeni. Şol sebäpli Magtymguly her ýerde bolsa-da nepi degäýjek bir hünäri öwrenmekçi bolanmyş. Şeýlelikde, ol ata-babalarynyň kespi bolan at esbaplary... ýasamak, zergärlik hünärini... öwrenipdir. Nepis kümüş şaýlar ýasamakda onuň soň-soňlar taýy bolmandyr. Ol hünärler Magtymgulynyň şahyrçylygyna kast etmändir, zyýan bermändir, gaýta şahyry jemagat bilen, durmuş bilen, zähmet bilen baglanyşdyrypdyr. Şonuň netijesinde, Magtymguly her ýerde bolsa hor bolmandyr.

(*M. Kösäýew “Magtymguly”*)

297-nji gönükme. Aşakdaky teksti okaň, ýeňiş düşümiň goşulmasyny kabul eden sözleri aýdyp beriň. Ata-ene öňündäki borjuňyzy öwreniň.

Eý, balam akyl esasyndan bilginiki, ata-enäniň hezzet-hormatyny boýnuňa almak zerur, çünki perzendiň asly atenedir. Näme üçin ata-enemi hormatlaýarkam diýmegin.

Bilgin, olar seniň üçin janyny pida etmäge taýýardyr... Eger her bir perzent akylly we dana bolsa, ata-enä hormat goýmalydyr. Ata-enäniň işi seni ulaltmak, saňa ýagşy gylyk öwretmekdir.

298-nji gönükme. Sözlemleri okaň we yzyna köp nokat goýlan atlaryň haýsy düşümde gelmelidigini aýdyň. Soňra olary şol düşümde getirip, sözlemleri ýazyň.

Bu gün Baýly bagban Begen... Daýan... Tuwak.... Ogultaç... Bibitaç... kömege çagyrdy. Olar ýaşuly... diýseň begendirdiler. Bagbana çayr... gyrçap, käşir... suwaryp berdiler. Soňra bagban köwüş... çykaryp, goýy kölegede çagalary daşyna üşürüp dynç aldy.

Çagalalar bütin tomus... şadyýançylyk bilen geçirdiler.

299-nji gönükme. Nokatlaryň erine ýeňiş düşümiň goşulmasyny ulanyp, sözlemleri ýazyň.

Durdy söýe... ýasap, dem-dynjyny aldy. Ol ýüňe düşen güýe... görüp, öz ýanyndan gaharlandy. Asylly terbiý... kim halamaýar?

Gurbanjermal käse..., çemçe... oňatja ýuwdy. Ol ike... ene... öýlerine çagyrdy. Olar pişme..., köke..., şüle..., çekdirme... işdämenlik bilen ýydiler.

Mesge..., süzme..., çekize... kim halamaýar? Serçe..., höwürtgä..., çekirtge..., jüýje... görmedik barmy?

Çerkez küme... arassalap, göle... oňatja naharlap, soňra desse... bozman, küde... ýykman, düýe... hem şonuň başyna eltdi.

300-nji gönükme. Sözlere soraglara görä üýtgedip aýdyň hem ýeňiş düşümi bilen üýtgeýän atlaryň nähili ýazylýandygyny ýadyňyza salyň.

Kimi? – Guwanç, Meret, çoluk, Ýusup, Mele, küle, Durdy, Nury.

Nämäni? – köçe, göle, güýe, düýe, söýe, tene, ülje, nesýe, hünji, künji, uky, guýu, towuk, ýap, selin, çebiş, oturgyç haýat medal.

Niräni? – Moskwa, Harezmi, Nökis, Dörtgöl, Hojeýli, Çomanay.

301-nji gönükme. Çeper eserlerden, gazet-žurnallardan peýdalanylýp “*Gyş pasyllaryň soltany*” temasynda hekaýa ýazyp geliň.

§ 58. WAGT-ORUN DÜŞÜM

Wagt-orun düşüm “*kimde?, nämäde?, nirede?*” diýen soraglara jogap bolup, baş düşümdäki atlaryň yzyna “*-da, -de*”, soňy olluk ýöňkemeli atlara bolsa “*-nda, -nde*” goşulmasynyň goşulmagy bilen hasyl bolýar. Wagt-orun düşümi bilen üýtgän atlar sözlemde şeýle manylarda ulanylýar:

1. Wagt-orun düşümi bilen üýtgän atlar sözlemde aňladylýan gymyldy-hereketiň bolýan ýerini, ornuny görkezýär.

Meselem: “*Bibipatma eje fabrikde işleýär*” diýen sözlemde ulanylýan “*fabrikde*” sözüniň Bibipatma ejäniň işleýän ýerini görkezişi kimin.

2. Wagt-orun düşümi bilen üýtgän atlar sözlemde aý-dylýan predmetiň-zadyň ornuny hem görkezýär.

Meselem: “Ussahanada dürli gurallar bar” diýen sözlemde “*ussahanada*” sözünüň gurallaryn bar ýerini aňladyşy kimin.

3. Wagt-orun düşümi bilen üýtgän atlar sözlemde aý-dylýan ýagdaýyň ýa hereketiň wagtyny-da görkezýärler. Şeýle bolanda, wagt-orun düşümde gelen atlar “*haçan?, häwagt?*” diýen soraglara jogap bolýarlar.

Meselem: “Baharda ekiş başlanýar” – haçan, näwagt ekiş başlanýar? – *Baharda*.

302-nji gönükme. Aşakdaky teksti okaň we wagt orun düşümde gelen atlary aýdyp beriň.

Mekdebimizde ýolka baýramy geçirildi. Biz her hili oýnawaçlar bilen bezelen gök ýolkanyň daşynda aýlanyp, oýun etdik, aýdym aýtdyk hem tans etdik.

Gyş kanikuly wagtynda mugallymymyz bilen kinoteatra gitdik. Soňra gören kinomyz hakynda ýörite gürrüň etdik. Her kim kinodan galan täsirler hakynda gyzyklanyp gürrüň berdi. Soňra mugallymymyz hemmämiziň aýdanlarymyzy jempläp, biziň soraglarymyza jogap berdi.

Gyş kanikulynda oňat dynç alyp ýene täze güýç bilen okuwa başlaýarys.

303-nji gönükme. Aşakdaky sözlemlerden wagt-orun düşümindäki sözleri depderiňize göçüriň.

1. Biziň synpymyzda otuz üç okuwçy okaýar.

2. Biziň bu ýoldaşlyk kömegimiz okuwçylaryň okuwda oňat netijeler gazanmagyna alyp barýar.

3. Biz gyş kanikulynda muzeýlere ekskursiýa barýarys.

4. Ýakynda biz synp ýolbaşçymyzyň ýolbaşçylygynda Hywada bolduk.

5. Magtymgulynyň okan hujresinde onuň ýazan golýazmalaryny gördük.

6. Gezelençden soňra gören zatlarymyz hakynda mekdepde okuwçylara gürrüň berdik.

304-nji gönükme. Soraglary okaň we olara jogap ýazyň. Soňra jogabyňzdaky wagt-orun düşümde gelen sözüň aşagyny çyzyň.

Täze okuw ýyly haçan başlanýar?

Okuw ýyly haçan gutarýar?

Sen nirede okaýarsyň?

Sen näçenji synpda okaýarsyň?

Kimde gyzykly kitap bar?

Nirede balyk köp?

305-nji gönükme. Teksti depderiňize göçürüp, wagt-orun düşümdäki sözleriň aşagyny çyzyň.

Ejesi ony ertir bilen ota ýa-da oduna ibererdi. Ol meýdanda öz ýasan dutary bilen meşgul bolup, aňsamlyk boş diýen ýaly gaýdyp gelerdi.

Ata-enesinden öňe düşüp, özüniň eline iň ilki gezek dutar berip begendiren adam häzir zyndanda otyr. Ony ol ýerden alyp çykmak hakynda bagşy näme pikir edýärkä. (*N.Saryhanow “Şükür bagşy”*)

Döwi öldürip jany aram tapan Garaaja batyr onuň atyny alyp gidip, saraýda daňyp gelipdir. (*Erteki “Garaaja batyr”*)

Ýurdumyzda her ýyl sentýabr aýynda garaşsyzlyk baýramy nyşanlanýar. Şol günü baýram hökmünde belläp geçýärler.

2-nji sentýabr günü ähli okuw edaralarynda (mekdeplerde, kolležlerde we liseýlerde) Watanymyzyň garaşsyzlygyna bagyş-lanan sapaklar geçilýär.

306-nji gönükme. Aşkdaky wagt-orun düşümde gelen atlary sözlem içinde getirip depderiňize ýazyň.

Mekdepde, klubda, şäherde, kitaphanada, sapakda, öýde, Mergende, Gaýlyda, Jyzzakda.

§ 59. WAGT-ORUN DÜŞÜMİN ÝAZUW DÜZGÜNİ

1. Wagt-orun düşümiň goşulmasy çekimli we çekimsiz sese gutarýan atlar üçin “-da, -de”, olluk ýöňkemeli atlar üçin hem “-nda, -nde” bolup, olar hemişe degişli sözüne goşulyp ýazylýarlar we inçe-ýogynlyga eýerýärler.

Meselem: obada, köçede, basseýinde, kompýuterde, Watanda...

2. Birinji bognunda dodak çekimlisi bolan we yzlary “-y, i” seslerine gutaran iki bogunly atlara wagt-orun düşümiň goşulmasy goşulanda, şol sözleriň soňlaryndaky dar çekimliler, gysga aýdylýanlygy üçin, dodaklandyrylyp ýazylýar.

Meselem: süri–sürüde, künji–künjüde, guty–gutuda, oty–otluda, uky–ukuda...

3. Çekimlisi dodaklanýan bir bogunly atlar olluk ýöňkemesinde gelip, wagt-orun düşümiň “-nda, -nde” goşulmasyny kabul edenlerinde, ikinji bogundaky dar çekimliler gysga aýdylýandygy üçin, dodaklandyrylyp ýazylýarlar.

Meselem: öýi–öýünde, oty–otunda, uny–ununda, çüyi–çüýünde...

4. Olluk ýöňkemesiniň goşulmagy zerarly ikinji bogundaky dar çekimlisi düşen atlaryň ilki bognunda dar çekimlisi bar bolsa, wagt-orun düşümünde olaryň ikinji bogundaky dar çekimlileri gysga aýdylýandygy üçin dodaklandyrylyp ýazylýar.

Meselem: göwni–göwnünde, orny–ornunda, köwşi–köwşünde, tomsy–tomsunda, howzy–howzunda...

6. Ahyry “z, l, n” seslerine gutaran sözler wagt-orun düşümi bilen uýtganlerinde “-da, -de” goşulmasynyň “d” sesi önünden ön gelen “z, l, n” seslerine meňzedilip: “Oraz-za, Gözel-le, Aman-na...” ýaly aýdylýarlar. Emma ýazuwda olar özara meňzedilmän; “Oraz-da – Orazda, Gözel-de – Gözelde, Aman-da – Amanda...” ýaly ýazylýarlar.

307-nji gönükme. Aşakdaky sözlemlerden wagt-orun düşümindäki sözleri depderiňize göçüriň.

Köçede saga çepe urup barma, ýere gara-da, dogry ýöre. Pallanyňda agzyňy eliň bilen ýap. Märekede bikar hem bibaşlar bilen oturma. Dosty kyn günde synap gör. Ýaşlykda iki dünýäniň işlerini-de edip goý. Garaňkylykda gepleseň ýuwaş we mylaýym geple, gündizine gepleseň töwerek-daşyňa ätiýaçly bol.

(*“Lukman Hekimiň öwütleri”*)

308-nji gönükme. Aşakdaky teksti okaň we köp nokatlaryň ýerine wagt-orun düşümiň goşulmasyny goýuň.

Patyşa razy bolupdyr. Ibn Sina kitaplar älemi... ýüzüpdür. Ibn Sinanyň bir görenini unutmazlyk, eşidenini ýat... saklamak edähedi örän güýçli bolupdyr. Okan her bir kitaby başdan-aýak onuň ýady... galar eken. Ibn Sina az müddet... şa köşgündäki ähli kitaplary bir gezek okap çykyp, ýatdan bilipdir.

(*Ibn Sina “Heniz görülmedik zehin”*)

Dünýä indi, ömür sürdi Hyrat...
Kiçgine bagşynyň eziz perzendi.
Bilim aldy Merw, Samarkant, Maşat...
Kiçkine bagşynyň eziz perzendi.

309-njy gönükme. Aşakdaky teksti okaň, içinde wagt-orun düşümiň goşulmasyny kabul eden sözleri saýlap ýazyň.

Oýun sport meýdançasynda ýa-da sport öýünde oýnalýar. Oýna 20–30 oýunçy gatnaşyp bilerler. Oýunçylar iki topara bölünip, özlerine öňbaşçy saýlaýarlar. Meýdançada uzynlyga 10–20 metrlikde garşy-garşy iki çyzyk çyzylýar. Her topar öz tarapyndaky çyzygyň daşky gyrasynda biri-biri bilen ýüzbe-ýüz durýar. Iki çyzygyň ortasynda meýdançany ikä bölýän ýene bir çyzyk çyzylýar.

Bije atylyp, haýsy toparyň oýna birinji başlajakdygy kesgitlenýär. Bu urup gaçdy oýnudyr.

310-njy gönükme. Aşakdaky bölegi okaň we galdyrylan harplary goýuň. Tekstiň mazmunyna üns beriň.

Eý, bal...m, nahar taýýar bol...nda tabakdaşlaryňy çagyry. Olar seniň bile nah...r iýsinler. Nahary t...z iýmegin, aňnasamanrak iýgin. Nahar iýý...n wagtynda adamlar bilen sözl...şgin, emma aş...k bakyp oturgyn, tabakdaşlaryň lukmasyna (agzyna, naharyna) garamagyn.

311-nji gönükme. “*I, T, U*” harplary bilen başlanýan alkyş we dileglere mysallar getirip ýazyň. Wagt-orun düşümiň goşulmasynyň aşagyny çyzyň.

Nusga: Ugur haýyr bolsun. Ulynyň maslahatyny alsaň ýagşy bolar. Ugrunda bolsun. Ugur oň bolsun. Ugurtapyjy bol.

312-nji gönükme. Aşakdaky wagt-orun düşümde gelen sözleri sözlem içinde getirip ýazyň.

Kanikulda, etrabymyzda, obamyzda, okuwda, gazetde.

§ 60. ÇYKYŞ DÜŞÜM

Çykyş düşüm “*kimden?, nämeden?, nireden?*” diýen soraglara jogap bolup, baş düşümdäki atlaryň yzyna “*-dan, -den*” olluk ýöňkemeli atlara bolsa “*-ndan, -nden*” goşulmasynyň goşulmagy bilen üýtgän atlar sözlemde şeýle manylarda ulanylýar:

1. Çykyş düşümi bilen üýtgän sözler sözlemde aňladylyan hereketiň başlan ýerini, ýüze çykan ornuny görkezýär.

Meselem: “*Men kitaphanadan geldim*” diýen sözlemde ulanylýan “*kitaphanadan*” sözünüň sözlemde aýdylýan hereketiň aýdylýan ýerini görkezşi kimin.

2. Çykyş düşümi bilen üýtgän söz sözlemde bir zadyň nämeden edilendigini görkezýär.

Meselem: “*Aýbölegiň gülýakasy kümüşden ýasalandy*” diýen sözde Aýbölegiň gülýakasynyň nämeden edilendigini aňladyşy kimin.

3. Çykyş düşümi bilen üýtgän söz sözlemde zadyň ýadgaýyň ýa şahsýň ikinji bir zat bilen deňeşdirililýändigini bildirýär.

Mysal üçin: “*Bu tam – ol tamdan beýik. Yaňky şaggyldydan öňküsi belendiräk boldy. Aman Orazdan ezber*” diýen sözlemlerde ulanylan “*tamdan, şaggyldydan, Orazdan*” diýen sözleriň beýleki düşünjeler bilen deňeşdirilişi kimin.

4. Çykyş düşümi bilen üýtgän söz sözlemde bir zadyň bahasyny, ölçegini görkezýär.

Meselem: “*Nobat-Batyr*” *fermeri şu ýyl her gekardan 45 sentner pahta hasylyny aldy. Şoňa görä-de fermerimiz bir zähmet gününe ýüz manatdan pul paýlady*” diýen sözlemlerde ulanylan “*gektardan, ýüz manatdan*” sözleriniň zadyň ölçegini we bahasyny aňladyşlary kimin.

5. Manysy boýunça wagat aňladýan sözler çykyş düşümi bilen üýtgände olar sözlemde aýdylýan gymyldy-hereketiň boljak wagtyny bildirýärler.

Meselem: “*Ýene bäs günden kanikul başlanýar*” diýen sözlemde “*bäs günden*” sözünüň sözlemde aýdylýan hereketiň haçan, näwagt boljakdygyny görkezişi kimin.

313-nji gönükmä. Aşakdaky goşgy bendini okaň we ýazyň. Düşüm goşulmasyny kabul eden sözleriň aşagyny çyzyň.

- Derýa nirden gözbaş alýar?!
- Akar çeşme-bulaklardan.
- Bulaga suw nirden gelyär?!
- Başı belent ala dagdan.
- Dagda ol suw nädip bolýar?!
- Gökden ýagýan ýagmyrlardan,
- Ýagmyr nirden döräp bilýär?!
- Bulutlardan.
- Bulut suwy nirden alýar?!
- Gök deňizden.

- Deňize suw nirden gelýär?!
- Gyşdan, ýazdan, tomus, güýzden.

(Hojageldi Nurmyradow “Deňiz suwy nirden alýar”)

314-nji gönükme. Sözlemleri okaň hem birinji we ikinji hatarda aýratynlandyrylyp alnan sözlemleriň nähili soraga jogap bolup, nähili many aňladýandyklaryny özara deňeşdiriň.

1. Durdy şäherde okaýar.	Durdy şäherden geldi.
2. Ol günde gidýär.	Ol iki günden geler.
3. Gyrgyzda kitap bar.	Ol Gyrgyzdan ökde.
4. Bir tonnada näçe sentner bar?	Onuň ýygan pahtasy dört tonnadan hem geçdi.

315-nji gönükme. Sözlemleri okap çykyş düşümdäki atlary tapyň. Olaryň aňladýan manysy we jogap bolýan soraglaryny biliň. Soň çykyş düşümdäki atlary saýlap ýazyň.

Pahtadan çigit, ýag, sabyn, könjara ýaly her hili önümler alynýar. Pamygyndan çit, biz, setin, platnoý, nah we beýleki dürli görnüşdäki matalar dokalýar hemde her hili sapaklar işlenip çykarylýar.

Gumda gurakçylyga çydamly ösumliklerden: çerkez, gandydym, sazak, sözen, selin ýaly agaçlar gögerýärler.

Olaryň arasynda Daşkenden, Ürgençden, Nüküsdan gelenler hem bar.

316-njy gönükme. Çeper eserlerden çykyş düşümde gelen baş sany sözlemi ýazyp geliň.

§ 61. ÇYKYŞ DÜŞÜMIŇ ÝAZUW DÜZGÜNI

1. Çykyş düşümiň goşulmasy soňy çekimli we çekimsiz seslere gutaran atlaryň inçe ýogynlygyna eýerip, olara goşulyp ýazylýar.

Meselem: Maýsadan, Miweden, ejesinden, doganyndan, okuwçydan, Hywadan...

2. Wagt-orun düsumde bolşy ýaly, düşümde hem ilki bogunda dodak çekimlisi bolan, soňy “y, i” seslerine gutaran atlaryň yzlaryndaky dar çekimliler, gysga aýdylandygy üçin, dodaklandyryp ýazylýar.

Meselem: Hünji-hünjiden, guzy-guzudan, öri-örüden, oty-otudan, öýi-öýünden, guşy-guşundan, köwsi-köwşünden, boýy-boýundan, toýy-toýundan, orny-orundan, goýny-goýnundan...

317-nji gönükme. Aşakdaky bölekleri okaň çykyş düsumde gelen atlary saýlap depderiňize göçüriň.

Reň açar, hoş saýaly,
Seniň işiň hoşdan, bugdaý.
Ekip kemala getiren,
Kimdir seni başdan, bugdaý.

(A. Mätäji “Bugdaý”)

Çüri aga arkasyna bir halta owuz ýaly peçegi alyp işden gelende, gün ýerine giripdi. (*Berdimuhammet Gulow “Gelnalyjy”*)

Gara batyr ýüzüni aşak salyp, märekeden kyrk-elliädim arany açyp, aýak çekdi hem aýak üstünde çommaldy. (*A. Gowşudow. “Perman”*)

318-nji gönükme. Nakyllary okaň we çykyş düsumde gelen sözleriň nähili many aňladyp, haýsy soraglara jogap bolýandyklaryny biliň.

Bal süýji, baldan bala süýji.
Göwün-göwünden suw içer, gamyş bogundan.
Balyk kellesinden çüýrär.
Ýüz otdan yssy.
Ýaryndan aýrylan edi ýyl aglar, ýurdundan aýrylan ölinçä aglar.
Gawun gawundan reňk alar.
Serçeden gorkan dary ekmez.
Ýa demirden, ýa kömürden.

Düýeden uly pil bar.
Dagdan arkasy bolanyň daşdan ýüregi bolar.

319-njy gönükme. Aşakdaky goşgy setirlerini okaň we ýazyň.
Çykýş düşümde gelen atlaryň aşagyny çyzyň.

Dagdan, çölden, düzden ätläp,	...Doýarmyka goýun-guzy
Bahargözel aýlanyp ýör.	Arpadandan gök ýylakdan,
Ýagyş bilen göwün şatlap,	Geýýärmikä ýeriň ýüzi
Düwmelerden şaýlanyp ýör...	Gülgün köýnek güläleken.

(*Hojageldi Nurmyradow “Bahargözel”*)

320-nji gönükme. İçinde nakyllary ulanyp, özüňizden sözlemler düzüň we olary depderiňize ýazyň.

§ 62. ATLARYŇ SAN, ÝÖŇKEME WE DÜŞÜM GOŞULMALARYNY KABUL EDIŞ DUZGÜNI

Sözlemi hasyl edýän sözler özara baglanyşmak, ylalaşmak üçin söz üýtgediji goşulmalary, ýagny san, ýöňkeme, düşüm goşulmalaryny kabul edýärler. Bu goşulmalar bolsa sözlemde sözleriň özara baglanyşmaklaryny, ylalaşmaklaryny, üpjün edýär. Atlar sözlem içinde diňe san ýa-da san hem ýöňkeme, hat-da birbada san, ýöňkeme, düşüm goşulmalaryny-da kabul edipbilýär. Şeýle bolanda, atlar ilki san goşulmasyny (daýhan-lar, ene-ler, okuwçy-lar) soň ýöňkeme goşulmasyny (daýhan-lar-ymyz, ene-ler-imiz, okuwçy-lar-ymyz) ahyrda hem düşüm goşulmasyny (daýhan-lar-ymyz-dan, ene-ler-imiz-den, okuwçy-lar-ymyz-dan) kabul edýärler.

321-nji gönükme. Aşakdaky teksti okaň san, ýöňkeme düşüm gosulmasyny kabul eden sözleri aýdyp beriň.

Ogullaryň pähim-paýhasyny synlap Gözli ata olaryň geljekki ykballaryny öňünden görüp, adamçylykly ýaşamagy

(adalatly, kanagatly, rehim-şepagatly, haýyr-jogaply bolmagy) ündeýär we olaryň hersine bir zady nepes edýär.

Ogullarynyň ulusy bolan Nurata – Hormatyňyz zyýada bolsun! Gahar-gazapdan saklanyň! Diliňiz dogada bolgaý. Gaýtarmyş penäkäri sizden öner, Keramatly işan-molla, pir, ahunlar köp dörär diýýär.

Ortanjysy Omar ata – Gadaganlardan gaýra duruň, neberäňiz çöpden-çörden köp bolar, Kethudalaryňyz artybergeý. Jäherbazlar, molla-işan, şyh-habyz, batyr-pälwan, bagşy-şahyrlar zyýada bolar diýýär.

Kiçi ogly Ybak (Ybraýym) ata – Gedemlilikden saplanyň, okumyş-hünär eýeleri artybersin, oturşyň agalaryňdan aýra bolar. Olaryňky – Nurgarabaýra (Syrderya boýlaryna) gider, seňkiler bölüner aýra gider. Baran ýerine badaşa-gaýsen – diýýär.

322-nji gönükme. Teksti okaň köpnokatlara derek düşüm goşulmalaryny goýup göçüriň.

Dursunyň oba... birinji gezek görşüdi. Emma Dursun oba gelenden soň birbada onuň oba... . Göwni geçdi. Oba... gyrasynda iki tarap hem tapysypdyr, hernä ýüzüniň ugruna iki tarap hem gyzyl ýumruga giräýmändir. Şeýlelikde oba... gyzykly wakalar bolýardy. Obasyn... gelen Dursuny hemme hormatlaýardy.

(*Žurnaldan*)

323-nji gönükme. Atlaryň duşumde üýtgeýişlerini ýatlaň. *Nowruz*, *nagyş*, *göwün* sözlerini düşümde üýtgedip ýazyň. Düşümleriň haýsylarynda ikinji bogundaky dar çekimliler düsürildi, haýsylarynda düsürilmedi? Name sebäpli?

§ 63. ATLARY GAÝTALAMAK ÜÇIN GÖNÜKMELEK

324-nji gönükme. Teksti okaň. Soňra ýöňkeme, düşüm goşulmalary goşulan atlary tapyň. Üçünji ýöňkemäniň goşulmasyny kabul eden atlary saýlap ýazyň.

Häzirki çalyňyan heň heniz görlüp-eşidilen heň däldi. Ol şu ýerde – han bagşysynyň owsuny aşagynda döräpdi. Sazanda oňa at dakmaga howlugyp, şu jedelli ýaryşda, özüniň bir ýerde saz çalyňp bilşi bar bolsa, şolaryň hemmesinden peýdalanyp çaldy. Ellerini başynyň üstünden aýlap-aýlap çalyňar. Şunuň ýaly edip Gulam bagşsyny eýerdip barýarka, birden elini ýöne dutaryň ýüzüne aýlap-aýlap goýberdi-de, çalyňp barýan heñiniň soňuny perdelerinden çykýan ses bilen doldurdy. Bu Şüküriň bir eli bilen çalyşydy.

Ana hanyň apaly bagşsýy sallançakdan ýykylan ýaly bolup, heñiň nireden çykýanyny bilmän galdy. Onsoň hyrçyny dişläp, başyny ýaýkady... .

Öz etjek haýynlyklary ugur almadyk han bolsa ýerinden zowwe galdy. Bagşsýyna gözünü alardyp seretdi...

Gulam dolanyp başyny galdyrmady.

(*N. Saryhanow “Şükür bagşy”*)

325-nji gönükme. Bu gönükmäni hem 324-nji gönükme ýaly işläň.

Bu waka gadym eýýamlarda bolup geçenmiş. Bir ýola Gün, Aýaz, Yel üçüsi bir ýol bilen tirkeşip gelyärkäler, öz aralarynda gürrün gozgapdyrlar.

Gün: – Men siziň ikiňizden hem güýçlüdirin – diýipdir.

Onda Aýaz:

– Ýok, men güýçlüdirin – diýip jogap beripdir. Ýöne bularyň haýsysynyň güýçlüdigini nähili bilmeli? Ine, olar şeýdip barýarkar, önlerinden bir adam çykanmyş. Şondan soň bu adam ýaňky ýolagçylary görüp, başyndan telpegini çykaryp, arany açmanka, bu üçüsi ony öz ýanlaryna çagyryp, adamyň kime baş egenligini bilesleri gelipdir. Elbetde, üçüsine-de birden baş egen-ä däldir? Ine, olar adamlardan:

– How, adamzat, sen dogryňy aýt, biziň üçümiziň haýsýmyza baş egdiň, üçümiziň hemmämize birden baş egen-ä däläsiň? – diýip sorapdyr. (*Türkmen halk ertekileri*)

326-njy gönükme. Sözlemlerden ilki sada atlary, soňundan goşma atlary saýlap depderiňize ýazyň.

Onunjy synpda okap ýörkäk, biz jemi on iki joradyk. Kärhanalarda, obalarda, okuw jaýlarynda döredilýän gyzlar klublary, sesli žurnallar ýaly şowly işleriň şaýadydyk. Gyzlar klubunyň işiniň rowaçlanmagynda mekdep okuwçylaryndan Ogulmeňliniň, Orungülüň, Orazsoltanyň, Aýjahanyň, Üzümgülüň, Orazgülüň, Jumagülüň, Orazdurdynyň hyzmatlary has hem uludyr.

Gorkyma bir çirkin gygyrdym. Öz sesime-de özüm oýandym. Gözümi açalak-ýumalak edip böküp turdum-da, ýorgandüşegimi galdyryp seredişdirdim. (*B. Seýtäkow “Doganlar”*)

327-nji gönükme. Atlary, olaryň ýasaýjy hem üýtgediji goşulmalaryny jedwele ýerleşdiriň.

Atlar	Asyl düýp sözlem	Goşulmalar		Söz üýtgediji goşulmalar		
		Söz ýasaýjy goşulmalar	Dereje ýasaýjy goşulmalar	San	degişli	düşüm
Obadaşlarymyzyň	Oba	-daş		lar	-ymyz	-yň
ýazyjylarymyzyň	ýaz	-yjy		lar	-ymyz	-da

Saýlawlaryndan, çayhanalaryňyza, gümrükhanalarynyň, işgärlerini, güpürdisine, şakyrdylaryndan, watançaýlarymyzdan, howandarymyzyň, şäherlerimiziň, tomaşaçylarymyzy, myhmanlarymyzda, owlajygymyzyň, serhetçileriniň, depderçesini.

328-nji gönükme. Aşakdaky sözlemleri depderiňize göçürüp barýarkaňyz, köp nokat goýlan ýerlerde dar çekimlileri düşürmeli bolsa düşüriň düşürmeli däl bolsa degişli harpy ýazyň.

1. Ussa Näzik ejäniň göw... üçin kätmenini eline alyp, döw...g...ne seretmedem. 2. Näzik eje ussa ýalbaryp ug...

r...d... 3. Ýüz ýyllap suw daşasaň-da, çelegiň dem...r...
 sypjak gümany ýok. 4. Näzik eje öw...r...lip çelegi gördi.
 5. Näzik eje köw...ş...ni geýdi-de, ýüzüniň ug...r...na çykyp
 gitdi. 6. Onuň ot...rş...na-tur...na serediň-de, oba gyzlarynyň
 birnäçesinden tertipli. (A. Durdyýew. “Bally molla”)

329-njy gönükme. Baglanyşykly sözleýiş boýunça ýoldaşyň özünü alyp barşy bilen baglanyşykly temada öz diwar gazetiniňe habar ýazmaga synlanyşyň. Şonda ýoldaşlyk temasynda ozalky ýazan düzme – pikir ýöretmãizden peýdalanyň.

Atlaryň morfologik derňew edilişi **Derňewiň plany**

- I. Söz topary. Umumy manysy.
- II. Morfologik alamatlary.
 1. Asylky görnüşi (birlik sanda, baş düşümde).
 2. Hemişelik alamaty (has ýa-da jyns at).
 3. Üýtgäp durýan alamatlary (san, degişlilik, düşüm goşulmalary).

Derňewiň nusgasy

Ýaşulular bizi ruhy we ynsap taýdan baýlaşdyryp duran iň eziz ynsanlardyr.

Dilden derňew: Ýaşulular goşma at. Asylky görnüşi ýaşuly, jyns at, baş düşümde, köplük sanda.	Ýazuw arkaly derňew: 1. Ýasulular-at 2. asyl görnüşi –ýaşuly 3. jyns at, b.d, köp san 4.
--	--

330-njy gönükme. Sözlemleri okaň. Jogap bolýan soraglaryna görä atlary toparlara bölüp ýazyň. Olaryň san, degişlilik we düşüm goşulmalaryny belgiläň. Morfologik derňew ediň.

1. Men atam Däli batyrdanam köp zatlar eşidipdim. Ol pahyr ata-babalarymyzyň Soltan Mahmyt Gaznawynyň, türkmenleriň özünden bolan Nedir şanyň agyr goşunlaryny weýran edendiklerini gürrüň bererdi.

2. Gurban haýatdan böküp, howla girip gitdi. 3. Öwezmyrat batyryň Çyrguşy bilen Hal mollanyň aty pelleden ikiçäk goýberildi. 4. Akbilek atly bir atyň dabarasy yklyma ýaýrapdy. 5. Ýakyn wagtda Aşgabatda boljak at çapysygynda Ülker Saýawan bilen çapysjakdyr. 6. Dordepel şeýle bir häsiýetli atdy.

(A. Gowşudow)

331-nji gönükme. Teksti okaň we morfologik dernew ediň.

Sowatly, medeniýetli adam bolmak üçin bolsa köp kitap okamaly öwrenmeli. Beýik Magtymgulynyň, Azadynyň döreden ölmez-ýitmez eserlerini ýat tutmaly. Keminäni, Seýdini, Zelilini, Mollanepesi, Mätäjini, Berdi Kerbabaýewi, Beki Seýtakowy, Hydyr Derýaýewi, Nurmurat Saryhanowy öwrenmeli. Siz Alyşir Nowaýynyň “Hamsasyny”, Abdulla Arypowyň goşgularyny okamaly. Söz syrlaryna göz ýetirmeli, saz çalmagy, tebigat gözelliglerini duýmagy başarmaly.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Atlara kesgitleme beriň.
2. Ýöneliş, ýeňiş düşümleriň goşulmasyz görnüşde gelen atlary sözlem içinde getiriň.
3. Gysgaldylan goşma sözlere üýtgediji goşulma goşulyşyna mysal aýdyň.
4. San, degişlilik we düşüm goşulmalarynyň sözlemde ýerine ýetirýän hyzmatyny düşündiriň.
5. Atlar nähili ýollar bilen ýasalýarlar?

§ 64. SYPATLAR

“*Nähili?, nätüýsli?, neneňsi?*” diýen soraglara jogap bolup, predmetiň özüne mahsus bolan aýratynlygyny görkezýän sözlere sypat diýilýär.

Meselem: ak köýnek, *edepli* okuwçy, *tämiz* howa, *bişen* kädi, *süýtli* sygyr, *süýji* gawun, *işeňňir* okuwçy, *ýagty* synp...

Her bir predmetiň özüne mahsus bolan dürli aýratyn-

lygy bar. Mysal üçin: “*suw*” diýen predmetiň (düşünje) hili boýunça *süýji, turşy, ajy, duzly...* , görnüşi boýunça *gazly, dury, bulanyk, bol, akaba....* bolup biler. Sözleşikde ýa-da ýazuwda “*suwuň*” şu aýratynlyklarynyň haýsy birini aýan etmek göz önünde tutulýan bolsa, onuň şol aýratynlygy hem ýokardaky ýaly sypatlar arkaly beýan edilýär.

Meselem: süýji suw, akaba suw, şor suw, gazly suw...

Sözleşigimizde sypatlar bolmadyk bolsa, onda predmetlere degişli bolan aýratynlyklary ýüze çykarmak, ýagny biz predmeti şonuň ýaly beýleki predmetden tapawutlandyryp bolmazdy. Bu bolsa ýaşayyş durmuşynda uly kynçylyklary dörederdi.

Sypatlar şu hyzmatlary ýerine ýetirmek bilen, sözleýişde atlar ýaly aktiw ulanylýan aýratyn söz toparydyr. Bular atlaryň dürli aýratynlyklaryny görkezip, şolara baglanyp, ýagny atlary sypatlandyryp gelmek bilen, üýtgediji goşulmalary: san, yönkeme, düşüm goşulmalaryny kabul etmeýärler. Üýtgediji goşulmalar onuň sypatlandyrylan adyna goşulýarlar.

Meselem: ýüpek köýnek, ýüpek köýnekler, ýüpek köýneklerimiz, ýüpek köýneklerimizde.

332-nji gönükme. Aşakdaky böleklerini depderiňize göçüriň, soň sypatyň we sypatlandyrylan sözleriň aşagyny çyzyň.

Men Watanyň balasy.
Gaýgysyz-gamsyz ösýän.
Meniň göwün islegim,
Şeýle bir arzuwym kân!

Sonarly sähralaryň.
Ak pagtasy – baýlygym.
Äleme yşk berýän
Daň ýagtysy – baýlygym.

...Aýdyň Aý, nurana Gün,
Garly daglar meniňki.
Dolup akýan derýalar,
Ýaşyl baglar meniňki.

Mawy asman meniňki,
Mawy umman meniňki
Bütün barlyk gözellig,
Gözel zaman meniňki.

(A. Atajanow “Men Watanyň balasy”)

333-nji gönükme. Soraglaryň ýerine degişli sypatlary ulanyp, sözlemleri ýazyň we sypatlaryň sözlemde nähili sypatynyň bardygyny aýdyň.

Seniň (nähili?) köýnegiň bar?
Seniň (nähili?) galamlaryň bar?
Siz (nähili?) kitaplar okaýarsyňyz?
Siziň synpyňyzda (nähili?) partalar bar?
(Nähili?) okuwçy okuwdan gijä galmaýar?
Biz (nähili?) kitap okadyk?
Biz (nähili?) durmuşda ýaşaýarys?
Biz (nähili?) mekdepde okaýarys?

334-nji gönükme. Sözlemleri okaň ondaky sypatlary we olaryň sypatlandyrylan atlaryny tapyň. Soňra olary depderiňize ýazyň.

Ak sogan diýdi
Gyzyl sogana:
“Gerekdir mydam
Dogan-dogana.

Çetde goýmaly	Ekdim mellekde,
Sary sogany,	Bary dogandyr.
Gel, çagyraly	Olar ak, gyzyl,
Bary bir ony”	Sary sogandyr.

(*M. Söýedow “Sogan”, “Güneş”*)

Gyşyň aýazly günleri sowlup, mylaýym ýaz gelipdi. Ýylaklar dürterişip, gyzgylt ýapylaryň ýüzi ýaşyl öwüsýärdi. Aňňat-aňňat gum depeleriniň arasynda ýerleşýän çöli özgerdijileriň posýologynda täze jaýlar peýda bolýardy.

(*N. Omadow “Ýaş bagban”*)

335-nji gönükme. Özüňizden baş sany sözlem düzüp, olaryň içinde sypatlary ulanyň.

§ 65. SYPATLARYŇ HILLERI

Sypatlar manylary boýunça hil we otnositel sypatlar diýen iki topara bölünýärler.

Hil sypatlar predmetiň hilini aňladýarlar.

Meselem: Ýaşyl, ak, gök, gögräk, ap-ak, göm-gök, uly, kiçi, çuň, ýuka, galyň, goýy, beýik.

Otnositel sypatlar predmetiň bir zada bolan gatnaşygyny aňladýarlar.

Meselem: Taryhy (waka), metodik (iş), ilerki (oba), syýasy (mesele), ýazky (ýagyş), demirçi (ussa), fiziki (terbiýe), altyn (sagat), kümüş (ýüzük).

336-njy gönükme. Tekste sözbaşy goýuň, degişli ýerinde abzas goýmak bilen, teksti göçüriň. Hil sypatlaryny tapyň we baglanşýan sözüne peýkam bilen birikdiriň.

Gyzyl horaz ýeňenligini duýandan soň, ýene-de gaty-gaty gygyryp, ýeter-ýetmez kowdy. Kiçijik awçy öňküsinden hem gaty gaçdy we yzyna garaman, tapyrdap öýe girdi-de, äpişgeden seredip gördi. Gyzyl horaz gapynyň ýanynda boý-nuny uzadyp, kellesini çalajada gyşardyp, garawullap durdy. Mikola şol gün gorkunjyna tä agşama çenli öýden çykyp bilmedi. Indi näme awlamaly? Gaz ýok, towuklar gaçak, gyzyl horaz hem gaharjaň. (*H. Ysmaýyłow*)

337-nji gönükme. Aşakdaky sözlemlerden otnositel sypatlary saylap ýazyň.

Egni könelişen ýaş gyz eglip, elindäki agaç çemedanyny trotuarda, tahta jaýjagazyň gapysynyň ýanynda goýdy. Şol ýerdäki tahta germewleriň aňyrsynda, tegelek, giň çukuryň içinde ekskawator işläp durdy. Onuň mähnet dişli susgujy çagylsow ýerden gum susup, ýük maşynlarynyň üstüne dökýärdi.

Onuň her gezekki susup alýan gumuny gazmak we çukurdan çykarmak üçin, azyndan üç işgär bir sagat işlemek gerekdi. Emma maşyn muny bary-ýogy ýarym minutyň içinde ýerine ýetirýärdi.

(*Gazetden*)

Geldä sport ýaryşlaryna aktiw gatnaşanlygy üçin altyn sagat berildi. Bagda düzüm-düzüm bolup oturan turşy almalar göreniňde gözüňi gamaşdyrýar.

Ejem külal tamdyra çörek ýapdy.

338-nji gönükme. Aşakdaky teksti okaň, hil sypatlary biraýra, otnositel sypatlary birayra görnüşinde depderiňize göçüriň.

Gök ýaprak, düşekli öy, goýy saýa, salkyn jaý, gyşgy gar, göm-gök suw, Keltemnardaky bag, taryhy ýadigärlik, uly ýap, beýik dag, agaç sandyk, ýuka kitap.

339-njy gönükme. Özüňizden hil sypatlara degişli üç sany, otnositel sypatlara degişli üç sany söz tapyň, sözlem içinde getirip depderiňize ýazyň.

§ 66. SYPATLARYŇ ÝASALYŞY

Hiç hili goşulma kabul etmän, asyl manysynda ulanylýan sypatlara asyl sypatlar diýilýär.

Meselem: Ak, gök, sary, süýji, ala, dogry, beýik, gyzyly, ýaşyl, owadan, gowy.

Ýasama sypatlar

Söz ýasaýjy goşulmalaryň kömegi bilen ýasalýan sypatlara ýasama sypatlar diýilýär.

Meselem: külal-**çy** (ussa), taý-**gak** (ýol), bilim-**li** (alym), akyl-**ly** (gyz)...

Sypatlar esasan atlardan we işliklerden ýasalýar.

340-njy gönükme. Aşakdaky goşgy bendinden asyl sypatlary tapyň we depderiňize göçüriň.

– Sary agam içerde,
Gök sakgaly daşarda.

- Ol näme üçin gök sakgal,
Haçan boljak ak sakgal!?
- Gök diýenim ýaşyldyr,
Özi sary käşirdir.
- Sary käşir agarmaz,
Suwsuz ýerde gögermez.

(*M. Söýegow “Käşir”*)

341-nji gönükme. Aşakdaky sözleri okaň we ýasama sypatlary saýlap depderiňize göçüriň.

Gyzykly hekaýa, gara mata, ýasyl reňk, owadan baýdak, balykly ýap, haýbatly dag, gazaply derýa, guýruksyz tilki, gorkak towşan, ejiz haýwan, gazaply ýolbars, degerli söz, mähirli adam, mähriban ene, bulutly asman, ýaglykly gyz, ukuly gözler, ýalta oglan, jedelli mesele, jedelsiz çözüň, nabatly çay, süýjüli köke, täze habar, täzeçe garaýyş, çydamly çopan, obaly oglan.

342-nji gönükme. Aşakdaky sözleri sözlem içinde getirip ýazyň.

Melewşe galam, ak telpek, gara at, alaja öküň, ýaşyl kitap, sary bugdaý, owadan gyz, dogry ýol.

§ 67. ATLARDAN SYPATLARYŇ ÝASALYŞY

Atlardan sypat ýasamak üçin köplenç aşakdaky goşulmalar ulanylýarlar:

-ly, -li – ylymly, bilim-li;

-çy, -çi – demir-çi ussa;

bi – bi-mahal, bi-wagt, bi-maza;

-syz, -siz, -suz, -süz – mal-syz, bilm-siz, gül-süz, ot-syz;

-lak, -lek – et-lek, baldyr-lak;

-ça, -çe – köynek-çe, (oglan) tahýa-ça (adam).

-lyk, -lik, -luk, -lük – ekin-lik meýdan; güýz-lük

(bugdaý)

-ky, -ki – ýazky, daşky, şäherdä-ki, obada-ky.

Rus dilindäki syptatlar ýasaýyjy **-çeskiý, -çnyý** ýaly goşulmalar taşlanyp türkmen dilinde “**k**” getirilip ýasalyşy.

Meselem: pedagogik institut, *antik* edebiýat, *demokratik* partiýa, *tehniki* ylymlar.

Egerde şeýle sözler professiýa bilen baglanşykly at bolup gelseler, onda “**k**” sesinden soň “**i**” sesi hem getirilýär.

Meselem: fizik-fiziki, himik-himiki.

-ýat, -ýet bölegi bilen gutaran sözleriň zyzndaky “**-ýat, -ýet**” böleklerini taşlamak bilen ýasalyşy.

Meselem: Medeniýet–medeni (işler) edebiýat–edebi (eserler).

Käbir sözleriň soňundan **-at, -et** böleklerini taşlap, onuň ýerine **-y, -i** goşulyp ýasalyşy.

Meselem: Syýasat – syýasy, *milliet*-milli;

-Dar, -hor, keş, -kär – algy-dar, bergi-där (adam), suratkeş gyz, jogapkär işçi, hilegär tilki.

Birnäçe at sözləri hiç hili goşulma kabul etmän, özleriniň degişli sözi bilen gelenlerinde syptatlyk roluny ýerine ýetirýärler.

Meselem: Bugdaý çörek, *demir* gapy, *kümüş* yüzük, *ýüpek* mata.

343-nji gönükme. Söz düzümlerini okaň we ýazyň. Syptalaryň haýsy sözlerden nähili goşulmalar arkaly hasyl bolandygyny bilip, syptat ýasamaga kömek eden goşulmalaryň aşagyny çyzyň.

Sowatly okuwçy, edepli gyz, işli adam, aýdymçy oğlan, halyçy gözel, sagymçy gyz;

Bimaza gawun, biedep çaga, betnyşan kempir, işsiz adam, duzsuz nahar, süýtsüz geçi;

Köýnekçe oğlan, tahýaça gyz, tüýlek jüýje, saçlak adam, güýzlük bugdaý, çägelik ýer, çagylyk baýyr;

Ýazky bugdaý, güýzki ýüň, ýokarky oba, ilerki dag, obadaky jaý, säherdäki iş.

Jogapkär iş, wepadar at, zähmetkeş aýal, çayhor adam.

344-nji gönükme. Sözlemleri okaň, soň sypatlary baglanýan sözleri bilen depderiňize göçüriň. Atlardan ýasalan sypatlaryň aşagyny çyzyň.

–Ýok, diňe bir ygally, ýaramaz howada däl – diýip, Çarwa, Mergen ýaňyja demlän tüňçesini birki gezek agdardy. Oglanlar, ygallyk harasatly günler ýylyň içinde sanlyja gezek bolýar.

–Çagalar, çopan sährada goýun bakyp, özi hem itsiz bolsa oňa gün görmek örän kyn düşer. (*B. Kurbanow “Çarwa Mergen”*)

Bilimli adam märekede gep urşundan belli. (*Nakyl*)

Ol ýaşlygyndan bir kümüşçi hem tam ussasyna şagirt bolupdyr. Biziň halkymyz zähmetkeş halkdyr.

Gybatkeş adamyň günäsin ötgün, ýamanlyk etseler, ýagşylyk etgin... . (*Abdyrahman Jamy “Altyn zynjyr”*)

345-nji gönükme. Sözleri okaň we olara garşydaş manyda ulanylýan sözleri (antonimleri) tapyp depderiňize ýazyň. Soňra sypatlaryň haýsy söz toparyndan ýasalandygyny bilip, düýp sözleriň aşagyny çyzyň.

Bilimsiz – bilimli, ýüksüz-... , ukusyz-... , unsuz-... , don-suz-... , otsuz-... , öýsüz-... , köksüz-... , çygsyz-... .

Sowatly – sowatsyz, şorly-... , duzly-... , düzly-... , ýüňli-... , suwly-... , süýtli-... , tüýli-... , otly-... , aşaky-... , gaýraky-... , bärki-... , çukurlyk-... , ýükli-... , ýazlyk-... .

346-njy gönükme. Aşakdaky sözlemleri okaň, soň atlardan ýasalan sypatlary sypatlandyryýan sözleri bilen depderiňize göçüriň.

1. Çöli aga indi köp ýyllardan bäri demirçi ussa bolup işleýardi. 2. Çopan goýunlaryny Gyzylgumdaky otluk meýdana sürüp gitdi. 3. Biziň mekdebimiziň bagynda ekmek üçin ençeme nahal agaçlaryny taýýarladylar. 4. Kitaphanamyzda edebi we syýasy eserleriň sany barha köpeliýär. Zähmetkeşleriň çagalary ol eserlerinden doly peýdalanýarlar. 5. Obamyzyň bagyndaky miwesiz agaçlary bütünleý diýen ýaly miweli agaçlar bilen çalşyryldy.

347-nji gönükme. Aşakdaky atlardan sypatlary ýasap, sözlem içinde getirip depderiňize ýazyň.

Oba, güýz, gyzyk, çay, köýnek, akyl, bilim, mahal, wagt.

§ 68. IŞLIKLERDEN SYPATLARYŇ ÝASALYŞY

Aşakdaky goşulmalar arkaly işliklerden sypatlar ýasalýar:

-ç – gysgan-ç çaga, eýmen-ç (mahluk);

-jaň, -jeň – öwün-jeň (adam), utan-jaň (gyz), ýaran-jaň tilki;

-ak, -ek, -k – dişle-k (it) gork-ak (oglan) ürk-ek (mal);

-gak, -gek – bez-gek (mal); taý-gak (ýer);

-agan, -egen – ýat-agan (öküz), gez-egen (geolog);

-mazak, -mezek – oýan-mazak (oglan), eşit-mezek (garry);

-arman, -ermen – al-arman (söwdagär), ed-ermen (ýigit);

-gyn, -gin, -gun, -gün, -gur, güir – gyz-gyn (çay), bitgin (bugday); gurgun (maşgala), ös-gün (ýorunja), uzgur (mergen), öt-gür (söz);

-yk, -ik, -uk, -ük – aç-yk (gapy), gädik (kepje), ýoluk (ýüp);

-gy, -gi – edil-gi (iş), sanal-gy (zat).

Bu goşulmalardan “**-gun, -gün, -gur, -gür, -uk, -ük**” goşulmalary soňy çekimsiz ses bilen gutaryp, çekimli dodaklanan bir bogunly sözlere goşulyp ýazylýar.

Meselem: ýoluk ýüp, döwük çekek, görgül adam, ösgün ot, gurgun hojalyk.

348-nji gönükme. Söz düzümleri hem-de sypatlaryň nähili hasyl bolandyklaryny we sypat ýasaýygy goşulmalaryň ýazuw düzgunini düsündiriň.

Gorkunç depe, üytgeşik nakyl, ýyrtyk keçe, kesgir pyçak, edermen esger, döwük araba, ýüzgür ördek, öwünjeň adam, utanjaň gyz.

349-njy gönükme. Söz düzümlerini okaň we ýazyň, işliklerden ýasalan sypatlaryň aşagyny çyzyň.

Öwünjeň aýal, utanjaň oglan, öwrenje tikiñçi;
Etlek çaga, depek eşek, aglak bäbek, ýatak adam;
Ozgak oglan, süzek goç;
Gülegen gyz, utagan sportsmen;
Gidermen ýolagçy, alarman söwdegär, geplemezek çaga;
Sergin howa, ösgün saç, gurgun öý, ýazgyn palas;
Duýgur it, syzgyr mal, kesgir gylyç;
Açyk gapy, deşik halta, döwük käse.

350-nji gönükme. Atlaryň önüne işliklerden ýasalan sypatlary ýazyp, söz düzümini hasyl ediň we depderiňize ýazyň.

Nusga: Towşan – gorkak towşan.

Towşan, ýylan, tazy, suw, adam, hat, düýe, gawun, söz, çuwal, haly, halypa, şägirt, mata, öküz, çaga.

351-nji gönükme. Sözlemleri göçürüň we işliklerden ýasalan sypatlaryň aşagyny çyzyň.

1. Maral eje ýerine geçmänkä, ýazylygy düşeklere birlaý göz gezdirdi. 2. Iýermen mal oňat semreyär. 3. Kesmezek pyçak el keser. (*Nakyl*) 4. Gyşyna ýollar taýgançak bolýar. 5. Ertirden bäri suw görmeseler-de ürkek goýunlar birbada yza serpikdi. 6. Utanjaň gelin-gyzlar jaýa girip bilmän, ep-esli wagt durdular. 7. Gumda eýmenç ýylanlara ýygy-ýygydan gabat gelmek bilýar. 8. Zähmetkeşler ýadawsyz zähmet çekýärler. 9. Ejem deşik haltany ýamady.

352-nji gönükme. Nokatlaryň deregine işliklerden sypat ýasaýan goşulmalary goşup ýazyň.

Gur... maşgala, süz... mata, böl... demir, joş... derýa, eýmen... ýylan, gorkun... haýwan, oý... ýer, iý... mal, uý... gatyk, öt... söz, uç... guş, gör... göz, duý... it, boz... ketek,

üz... ýüp, deş... top, kes... pyçak, aýt... bagşy, ös... ot, öt... gylyç, tut... tazy.

§ 69. SYPAT DEREJELERI

Sypatlar sözlemde sypatlandyryan atlaryň hili hem görnüşi boýunça dürli-dürli aýratynlyklaryny görkezmek üçin käbir goşulmalary kabul edýärler. Şonlukda sypatlar öňki aňladýan manysyndan başga üýtegeşiğräk many aňladyp, özleriniň sypatlandyryan atlarynyň umumy görnüşiniň artykdygyny, kemdigini we beýleki aýratynlyklaryny mälim edýärler.

Sypatlaryň şeýle ýagdaýda ulanylyşlary olaryň aýry-aýry derejelerini görkezýär. Sypatlaryň şu hili derejelerinden 1) *düýp*, 2) *kemlik*, 3) *artyklyk* 4) *söýgülilik* derejelerini bellemek mümkin.

1. Dereje ýasaýyjy goşulmany kabul etmedik asyl we ýasama sypatlara sypatlaryň düýp derejesi diýilýär.

Meselem: ak, sary, uly, kiçi, ylymly, bilimli, otluk (ýer), öwünjeň, ýaranjaň, gorkak, edermen, ösgün, açyk, (gapy), eýmenç (ýylan) we başgalar.

2. Sypatlaryň kemlik derejesi sypatlaryň soňuna “-ymtyl, -umtyl, -ümtil, -mtyl, -ymtyk, -umtik, -ymtyk, -ümtik, -mtyk, -mtik, -gylt, -rak, -rek, -ja, -je” ýaly goşulmalar goşulyp, goşulan sypatlaryna bir hili kemlik manysyny berýärler.

Meselem: agymtyl mata, garamtyl geçi, dorumtyl at, gögümtil mawut, ajymtyk un, melemtil reňk, gögümtil kagyz, süýjümtil derman, şorumtyk suw, ýaşrak sogan, gögräk mata, akja guzy, gökje guzy.

“-rak, -rek” goşulmasy diňe kemlik derejesine hyzmat etmän, deňeşdirmegi hem aňladyp biler.

Meselem: Ýazmurat menden ulurak. Çary menden kiçiräk.

“Gögümtilräk, gyzgyldrak, sarymtylrak, agymtylrak...” ýaly sözlerde sypatlaryň kemlik derejesini ýasaýan goşulmalar yzly-yzyna-da goşulyp bilýärler.

3. Artyklyk derejesi – sypatlaryň oňünden “*iň, örän, şar, çuw*” kömekçileriň gelmegi bilen we asyl sypatyň ilki bogynyň çekimsiz sesine çenli alnyp, soň “*m, p, s*” sesleriň biri gelip, sykata artyklyk many berýär.

Meselem: Gök–*göm*-gök mawut, ak–*ap*-ak guzy, dogry–*dos*-dogry mesele, ýagşy–*örän* ýagşy, gowy–*iň* gowy okuwçy, gara – *şar* gara galam, ak–*çuw* ak mata, gyzyl– *çym* gyzyl köýnek.

353-nji gönükme. Sözleri depderiňize göçüriň, soň sypat derejesiniň aşagyny çyzyň.

Medet Meläniň çeken suratyna seretdi-de: “Bu ýerini gögümtil, bu ýerini bolsa gyzgylt reňk bilen reňkle, emma saçyny bolsa garamytyrak reňk bilen reňklemek gerek” diýip maslahat berdi.

Kuly aga, ap-ak sakgaly perişdeli adamdy. Onuň dorumtyl aty bardy. Göm-gök asmanda uçup barýan guşlara seredýärdi. Bagdaky almalar ýaňy süýjümtik tagama geçipdi.

354-nji gönükme. Aşakdaky teksti göçüriň soň sypat derejesine degişli bolan sözleri aýdyp beriň.

1. Onuň ýüzi çym-gyzyl boldy. 2. Asmandaky ýyldyzlar uzagrakdan görinýärdi. 3. Kakamyň kätmeni kütegräkti. 4. Çagalar gögümtil mekdep formasyny geýýärler. 5. Synpymyzyň aýnalaryna göm-gök reňkli boýag çalmandyr. 6. Baýramçylykda iň ýagşy okaýan okuwçylara sylaglar berildi. 7. Begres ýaly gögümtil öwüsýän baýyr depelerinde akja köýnekli çagalar oýnap ýördiler.

355-nji gönükme. Söz düzümlerini okaň we *-rak, -räk* dereje goşulmasyny kabul edýän sypatlara bu goşulmalary goşup, jedwekdäki ýaly göçüriň. Haýsy orfografik düzgün bilen iş salyşandygynyzy düşündiriň.

-rak,-räk goşulmalaryny kabul edýän sypatlar	-rak,-räk goşulmalaryny kabul etmeýän sypatlar
Ulurak keçe	Asmandaky ýyldyzlar

Uly keçe, asmandaky ýyldyzlar, gowy jaý, giň otag, owadan haly, doly bedre, küýzedäki suw, soňky söz, öňki hatar, dözümlü adam, çagaly öý, bagtly maşgala, ynamsyz ädim, suwsuz ädim, mähnet dag, kiçi toý, düşünjeli okuwçy, eýesiz at, çopansyz süri, ýalňyşsyz düzme, çal bag, garaja ýaby, duzly nahar.

356-njy gönükme. Sypatlaryň her bir derejesi üçin özüňizden üç sany sözlem ýazyň.

§ 70. SYPAT DEREJELERINIŇ ÝAZUW DÜZGÜNI

I. Sypatlaryň kemlik derejesiniň ýazuw düzgüni:

a) Yzy çekimsiz sese gutaran dodak çekimlili bir bogunly sypatlara “-ymtyl, -ümtil, -umtyl, -ymtyk, -ümtik” goşulmalary goşulýarlar we şeýle hem ýazylýarlar.

Meselem: şor–şorumtyk suw, dor–dorumtyl at, gök–gögümtil mata, we ş.m.

Birinji bogunda dodak çekimlisi bolup, soňy “y, i” sesleri bilen gutaran sypatlara kemlik derejesiniň goşulmalary goşulanda, sypatlaryň soňundaky “y, i” sesleri dodak çekimlilerini öwrülýärler we ýazuwda hem şeýle ýazylýarlar.

Meselem: şüýji–süýjümtik derman, turşy–turşumtyk gatyk...

b) “Gyzyl, sary” sypatlaryna “gylt” goşulmasy goşulanda, gyzyl söziniň soňy “y” sesi düşýär we şeýlede yazylýar.

Meselem: gyzyl–gyzgylt mata, sary–sargylt kagy.

w) Iki bogunly ýa-da çekimlisi uzyn aýdylyp soňy “k, p, t, ç” dymyk sesleri bilen gutaran bir bogunly sypatlara çekimlili ses bilen başlanýan we “-rak; -räk” goşulmalary goşulanda, dymyk sesler özleriniň deňişli açyk seslerine öwrülýärler. Bular ýazuwda hem öwrülişleri ýaly ýazylýarlar.

Meselem: gök–gögümtil, ak–agýmtyl, ak–agrak, gök–gögräk, agsak–agsagrak, oňat–oňadrak, erbet–erbedräk we ş.m.

g) Soňy çekimsiz ses bilen gutaran sypatlara “-rak, -räk” goşulmasy goşulanda, köplenç “r” sesiniň önünden goşsajyk “y, i, u, ü” sesleri eşidilýärler, emma olar ýazylmýarlar.

Meselem: Ýaşylyrak däl, ýaşylrak, gögüräk däl, gögräk.

II. Sypatlaryň artyklyk derejesiniň ýazuw düzgüni

Sypatlaryň artyklyk derejesinde önünden gaýtalanýan bölek bilen sypatyň arasynda defis goýlup ýazylýar.

Meselem: ap-ak, gom-gök, dos-dogry.

Sypatlaryň önünden “*şar, çuw, iň, çyk*” ýaly bölekler gelende, olar bilen sypatlaryň arasynda defis goýulmýar.

Meselem: şar gara, çuw ak, çym gyzy, iň ýagşy.

Bellik: Sypatlar hemişe atlardan ön gelip, olary sypatlandyрман, sözlemde ýene özleri-de adyň hyzmatynda ulanyp biler. Şonda sypatlar san, yönkeme, düşüm goşulmalaryny kabul edýärler, atlaryň ýazylyşlary ýaly hem ýazylýar.

Meselem: Ýagşydan at galar, ýamandan set. Iň güýçsüziň güýçlülerden hökmi zor...

357-nji gönükme. Sözleriň yzyna sypatlaryň kemlik derejesiniň degişli goşulmalaryny goşup, depderiňize ýazyň.

Ýaşyl, mele, ak, gök, gyzy, sary, goňur, mämişi, süýji, turşy, aý, şor, ýuwan, goýy, suwuk, güýçli, ýaş, agyr, ýeňil, oňat, erbet, giç, aç, agsak, ejiz, ýalpak.

358-nji gönükme. Sözlerden sypatlaryň artyklyk we kemlik derejelerini ýasap, depderiňize ýazyň. Artyklyk we kemlik derejani ýasanyňyzda nusga hökmünde berlen sözler toplumynyň birinjisi ýaly edip göçüriň.

1. Ýaş–örän ýaş, berk, gaty, sesli, ýagty, talap ediji, ýuwaş gury, baý, arassa, gür.

2. Gysga–iň gysga, alçak, ýakyn, dar, pesejik.

3. Gyzykly–has gyzykly, tanymal, owadan, bagtly, peýdaly.

§ 71. SINONIM SYPATLARY

Pikiriň çeper beýan edilmeginde sypatlar uly hyzmaty ýerine ýetirýärler. Olar atlaryň dürli aýratynlyklaryny aýan etmek bilen, sözlemde labyzlylyk, çeperçilik, obrazlylyk girizýärler. Pikiriň şeýle görnüşde beýan edilmegi üçin sözlemde ulanylýan sypatlaryň gerekinden artyk gaýtalanmazlygy zerurdyr.

Ine, şu zerurlyk üçin, atlaryn sinonimleşip ulanylyşlary ýaly, sypatlar-da sinonimleşýärler, ýagny belli bir manyny aňladýan sypat öňki ýa-da şoňa golaý manyny berýan başga bir sypat bilen çalşyrylyp ulanylýar.

Meselem: “ýagşy ýoldas” diýen söz düzümindäki “ýagşy” diýen sypaty özüniň sinonimleri “gowy, oňat, ajaýyp” ýaly sypatlar bilen çalşyryp “gowy adam”, “oňat adam”, “ajajyp adam” kimin ulanmak mümkin.

Sypatlaryň şeýle görnüşde ulanylmagy, öňde belleýşimiz ýaly, pikiriň labyzly, obrazly, täsin beýan edilmegine getirýär. Şoňa görä-de çeper eserlerde, halk döredijiliginde sinonim sypatlaryna köp duş gelmek bolýar.

Biri-biriniň deregine ulanylmagy mümkin bolan sypatlara sinonim sypatlar diýilýär.

359-njy gönükme. Aşakdaky sözleriň nähili sypatlardygyny biliň. Soňra olaryň kime we nämä degişlidigini görkezip, depderiňize ýazyň.

Edepli, tertipli, düzgünli;
zehinli, ýatkeş, ýiti;
ylymly, bilimli, sowatly;
tagamly, süýji, lezetli;
edermen, batyr, gahryman, mert.

360-njy gönükme. Sözlemleri depderiňize göçüriň we sinonim sypatlaryň aşagyny çyzyň.

1. Yzzat, hormat syn etmegin,
Görüm görülmegen ýerde.

Akyl bolsaň söz aýtmagyn,
Nobat berilmegen ýerde.

(*Magtymguly*)

2. Ýaman söz aýrar ýagşy dostuňdan.
3. Ýagşy ata bir gamçy, ýaman ata mün gamçy.
4. Ýagşy söz ýylany hinden çykarar.
5. Gawunyň gowusyn şagal iýr diýrler.
6. Ýaramaz adamdan gaçyň.
7. Sapar biziň mekdebimizde oňat okuwçylaryň biridir.

361-nji gönükme. Hekaýany okaň we sypatlaryň sözlemde nähili many aňladyp gelyändiglerine üns beriň. Soňra olary sypatlandyran atлары bilen saýlap ýazyň.

1. Sypat sözler, sada sözler,
Öwretdi kän zady sözler.
Ýöne bar-la ýene sözler,
Degýär näzik göwne sözler.
Gybat sözler, ýalan sözler,
Erbet sözler, ýaman sözler.
Olar hakda sapak ýok-la,
Mugallymyz soranok-la?

(*A. Rahmanow “Gybat”*)

2. “Balguyý” obasy giň oýuň içinde ýerleşýärdi. Onuň daşyna gyzgylt ürgün çägeli alaňlar gurşap ýatyrdy. Çökip düýeler kimiň biri-birine gyslyşyp ýatan bu alaňlaryň haýsy biriniň üstüne çykyp seretseň, oba giň telper kerseniň içinde ýerleşen ýalydy.

Ýöne “kerseniň gaýra ujunda oňa boş takyrjyk oba oglanlarynyň üýşýän, oýnaýan ýeridi. Ol meýdanyň eýlesi-beýlesi ep-esli dardy.

362-nji gönükme. Sinonim sypatlaryna degişli 5 sany sözlem düzüp yazyň.

Sypatlary gaýtalamak üçin gönükmeler

363-nji gönükme. Aşakdaky goşgyny labyzly okaň. Soňra ondaky sypatlary aýdyp beriň.

Gyzyl reňkde çöken Günüm,
“Ýarty garpyz” diýdir ýene,
Hem gündizi elter indi,
Towşanlaryň öýlerine.

Keyerip dur keyik ýaly,
Ele reňkde çöken atym.
Ýaşyl reňkim tiz örüzdi,
Töweregiň terje otun.

Gyzyl reňkiň aşagyndan,
Sary reňkim ýazdy haly,
Ýup-ýumsajyk onuň üsti,
Guşlar gelip oýnar ýaly.

Gara reňkim gije boldy,
Ýyldyzlaram geler göçüp...
Kim uklajak bolsa, indi,
Ýatybersin bärlik geçip.

(A.Allanazarow “Meniň reňklerim”)

364-nji gönükme. Aşakdaky sözlemleri depderiňize göçüriň we ýaý içine alnan sözlerden degişli sypat derejelerini ýasaň.

1. Pagta Özbegistanyň (esasy) baýlyklarynyň biri hasaplanýar.
2. Biziň mekdebimiziň kitaphanasy (täze) edebiýatlar bilen üpjün edildi.
3. Men özümiň (oňat) dostum bilen duşuşdym.
4. Biz dünýn halkara ýagdaýy barada (gyzykly) leksiýa diňledik.
5. A.S.Puşkin rus halkynyň (beýik) şahyrydyr.

365-nji gönükme. Bölejigi okan we ondaky sypatlary tapyň. Soňra olary sypatlandyryan atlary bilen saýlap, depderiňize ýazyň.

1. Bagtymyzyň bezegi,
Ýöne bişmäňkä ýolma,
Köp çaganýn söýýäni,
Gyzyl hem sary alma.

2. Çerkez bolsa şu ýabyň boýunda kiçijik balyjaklary tutmak üçin özüniň ähli wagtyny şunda geçirerdi. Ajyganyny,

ýadanyny bilmän, mydama kiçijik balyjyklaryň zyzndan kowalar ýöwerdi. Ejesiniň öý işlerine kömekleşmezdi. Hat-da ol öýde ýatan çöpi hem ýerinden gozgamazdy.

366-njy gönükme. Bölejigi okan we ondaky sypatlary we olaryň sypatlandyryýan atlary tapyň. Soňra olary depderiňize ýazyp, üýtgediji goşulmalaryň haýsy söze goşulandyklaryny anyklaň.

1. Ine, bir gün Çerkez gara der bolup öýlerine geldi. Gözlerini elek-çelek edip, tamyň içine garady. Elindäki balyk tutýan köneje torjagazyny diwardaky uly çüýden asdy. Toruň içinde iki sany kiçijik balyk hem bardy.

2. Ulurak awy ele salmakda Durdy aganyň saryja tazysynyň edýän kömegi ýokdy. Ol aýaklary çöp ýaly inçejik, kiçijik horja güjükdi. Emma şeýle-de bolsa, Durdy aga awa gidende, ony ýany bilen alyp giderdi. Sebäbi saryja tazy aw awlamakda Durdy aga oňat kömek ederdi.

Sypatlary morfologik derňew etmek

Derňewiň plany:

I. Söz topary. Umumy manysy.

II. Morfologik alamatlary.

1. Üýtgeýän alamatlary: hil sypatlary **-rak**, **-rek** dereje goşulmalaryny kabul edýärler, beýleki sypat görnüşleri bu goşulmalary kabul etmeýärler.

III. Sintaktik hyzmaty.

Derňewiň nusgasy

Penjirämden gara daglar görünýar,
Tutundygym, söýledigim gara dag.

(G. Geldiýew)

Gara (dag)-sypat

Gara (nähili?) dag.

II. Hil sypat.

III. Gara (nähili?) dag – aýyrgyç.

367-nji gönükme. Goşgy setirlerini okaň we göçüriň. Sypatlary ýazuw arkaly derňäň.

Akja telpek, gyrgyzy don,
Tirme guşak – üsti başym.
Çäk ýakaly köýnegimiň,
Gör nagyşsyn, synla nagşsyn.

(*T. Söhbetow. “Meniň suratlarym”*)

368-nji gönükme. Aşakdaky şygyr bentlerini labyzly okaň we köp nokatlaryň ýerine degişli harplary goýup ýazyň.

1. Türkmeniň öý..nde meýlis açylsa,
Nowaýydan başlar bagşylar sazy.
Özbegiň öý..nde many saçylsa,
Pyragydan başlar pähimdar sözi.
Söýg..li Jeyhunyň iki dildary,
Iki dogan halkyň birdir bahary.

(*G. Seyitliýew “Doganlyk aýdymy”*)

2. Aladagyň başy bolsa-da ala,
Gyrgyz ýüre..inde görmedim ala,
Gyrgyz ýüre..iniň päkizeli..i
Ak gardan-da päkdir ýüzlerçe ýola,
Ýa-da ak garlar hem päkizeli..i
Gyrgyz ýureginden öwrendimikä?

(*Ç. Aşyrow*)

§ 72. SANLAR

Sypatlar atlaryň önünden gelip, predmete degişli bolan aýratynlyklary görkezýän bolsalar, sanlar hem atlaryň sanyny, mukdaryny tertibini görkezýär. Sypatlar ýaly bularyň-da sözleýişde uly hyzmaty bar.

Bir zadyň mukdaryny we sanamakda tertibini bildirýän sözlere san diýilýär.

Meselem: “Meniň on sany jüýjäm bar. Gülşadyň dört depderi bar. Biziň synpymyzda otuz üç okuwçy okaýar. Maýsa başinji synpda okaýar. Sekizinji brigada ýygymda öňde barýar” diýen sözlemlerdäki “*bäs, on, otuz üç*” mukdar, emma “*bäşinji, sekizinji*” sözleri bolsa tertip sanlarydyr.

Sanlar özleriniň aňladýan manylary we grammatik alamatlary taýdan ilki hili bolýar:

1. Mukdar sanlar.

2. Tertip sanlar.

1. Bir zadyň mukdaryny görkezip “*näçe?*” diýen soraga jogap bolýan sözlere *mukdar sanlar* diýilýär.

Meselem: dört alty, on, ýigirmi, kyrk baş, bir ýüz, ýigirmi alty.....

2. Sanamada tertip görkezip, “*näçenji?*”, “*haýsy?*” diýen soraglara jogap bolýan sözlere *tertip sanlar* diýilýär.

Meselem: Birinji, ikinji, altynjy, ýedinji, ýigriminji....

Çekimsiz ses bilen gutaran mukdar sanlaryň yzyna “*-ynjy, -ünji, -ynjy, -ünji*”, emma çekimli bilen gutaranlara bolsa “*-njy, -nji*” goşulmalary goşulyp, tertip sanlar ýasalýar.

Meselem: dokuz-*ynjy*, baş-*inji*, on-*unjy*, üç-*ünji*, altyn-*njy*, ýedi-*nji*... .

369-njy gönükmä. Sözlemleri okaň hem ondaky mukdar sanlary baglanýan atlary bilen saýlap ýazyň. Sanlary hat bilen ýazmagy unutmaň.

Ynsan dünýä inende onuň 300 sany süňki bolýar, ýöne 25 ýaşayança olar dine 206 bolup galýar. Galanlary birleşýär. Adamlar 1935-nji ýylda 5 sapar Günüň tutulyşyny, 2 sapar Aýyň tutulyşyny synlapdyrlar. 1982-nji ýylda bolsa Günüň tutulyşyny 4 sapar, Aýyň tutulyşyny 3 sapar synlapdyrlar.

Gadymy Hytaý diwary biziň eramyzdan ozalky 221–210-njy ýyllarda gurlupdyr. Dünýäde bu diwaryň deňi taýy ýokdur.

Onuň uzynlygy 3460 kilometre ýetýär. Özi hem, Hytaý diwary el bilen gurlan desgalaryň arasynda kosmosdan görünýän az sanly desgalaryň biridir. Demirgazyk Koreýadaky “Raýsont” myhmanhanasy dünýäde iň beýik myhmanhana hasaplanýar. Ol 105 gatdan ybarat. Bu myhmanhana 20 ýyllap gurlupdyr.

370-nji gönükm. Matallary okaň we jogabyny biliň. Soňra olary göçüriň we sanlaryň aşagyny çyzyň. Mukdar sanlaryň ýokarsyndan “*m*” harpyny ýazyň.

Dört aýagy bar, döşi ýok. Üç aýakly atym bar, dürli-dümen otym bar.

Iki dogan bir-biriniň
Diýdaryndan doýanak,
Ýöne weli bir-birine
Ýakynlaryn diýenok.
Iki enäniň on ogly bar,
Hemmesiniň ady bir.

Açsaň iki ýüzi bar,
Baldan şirin sözi bar,
Dört burçly ýasy zat
Gatlama dek gat-gat dur.

Bir agajym bar on iki şahaly,
Her şahasy otuz ýaprakly,
Ýapraklaryň bir ýüzi ak, bir ýüzi gara.

371-nji gönükm. Sözlemleri okaň we ondaky sanlary baglanýan atlary bilen saýlap ýazyň. Soňra olaryň hersiniň zyndan jogap bolýan soraglaryny ýazyp görkeziň.

1. Fermer hojalyklaryň 1, 2, 3, 4, 6-njy bölümlerinde pagta ekiş işleri gyzgalaňly gidýär.

2. 21-nji fewral halkara ene dili günüdür.

3. Mekdebimizdäki okuw tejribe uçastogumyzyň üçden bir bölegini dürli miweli baglar tutýar.

4. Ibn Sina on ýaşyndaka Gurhany başdan-aýak ýatdan bilipdir.

5. Ýapbak bilen Mapbak Japbagyň iki golundan tutup galdyrdy.

6. Az ýatan köp ýatana kyrk tylla bermeli.

7. Okuwçylar 235 tonna metal, böleklerini ýygnadylar.

372-nji gönükme. Dik çyzygyň sag hem çep tarapyndaky sözlemleri deňeşdirip okaň, has gara ýazylan sözleriň özara nähili tapawudynyň bardygyny biliň.

<p><i>Synpymyzda</i> otuz üç okuwçy <i>okaýar</i>. <i>Edebiýat kružogyna</i> on iki okuwçy gatnaşýar. <i>Mekdebimizde</i> on dokuz synp <i>bar</i>. <i>Maralyň</i> on sany jüýjesi <i>bardy</i>.</p>	<p><i>Olar</i> terbiýeli okuwçylar. Ýaşajyk okuwçylar <i>köp zady bilmäge çalyşýarlar</i>. <i>Biz</i> arassa synplarda <i>okaýarys</i>. <i>Olaryň hemmesi</i> ak jüýjedi.</p>
---	--

373-nji gönükme. Aşakdaky sözleri dört topara bölün: 1) atlar; 2) sypatlar; 3) sanlar; 4) işlikler. Olary nusgadaky ýaly ýazyň.

Nusga: Atlar kim? näme? nire? – Bäşim, owlak, geçi.

Bäşim okaýar, iş, owlak, onunjy, geçi, ýedinji, dörtlük, ýüz, ýüzlük, ýüzbaşy, onbaşy, dokuz, yedi gat, on hatar, segseninji, ýüzýär, ýekeledi, ikiledi, bir, ýigrimi.

§ 73. SANLARYŇ GURLUŞY

Sanlar özleriniň gurluşy taýyndan iki hili bolýarlar:

1) *Sada sanlar*; 2) *Goşma sanlar*;

1. Bir sözden ybarat bolan sanlara *sada sanlar* diýilýär.
Meselem: alty, on, dokuzynjy, başinji.

2. Birden artyk sözden düzülen sanlara *goşma sanlar* diýilýär.

Meselem: on baş, on sekiz, ýigrimi baş, otuz ýedi, ýigrimi sekiz, iki müň onunjy...

Mukdar sanlar bilen bilelikde ulanylýan atlar köplenç birlik sanda alynýar.

Meselem: bir gün, baş kitap, otuz alty okuwçy, on alty gyz...

Şeýle-de bolsa, “*bäş orunly maşynlar*”, “*iki etajly jaýlar*” diýen ýaly umumlaşdyrylan atlar mukdar sanlary bilen birlikde gelenlerinde hem köplük sanyň “*-lar, -ler*” goşulmasyny kabul edip bilerler.

Mukdar sanlaryň ýene bir görnüşi drob sanlardyr. Drob sanlary bitin sanly predmetiň bölegini görkezýär.

Meselem: ýedi bitin dördten üç $-7\frac{3}{4}$;

Ýigrimi alty ýarym $-26\frac{1}{5}$;

On iki bitin ondan iki $-12\frac{2}{10}$;

374-nji gönükme. Sözlemleri okaň. Sada sanlary biraýry, goşma sanlary biraýry edip depderiňize göçüriň.

1. Ýakynda mekdebimizde “Ýedi gözeli” konkursy geçirildi.
2. Gapbar agam, Ýazly üçimiz dört sany demir tigir tapyp, araba ýasadyk.
3. Arabany beýik depä üç bolup itip çykarýardyk.
4. Biz ini 10 metr 75 santimetr boýy 18 metrden ybarat bolan türkmen halysyny gördük.
5. On ýedi sagat ýigrimi bir minutda ikinji ugrajak toparlar hatara düzüldiler.

375-nji gönükme. Hekaýadan bölejigi okaň we bitewi birligi hem birligiň ownuk böleklerini görkezýän goşma sanlary aýyl-saýyl edip, olary aýry-aýrylykda saýlap ýazyň.

Mekdebimizdäki okuw tejribe uçařogumyzyň üçden bir bölegini dürli miweli baglar, başden dört bölegini bakja ekinleri, beýleki bölegini tehniki we beýleki ekinler tutýar. Men şu uçařogonyň ondan dokuz böleginde geçirilen praktiki işlere gatnaş-dym. Tejribe uçařogumyz bir gektaryň dokuzdan sekiz bölegini tutýar. Onda mekdep boýunça jemi on alty synp işleýär. Her synpda bolsa otuz okuwçy bar.

376-njy gönükme. Sifr bilen ýazylan sanlary hat bilen depderiňize ýazyň, olaryň nähili sanlary bildirýändiklerini anyklaň.

2010-njy ýyl, 2500 tonna pagta hasyly, 11-nji bölüm, gekardan 55 sentner pagta hasyly, 1; 3; 5; 0,5; 8,009; 18,02 galyndy.

$31\frac{1}{2}$; $15\frac{3}{8}$; $123\frac{1}{3}$; $517\frac{1}{9}$; jem. 22 sagat 19 minut, 35 kilo-

metr, 152 kilometr 550 metr, 66 tonna 785 kilogram.

377-nji gönükm. Teksti okaň. Ilki sada, soňra goşma sanlary sözler bilen ýazyň.

Gün kalendary

Gün kalendarynyň ilkinjileriniň biri müsür kalendary bolup, ol biziň eramyzdan oň dört mününji ýylda döredilýar. Ol kalendar da ýyl 365 gunden ybarat. Bu gün kalendaryndaky ýyl 12 aýa bölünip, onuň her aýy 30 gunden ybarat bolýar. Ýylyň ahyrynda bu gün kalendaryna 5 sany baýram günleri goşupdyrlar. Häzirki döwür Gündogar kalendary halkara kalendar hasaplanylýar. (*Gazetden*)

§ 74. SANLARYŇ ÝAZUW DÜZGÜNI

1. Goşma sanlar goşulyp ýazylman, aýry-aýry ýazylýarlar.

Meselem: on baş, on ýedi, bir ýüz yigirmi, iki mün on...

2. Tertip sanlary ýasamak üçin yzlary çekimsiz ses bilen gutaran sanlara “-ynjy, -inji, -njy, -unji” emma çekimliler bilen gutaranlara bolsa “-njy, -nji” goşulmasy goşulýar.

Meselem: dokuz-ynjy, baş-inji, on-unjy, üç-ünji, alty-njy, ýedi-nji...

3. Soňlary çekimsiz ses bilen gutaryp, çekimlisi dodaklanan, bir bogunly sanlardan tertip san ýasalanda, ýogyn sözler ucun “-unjy”, inçe sözler üçin bolsa “-ünji” goşulmasy goşulýar.

4. Sözlemiň başynda ya-da ortasynda tertip sanlar getirilip sifrler bilen gorkezilende, onuň yzyndan defis goýulýar. Defisden soň, ol sanyň çekimli ýa çekimsiz bilen gutarşyna garamazdan, ýogyn sözler üçin “-njy” inçe sözler üçin “-nji” gosulmasy ýazylýar.

Meselem: Meniň agam 9-njy synpda okaýar. Maral 8-nji synpda 3 sany hormat hatyny aldy.

5. Setir başlarynda tertip sanlar sifr bilen görkezilip, zyndan ýaý bilen ýazylan bolsa, ol tertip sanlardan soň “-n^{ijy}, -n^{ji}” goşulmasy ýazylmaýar.

Meselem: 1. Dawletow, 2. Baltabaýew ýa-da 3. Şekillerinde bolşy kimin.

6. Tertip sanlar rim sifrleri bilen görkezilende, onuň zyndan defis goýulmaýar we tertip sanyň goşulmasy hem ýazylmaýar.

Meselem: XVIII asyr edebiýaty, V synpyň okuw kitaby...

7. Tirkeşdirilip ulanylýan san-takmyn sanlaryň arasynda defis goylup ýazylyar.

Meselem: Biz alty-ýedi bolup gezelenje gitdik. Biziň öňümizden barýan ýaşuly elli-altmyş ýaşlaryndady.

8. Sanlaryň zyndan goşulýan ýasaýyjy goşulmalar atlaryň, sypatlaryň yzyna goşulyşy ýaly goşulyp ýazylyarlar.

Meselem: başlik, onluk, yedilik, üçlük we ş.m.

9. Sanlar atlaryň önünden gelip, şolaryň mukdaryny, tertibini görkezmän, sözlemde ýeke özleri hem adyň hyzmatynda ulanyp biler. Ine, şunda olar san, ýöňkeme, düşüm gosulmalaryny kabul edýarler hem atlaryň ýazylyşy yaly ýazylyarlar.

Meselem: başinjiler, üçler, üçüm, dördüň, onusy, onunjylarymyzda...

Sözlemde goşma sanlaryň yeke özleri ulanylanda, olaryň iň soňkusy san, ýöňkeme, düşüm goşulmalaryny kabul edýär.

Meselem: on üçler, ýigrimi altylardan, on ýedinjiden...

378-nji gönükme. Sözlemleri okaň we sanlaryň aňladýan manysyna, ýazylyşyna pugta üns berip olary göçüriň.

1. Merdan birinji çärýegi dörtlük-başlik bahalar bilen jemledi. 2. Başimiň dogany başinjide okaýar. 3. Japbklaryň sygry birnji gezek ekine düşende, onuň bir gulagyny kesdiler. Sygyr ikinji gezek ekine düşende, ikinji gulagyny kesdiler. Sygyr üçünji gezek ekine düşende, birinji şahyny döwdüler.

Sygyr dördünji gezek ekine düşende, ikinji şahyny döwdüler. Sygyr başınji gezek ekine düşende, guýrugyny hem kesdiler.
(*B. Kurbabayew “Japbaklar”*)

379-njy gönükme. Aşakdaky bölejikleri okaň. Söz bilen ýazylan sanlary **rim** sifr bilen ýazyň.

Kirpiniň beýnisiniň agramy üç bitin ondan dört gramm, atyňky baş ýüz gramm, hindi piliniňki bolsa dört-baş kilogramdyr.

Ýer özüniň okunyň töwereginde ýigrimi üç sagat elli alty minut dört sekuntda bir aýlaw edýär.

Aý ýerden orta hasap bilen üç ýüz segsen dört müň kilometr uzaklykda hereket edýär.

380-nji gönükme. Goşgy bendini labyzly okaň we depderiňize göçüriň. Sanlaryň aşagyny çyzyň.

Bir tigr,	Sekiz sebet,
Iki sygyr.	Dökuz böwet,
Üç üzüm,	On don.
Dört düzüm.	Ýene-de kän,
Baş pişik,	Öwren, ogul,
Alty aşyk.	Ýekän-ýekän.
Ýedi ýelek,	

(*K. Taňrygulyýew*)

381-nji gönükme. Salardan, ýaýda berlen sözlerden we goşulmalardan peýdalanmak arkaly söz düzümlerini düzüň. Sifrleri harplar bilen ýazyň, söz düzümlerini sözlem içinde getiriň.

1–2 (oglan); 3–4 (töweregi); 5–10 (pyýada); 100 (-läp, -lap); 20–30 (çemesi); 100–1000 (-läp, -lap); 1, 2, 3 (geçi); 40 (goýun); 100–1000 (-larça, -lerçe).

382-nji gönükme. Sanlara zerur ýerinde degişli goşulmalary goşup, sözlemleri göçüriň.

1. XVIII we XIX asyr türkmen klassyky edebiýatynyň hemmetaraplaýyn ösen döwrüdir. 2. Bu günki wiktoriga 5,

6, 7 synp okuwçylary gatnaşdylar we çykyş etdiler. Tans etmekde 7 synp okuwçylary has hem öňe saýlandy. 3. Biz hepdäniň 2, 4 günleri woleýbol oýny boýunça türgenleşik geçirýäris. 4. Ýene sanly günlerden 2011 ýyl gapymyzy kakýar. 5. Men ir sagat 6 larda turýaryn.

383-nji gönükme. Her biriňiz öz maşgalaňyzyň ýaşajylarynyň ýaşlaryny ýazyp, ony sözlem içinde getiriň we depderiňize ýazyň.

384-nji gönükme. Aşakdaky bölejigi okaň, olaryň nähili sanlardygyny aýdyp beriň.

1. Men onuň gapysynda ýedi ýyl talabançylyk etdim. (A. Durdyýew. Saýlanan eserler.) 2. Atabaý aganyň iki ogly, baş gyzy bar. 3. Geçen okuw ýylynda bir ýüz otuz okuwçy bitirdi. 4. Dört sany gümmezläp duran öýleriň işigine düşdük. (A. Durdyýew. Saýlanan eserler.) 5. Dört-dörtünden bolup hatara durduk. 6. Otuz iki okuwçy bolduk. 7. Şirmyrat agalara başalty sany ak sakgally gojalar myhmançylyga geldi.

385-nji gönükme. Aşakdaky sanlary sözlem içinde getirip ýazyň.

$2\frac{1}{4}$; 25; $\frac{1}{2}$; 15; 1991; 6; 2010;

Sanlary morfologik derňew etmek

Derňewiň plany:

I. Söz topary. Umumy manysy.

II. Morfologik alamatlary:

1. Asylky görnüşi.

2. Hemişelik alamatlary:

a) sada san, goşma san ýa-da tirkeş san.

b) mukdar ýa-da tertip san.

III. Sintaktik hyzmaty.

Derňewiň nusgasy:

Gözel sekiz depder satyn aldy.

Sekiz – san.

- I. Sekiz(näçe?) depder.
- II. H.a. baş. d. mukdar bitin.
- III. Näçe depder – sekiz (aýyrgyç).

386-njy gönükme. Sözlemleri göçürin. Ondaky sanlary morfologik taýdan derňaň.

1. Otuz-otuz baş ýaşlaryndaky gujurly ýigit dokuzynjy bölüme ýolbaşçylyk edýärdi.

2. Ýazmyrat aganyň sürüsünde dört yüz ellä golaý goýun bardy.

3. Ýygnak on iki sagat otuz minutda başlanýar.

4. Sagat biriň ýarynda ýygnak boljak.

5. Awtobus sagat sekiz ýigrimide ugraýar.

6. Awtobus dokuzdan ýigrimi minut işlände ugraýar.

387-nji gönükme. Özbegistanda belli seneleriň we baýramçylyklaryň geçirilýän wagtyň rim sifrleri bilen dowam etdirin.

1. 1-nji ýanwar – Täze ýyl baýramy, ...

§ 75. ÇALYŞMALAR

Atlaryň sypatlaryň we sanlaryň ýerine çalşyrylyp ulanylýan sözlere çalyşma diýilýär.

Meselem: Döwlet şäherden geldi, soň ol gowaça meýdanyna gitdi. Haýsy mata gowy? – Gyzyl mata gowy. Şu gün baş okuwçy sylag aldy. Bu gün birnäçe okuwçy başlik aldy diýen sözlemlerde Döwlet sözüň ýerine ol diýen çalyşma bilen, gyzyl sözünüň ýerine haýsy çalyşmasy bilen we baş sözünüň ýerini bolsa birnäçe diýen çalyşma bilen çalyşmagymyz kimin.

Çalyşmalar özleriniň aňladýan manylaryna görä ýedi hili bolýarlar.

1) at çalyşmasy; 2) sorag çalyşmasy; 3) san çalyşmasy; 4) görkezme çalyşmasy; 5) gaýdym çalyşmasy; 6) ýokluk çalyşmasy; 7) nämälim çalyşma.

§ 76. AT ÇALYŞMASY

At çalyşmasy birlik we köplük sanda bolup, sözlemde atlaryň ýerine ulanylýar. At çalyşmalary 1-nji ýöňkeme üçin *men, biz*, 2-nji ýöňkeme üçin *sen, siz*, 3-nji ýöňkeme üçin *ol, olar* sözlerinden ybaratdyr.

At çalyşmasy atlaryň ýerine ulanylýandygy üçin *kim? näme?* diýen soraglara jogap bolýar.

Meselem: Men kitap okaýaryn. *Biz* hat ýazdyk. *Sen* mekdebe geldiň. *Siz* başnji synpda okaýarsynyz. *Ol* bu agajy öten ýyl ekipdi. *Olar* mekdebe tarap gelýärler. Magazinden kitap aldym, *ol* örän gyzykly eken – diýen sözlemlerdäki *men, biz, sen, siz, ol, olar* sözleri at çalyşmalary bolup, *kim? näme?* diýen soraglara jogap bolýarlar. At çalyşmalary sözlemiň her hili agzalary bolup bilýärler. At çalyşmalary düşüm bilen üýtgeýärler. Olar düşüm bilen üýtgänlerinde, *men, sen, ol* sözleri ýöneliş düşümde *maňa, saňa, oňa* şekilinde ulanylýarlar. At çalyşmalarynda *ol* sözünüň *l* sesi baş we ýöneliş düşümlerinden *n* sesine öwrülýär. At çalyşmasynyň şeýle üýtgeýşi ýazuwda hem saklanýarlar. At çalyşmalary san we ýöňkeme goşulmalary bilen üýtgemeyärler. Ýöne üçünji ýöňkemäniň köplügi üçin ol çalyşmasyna *-lar* san goşulmasy goşulýar we *ol* sözünüň *l* sesi gepleşikde we ýazuwda duşürilýär.

Meselem: ol+lar, däl-olar.

At çalyşmasynyň düşüm bilen üýtgeýşine mysal:

Düşümler	Birinji ýöňkeme		Ikinji ýöňkeme		Üçünji ýöňkeme	
	birlik	köplük	birlik	köplük	birlik	köplük
Baş düşüm	men	biz	sen	siz	ol	olar
Eýelik düşüm	men-iň	biz-iň	sen-iň	siz-iň	on-uň	olar-yň
Ýöneliş düşüm	maňa	biz-e	saňa	siz-e	oňa	olar-a
Ýeňiş düşüm	men-i	biz-i	sen-i	siz-i	on-y	olar-y
Wagt o. düşüm	men-de	biz-de	sen-de	siz-de	on-da	olar-da
Çykyş düşüm	men-den	biz-den	sen-den	siz-den	on-dan	olar-dan

388-nji gönükme. Aşakdaky sözlemleri depderiňize göçüriň we at çalyşmalarynyň aşagyny çyzyň.

1. Iň kiçi oglum Ahmet okuwdan geldi. Ol portfelinem goýman maňa, ýüzlendi:

– Kaka, ir bilen iki adam jaň etdi. Gelen dessine telefon etsin diýip, olar telefon nomerlerini galdyrdylar, telewizoryň üstünde kagyza belläp goýupdym.

(*K. Taňrygulyýew. “Hut şahyryň özi”*)

2. – Başlyk maňa “sen iş bitirip geldiň, sen ýaşlara daýhançylyk öwret, maňa kömek ber” diýdi – diýip, Baky Mergen başlygyň “bu işleri goý, ýaşlar bitirsin, saňa agyr düşer” diýen sözlerine we onuň özüne goýan hormatyny uly guwanç bilen adamlara aýtmakçydy. Emma Baky Mergen başgalara nobat bermän, bir topar ýerliksiz soraglary berişdirip, telim gezek onuň pikirini böl-di. Oturanlaryň käbirleri onuň bu bolşuny halamasa-da, ýaşulylyk hatyrasyny saklap, oňa zat diýmän, dymyp oturdylar.

(*“Baky Mergeniň toýy”*)

389-njy gönükme. Aşakdaky teksti okaň we içinden at çalyşmalaryny tapyň. Özbaşdak aýdyp beriň.

Çagalar, dogrymyzy aýtsak, biziň köpümüz çepbekeýleri görenimizde birhili geňirgenýäris ýa-da ýylgyrýarys. Munuň özi kanuna laýykdyr. Sebäbi biz ähli isi sag elimiz bilen edýäris, olar welin, çep eli bilen edýärler. Şu hem bizi geň galdyrýar.

Bir zady aýratyn bilmegimiz gerek. Çepbekeýler saglakaýlara garanda has zehinli bolýar. Bu ylmy taýdan subut edilen hakykatdyr.

Eger, üns berýän bolsaňyz, çepbekeýleriň agramly bölegi çep eli bilen hem, birmeňzeş derejede çalt we owadan ýazyp bilýändir. Saglakaýlaryň köpüsi muny başarmaýar. (*Žurnaldan*)

390-njy gönükme. İçinde at çalyşmasyny ulanyp, 8 sany sözlem ýazyň.

391-nji gönükme. Aşakdaky hekaýany okaň we onda ulanylan at çalyşmalarynyň birinji, ikinji hem üçünji ýöňkeme üçin ulananlaryny saýlap ýazyň. Olaryň haýsy düşümedediklerini bilň.

Az salymdan gyrgy belasy sowuldy, ýaňky käkilik bolsa köwekden çykdy-da jülgäniň içine siňip gitdi.

– Kaka, ýaňky käkiligi nähak goýberdik. Eger ony tutaýan bolsak, käkilik çorbasyndan-a doýardy.

– Üstüne howp abananda, bigünä guşjagaz biziň rehimdarlygymyza bil baglady. Hiç bir adam onuň ynanjaňlygyny gara nebsi üçin peýdalanmaly däldir – diýip, kakasy oňa ýene düşündirdi. Bu söz Begenje gaty täsir etdi. Ol tebigat gözelligine heniz az düşünyändigine biçak utandy. (*Güneş žurnalyndan*)

392-nji gönükme. Tekste söz başy goýuň, depderiňize göçüriň. Köp nokatlara derek zerur harplary goýuň.

Almaz her gün okuwdan soň goýun bakmaga gidýärdi. Ol bu günem okuwdan gelip, çay-çöregini iýip, goýunlaryny meýdana alyp gitdi. Onuň goýunlarynyň öz öwrenişen ýoly bardy. Olar bu günem şol öwrenişen ýollar...ndan gidip barýardy.

Ýöne ol ýol birneme daşrakdy. Almaz bu gün goýunlary çalpwak suwly ýerden geçirmekçi boldy. Ol goýunlaryň öň...nden baryp, goýunlary çalpawa tarap kowdy. Goýunlar birbada kürtdürip durdy. Ol birden gyk...wlady. Ürken goýunlar atylyp-atylyp çalpwadan geçmäge başlady. Emma garry ene goýnuň dört aýagam çalpawa ç...men eken. Garry ene goýun çykjak bolup dyzaýardy. Emma ol barha aşak çümýärdi. Almaz aljyrady. Ol balagyny çyzgap, çalpawa girip, batan garry ene goýna kömek etmekçi boldy. Emma garry ene go...n butnamadam. Ol ylgap gidip, golaýda işläp ýören dosty Kemaly kömege çagyrdy.

393-nji gönükme. “*Men, sen, ol*” çalyşmalaryny ýöneliş düşüm bilen üýtgedip, olaryň her haýsysyny aýry-aýry sözlem içinde getiriş ýazyň.

§ 77. SORAG ÇALYŞMASY

Sorag çalyşmasy “*kim? näme? nire? nähili? nätüýs-li? neneňsi? niçik? haýsy? näçe? näçenji? haçan? näwagt?*” diýen soraglardan ybaratdyr.

Sorag çalyşmasyndan “*kim? näme?*” – atlaryň, “*nire?*” – ugur we orun görkezýän sözleriň, “*haçan? näeagt?*” – wagt bilen baglansykly sözleriň, “*näçe? näçenji? haýsy?*” – sanlaryň deregine ulanyp gelýärler.

Meselem:

- Kim geldi?
- Kakam geldi? – adyň deregine.
- Nireden geldi?
- Arkadan geldi – ugur-orun bildirýän sözüň deregine.
- Haçan geldi?
- Ýaňyja geldi – wagt bildirýän sözüň deregine.
- Sagat näçede geldi?
- Sagat onda geldi – sanyň deregine.
- Haýsy kakaň?
- Garry kakam – sypatyň deregine.

Sorag çalyşmalary atlar ýaly san, ýöňkeme, düşüm goşulmalary bilen üýtgedilýärler.

Meselem: “kimler? nireler-de? nämeler-i?” sözlerinde bolşy kimin.

Sorag çalyşmasynyň ýöňkeme bilen üýtgeýşi

San	Ýöňkeme	Sorag çalyşmalary				
Birlik	menlik	kim-im	nämä-m	nirä-m	haýsy-m	näçä-m
	senlik	kim-iň	nämä-ň	nirä-ň	haýsy-ň	näçä-ň
	olluk	kim-i	näme-si	nire-si	haýsy-sy	näçe-si
Köplük	menlik	kim-imiz	nämä-miz	nirä-miz	haýsy-myzyz	näçä-miz
	senlik	kim-iňiz	nämä-niz	nirä-ňiz	haýsy-ňyz	näçä-ňiz
	olluk	kimi	näme-si	nire-si	haýsy-sy	näçe-si

Sorag çalyşmasynyň düşüm bilen üýtgeýşi

Düşüm	Sorag çalyşmalary			
Baş düşüm	kim	näme	haýsy	näçe
Eýelik düşüm	kim-iň	nämä-niň	haýsy-nyň	näçä-niň
Ýöneliş düşüm	kim-e	namä	haýsa	näçä
Ýeňiş düşüm	kim-i	näma-ni	haýsy-ny	näçä-ni
Wagt-orun düşüm	kim-de	näme-de	haýsy-da	näçe-de
Çykyş düşüm	kim-den	näme-den	haýsy-dan	näçe-den

“*Neneň? niçik?*” diýen sorag çalyşmalary san, ýöňkeme, düşüm goşulmalary bilen üýtgemeyärler. Yzlary “*l, y, i*” sesleri bilen gutaran sorag çalyşmalaryň ýöňkeme we düşüm bilen üýtgeýişleri bolsa edil atlaryň üýtgeýişi ýalydyr.

394-nji gönükme. Goşgy bentlerini labyzly okaň. Sorag çalyşmalaryny tapyň. Bentleri göçüriň.

Kim nan tapmaz iýmäge, Kim ýer tapmaz goýmaga, Kim don tapmaz geýmäge, Kim tirme şaly gözlär.	Kimlerde altyn täçdir, Kimler saýyl – mätäçdir, Kimler düýpden gallaçdyr, Kim ýüpek şaýy gözlär.
--	---

(Magtymguly)

395-nji gönükme. Aşakdaky teksti okaň. Sorag çalyşmasyna jogap bolýan sözleri saýlap ýazyň.

Bir bar eken, bir ýok eken, öwünjeň bir gaz bar eken. Bu gaz her bir guşuň ýanyna baranda: “Dünýäde meniň ýaly başarjaň haýwan barmykan?” diýip öwner eken. Bir gün şu gaz bir topar guşuň arasynda oturyp, şolara garap:

– Hiç biriňiz mençe ýoksuňyz. Men uçaýyn diýsem, asmanda ganat ýaýyp uçup bilýän, uly deňiz derýalarda, göm-gök köllerde suratymy suwa düşürüp, baý, ýüzüp bilýäriňä, ýöräýin diýsem hem gury ýerde-de, çöllerde-de ýöräp bilýän – diýip, öwnüp otyrka, onuň ýanyna bir durna gelipdir.

Ol oňa:

– Eý, gaz dost, sen bu hünärleriňe guwanyp, öwnüp oturma. Ol hünärleri başarsyň juda yöntem. Hemmesi birigip, emeli-başly ýeke hünäre degenok – diýipdir...

(“Öwünjeň gaz” Güneş žurnalyndan)

396-njy gönükme. Söz düzümlerini okaň we atlary, sanlary, sypatlary degişli sorag çalyşmalary bilen çalşyryp ýazyň.

Nusga: Ýaşajyk çaga – nähili çaga – ýaşajyk kim?

Terbiýeli okuwçy, ökde ussa, otuz oglan, tämiz howa, arassa otag, dokuz gat, başınjy synp, 1-nji oktýabr, gaýraky köl, ilerki dag, gür baglyk, bol hasyl.

397-nji gönükme. Goşgy bentlerini okaň. Soňra gara ýazylan sözleriň deregine degişli sorag çalyşmalaryny ulanyp, sözlemleri ýazyň.

Ol **ekindir**, Ýaşyl-gyzyl öwüsýän,
Ol **ýylandyr**, aýagy ýok towusýan,
Ol **balykdyr**, ýedi derýa böwüsyän,
Bizden salam bolsun, jogap şeýledir.

Ol **didardyr**, iýmediler doýdular,
Ol **namazdyr**, kyýamata goýdular,
Nesimini dabanyndan soýdular,
Bizden salam bolsun, jogap şeýledir.

(*Magtymguly-Durdy şahyr “Habar ber-şeýledir”*)

– Náme üçin **günebakar**,
Mydam **Güne** garap durýar?!
– Biler bolsaň, **günebakar**,
Ýagty **Güne** salam berýär.

(*Hojageldi Nurmuratow “Şöhlesi bar”*)

398-nji gönükme. Aşakdaky bölegi labyzly okaň. Sorag çalyşmasy tapyň we olaryň kabul eden goşulmalaryny hem-de haýsy sözleriň ýerine çalşyp gelendigini aýdyp beriň. Bentleri göcürň, sözlemleriň baş agzalarynyň aşagyny çyzyň.

Okuwçylar nahallary ekip gutaransoňlar, mugallym aýlanyp, kimiň näçe nahal ekenini belleşdirdi.

– Sen näçe nahal ekdiň? – diýip, ol duşuna gelende, Ýegenden sorady. Ýegen “Biri, ýene-de biri, ýene-de biri...” diýip, töwerekdäki öz eken nahallaryny görkezişdirdi.

§ 78. SAN ÇALYŞMASY

San çalyşmasy sözlemde, esasan sanlaryň ýerine ulanylýar.

Meselem: synpda **36** okuwçy bar. Olaryň *hemmesi* okuwa gelipdir–diýip “*otuz alty*” diýen sanyň ýerine “*hemmesi*” diýen san çalyşmasy bilen çalşyrmak bolýar.

San çalyşmasy “*hemme, käbir, bary, birnäçe*” diýen ýaly sözlerden ybaratdyr. San çalyşmasyndanda “*bary*” diýen çalyşma san goşulmasyny kabul etmeýär. Emma “*hemme, käbir, birnäçe*” çalyşmalary şygarlarda käte san goşulmasyny kabul edýärler, ýöne bu çalyşmalar, köplenç, san goşulmasyndanda soň, ýöňkeme goşulmalarynyň biriniň gelmegini talap edýär.

Meselem: hemme-ler-imiz, käbir-ler-imiz, birnäçeler-i...

San çalyşmasy düşüm bilen üýtgände, köplenç, ýöňkeme goşulmalarynyň birini kabul edip, soň düşüm goşulmalaryny kabul edýär.

Meselem: hemmämizde, hemmäňizde, barymyzyň, baryňyzda we yzda we ş.m.

“*Hemme, birnäçe*” çalyşmalary “*e*” sesi bilen gutarýandyklary üçin, menlik we senlik ýöňkemeleriň birlik hem köplüginde “*e*” sesi “*ä*” sesine öwrülýär we ýazuwda hem öwrülüşi ýaly ýazylýar.

San çalyşmalarynyň düşüm bilen üýtygeýşine mysallar

B. d.	hemmämiz	baryňyz	käbiri
E. d.	hemmämiz-iň	baryňyz-yň	käbiri-niň
Ýön. d.	hemmämiz-e	baryňyz-a	käbiri-ne
Ýeňiş. d.	hemmämiz-i	baryňyz-y	käbiri-ni
W. o. d.	hemmämiz-de	baryňyz-da	käbiri-nde
Ç. d.	hemmämiz-den	baryňyz-dan	käbiri-nden

399-njy gönükme. Sözlemleri okaň hem her sözlemde ikinji gezek gaýtalanýan sanlaryň deregine san çalyşmasyny ulanyp ýazyň.

Çopanyň sürüsindäki 200 goýnuň 200-si hem ekiz guzlady. Goşda 10-sany goýny alyp galdylar, olaryň 10-sy hem sürüniň yzyna ýaramaýardy.

Synpymyzdaky 25 okuwçynyň 25-si hem göreldegi okuwçylar hasaplanýar. Olaryň mekdebiň töwereginde oturdan 31 sany nahalynyň 31-si hem oňat düýp alypdyr.

Fermer hojalygyndaky 10-bölümiň 10-sy-da pagta planyny artykmajy bilen ýerine ýetirdi.

400-nji gönükme. Sözlemleri okaň, san çalyşmalaryny göçürüp ýazyň, soňra olaryň yzyna nähili goşulma goşulandygyny aýdyň.

1. Bu gün aňşam asuda tokaýyň hemme ýaşajylary diýen ýaly Tokaý teatryna ýygnanypdy. 2. Hemme zat öňki-öňkiligine dur. 3. Mekdep mugallymlarynyň barysy özara ýygnanyşdylar. 4. Bu günki ýowara mekdep okuwçylarynyň ählisi aktiw gatnaşdylar. 5. Tawus dürli hünärleri ele almaga çalyşýardy. Onuň hemme zady bilesi, her bir işiň hötdesinden gelesi gelýärdi. Tawus käri öwrenip, ýigrenjeklerden dälidi. 6. Wepa öz batareýasyny ok bilen üpjün etmäge birnäçe görkeziş berdi. 7. Käbir adam geplemsek bolýar.

401-nji gönükme. Sözlemleri okaň, soň, at, sorag, san çalyşmalaryny aýry-aýry edip depderiňize göçüriň we olaryň nähili goşulma kabul edendiklerini aýdyp beriň.

1. Özbekistan – ajaýyp ülke. Bu meniň göbek ganym daman ýeri. Men Watanymy – güneşli Özbekistany hemme zatdan belent hasaplaýaryn. Bu doganlyk we dostluk ülkesidir. Munda birnäçe halklar we halkyýetler ýaşaýarlar. Olaryň barysy-da edil bir dogan ýaly ýaşaýarlar. Bu ülkede ýaşaýan türkmenleriň hem birnäçesi lukman, alym we beýleki kärleriň eýesidir. (*Araz Pirnepesow.*) 2. Birdenem Çerkeziň kellesine ümürde ýören ýaly düşnüksiz bir pikir geldi. Adam näme üçyn adama kast edýärkä? Ýa adam birine kast etmän ýaşap bilenokmyka? Men näme üçin adam diýýän-ä? Belkem, olarynsanyň kastyna dörän ganhor bir mahlukdyr.

(*G. Gurbansähadow “Kärizden çykan adam”*)

402-nji gönükmä. Çeper eserlerden at çalyşmasyna degişli 2, san çalyşmasyna degişli 2, sorag çalyşmasyna degişli hem 2 sany sözlem tapyp, depderiňize ýazyň.

§ 79. GÖRKEZME ÇALYŞMASY

Bir zady görkezmek üçin ulanylýan çalyşma görkezme çalyşmasy diýilýär.

Meselem: Bu gün bazar gün. Şu güliň ady – keyikşah. Ol okuwçy haty owadan ýazýar – sözlemlerindäki “*bu, şu, ol*” sözleri görkezme çalyşmasy hasaplanýar.

“*Ol*” diýen söz bir zady görkezmek üçin ulanylanda, görkezme çalyşmasy bolýar. Emma at deregine gelende, at çalyşmasy bolýar.

Meselem: Ol geldi (at çalyşmasy). Ol adam biziň myhmanymyz (görkezme çalyşmasy).

“*Bu, şu, şol, şo, ol*” görkezme çalyşmalary özbaşlaryna ulanylanda, edil atlar ýaly san, ýöňkeme, düşüm bilen üýtgeýärler.

Görkezma çalyşmalarynyň ýöňkeme bilen üýtygeýşine mysallar

San	Ýöňke- meler	San goşulmasyny kabul edip üýtgeýşi	San goşulmasyz üýtgeýşi
Birlik	Menlik Senlik Olluk	Bularym, şularym, şolarym Bularyň, şularyň, şolaryň Bulary, şulary, şolary	Munym, şunym, şonym Munyň, şunyň, şonyň Munusy, şunusy, şonusy
Köplük	Menlik Senlik Olluk	Bularymyz, şularymyz, şolarymyz Bularyňyz, şularyňyz, şolaryňyz Bulary, şulary, şolary	Munymyz, şunymyz, şonumyz Munyňyz, şunyňyz, şonyňyz Munusy, şunusy, şonusy

Görkezma çalyşmalarynyň düşüm bilen üýtygeýşine mysallar

Düşüm- ler	San goşulmasyz üýtgeýşi	San goşulmaly üýtgeýşi	Olluk ýöňkeme goşulmaly üýtgeýşi
B.d. E.d.	bu, şu, şol munuň, şunuň, şonuň	bular, şular, şolar bularyň, şularyň, şolaryň	munusy, şunusy, şonusy munusyň, şonusyň, şunusyň
Ýön.d.	muňa, şuňa, şoňa	bulara, şulara, şolara	munusyna, şunusyna, şonusyna
Ý.d.	muny, şuny, şony	bulary, şulary, şolary	munusyňy, şunusyňy, şonusyňy
W.o.d.	munda, şunda, şonda	bularda, şularda, şolarda	munusynda, şunusynda, şonusynda
Ç.d.	mundan, şundan, şondan	bulardan, şulardan, şolardan	munusyndan, şunusyndan, şonusyndan

403-nji gönükme. Sözlemleri okaň, görkezme çalyşmalaryny tapyň we olaryň aşagyny çyzyň.

Şu toýda alty atyňyz çykdy, her saparynda hem şatlanylşyp, telpekleriňizi göge zyňdyňyz. Indi bolsa dymyşyp otyrsyňyz, bu nämä gerek, bu nämä gerek? – diýdi we so jümlesini has batly aýtdy.

Oturanlardan biri:

– Nyýazmyrat aga, ol çykanlar kiçi atlarymyz, bu bolsa hemişe birinjiligi alyp gelýän atly ahyryn – diýdi.

– Boldy boldy-da ýyndam at, indi näme şondan başga ýyndam at döremeli dälmişinmi? Ol dörär...

Garrynyň şu sözlerinden soň gürrüň açylyp başlandy. Kimdir biri:

– A-haw, adamlar, biz ýyndamlykda indi biziň önümize geçen at bolar öýtmedik, biziň gözümüz görmedi, pälimiz uly boldy, bizi şol uly pälimiz – niýetimiz tutdy – diýdi.

(A. Gowşudow “Dordepel”)

404-nji gönükme. Sözlemleri okaň, soňra görkezme çalyşmalaryny depderiňize göçürüp, goşulmalryň aşagyny çyzyň, olaryň haýsy goşulmadygyny aýdyň.

1. Ol şonuň ýaly durmuşdan lezzet alýardy. 2. Munyň entek gögele görünýär-le. 3. Näme diýseňem, şunusy elhalrak ýaly. 4. Munuň garnyna sary ýaga bişen çapady ýapdyrdym. 5. Muny synladygymça göwnüň açylýar. 6. Şondan soň meniň bilen ýoldaşlarça, hat-da doganlarça ýakymly sözleşdi. 7. Nurjan, bu günki ýeli, şu günki tozany sen deňizden enaýy görme. 8. Bu ýönekeý bir ýel däl-de, howanyň bulaşmagynyň alamatydyr.

405-nji gönükme. Sözlemleri okaň, we göçüriň. Çalyşmalaryň aşagyny çyzyň.

1. – Şol ýerde pagta hökman biter, hökman – diýip, Gurban tolgunmak bilen aýtdy. 2. Onuň uzyn aýaklary ýeldegirmeniniň saly ýaly uzakdan görünip başlady. 3. Meniň oňa gözüm gitdi. 4. Nazar ony kän ugruna goýbermedi. 5. Ony oba gitmäge razy etjek bolmaly. 6. Onýança onuň önüne saçak, alaçaly ýag geldi. 7. Meret onuň gürrüňine-de gulak asardy. 8. Onuň aýaly hem özi ýaly işeňir.

§ 80. GÖRKEZME ÇALYŞMASYNYŇ ÝAZUW DÜZGÜNI

“**Şol**” görkezme çalyşmasyna san goşulmasy “**-lar**” goşulanda, iki sany “**l**” sesi bir ýere düşýär, emma şeýlede bolsa, ol “**l**” sesiniň biri düşüp galýar. Bu ýazuwda hem düşürilip ýazylýar.

Meselem: şolar.

“**Bu**” görkezme çalyşmasy san goşulmasyny kabul etmän, ýöňkeme bilen üýtgände, “**b**” sesi “**m**” sesine öwrülýär we ýazuwda hem şeýle ýazylýar.

Meselem: bu – *munym, munyň, munusy; munymyz, munyňyz, munusy;*

“**Bu, şu**” çalyşmalary ýöňkeme we düşümler bilen üýtgänlerinde, düyp söz bilen goşulmanyň arasynda “**m**” sesi goşulýar we ýazuwda hem şeýle ýazylýar.

Meselem: “*munym, munyň, munymyz, munyňyz*” diýen çalyşmalary birinji we ikinji ýöňkemede üýtgedenimizde, ikinji bogundaky “**y**” sesi uzyn aýdylýandygyna görä, “**u**” sesine öwrülmeýär.

“**Bu, şu, şo (şol)**” görkezme çalyşmalary olluk ýöňkemesinde, “*munsy, şunsy, şonsy*” şekilinde geplenýän bol-sa-da, ýazuwda “*munusy, şunusy, şonusy*” ýaly ýazylýar.

“**Bu**” görkezme çalyşmasyny düşümler bilen üýtgedemizde, baş düşümden beýleki düşümleriň hemmesinde “**b**” sesi “**m**” sesine öwrülýär, ol ýazuwda hem şeýle ýazylýar.

Meselem: bu – *munuň, muňa, muny, munda, mundan.*

“**Bu, şu, şol, ol**” görkezme çalyşmalarynyň soňyndan goşulan “**n**” sesi yöneliş düşümde “**ň**” sesine öwrülýär we ýazuwda hem “**ň**” harpy ýazylýar.

Meselem: şoňa, oňa.

“**Ol, şol**” görkezme çalyşmalarynyň soňundaky “**l**” sesi eýelik, ýeňiş, wagt-orun, çykyş düşümlerinde “**n**” sesine öwrülýär. Şeýle hem ýazylýar: “*onuň, şonuň, şony, onda, şonda, ondan, şondan*”.

406-njy gönükme. Sözlemleri okaň we göçüriň. Gorkezme çalyşmalarynyň haýsy düşümde gelendiklerini aýdyp beriň.

Ol kakasynyň haýsy ertekini aýdandygy bilen gyzyklanmady. Şonuň üçin özi soramasa, oňa maslahat berjegem bolup duranokdy. Abdylla kakasynyň çyzygyndan bireýýäm çykypdy. Döwletmämmet ony aňýardy. Onda hakykatam bar, şerem. Ertekiniň gymmatam şondan diýip düşünyärdi.

407-nji gönükme. Aşakdaky bölekleri okaň we görkezme çalyşmalaryny tapyň we olaryň aşagyny çyzyň.

1. Şu gün çagalar bäsleşik geçirdiler. 2. Şol bäsleşikde ýedinji synp okuwçylary ýeňiji boldular. 3. Bu bäsleşik dowamynda okuwçylar we mugallymlar örän tolgundylar. 4. Ol gelýän Nurýagdydy.

5. Bu gün saz ağşamy – senet ağşamy,
Bu gün ýürekler emr edýär dutar.
Babagammar,
Göni ýatyr goýnunda –
Oň goýnunda könelmeyän dünýä bar.

(B. Jütdiyew “Pürli Sara”)

408-nji gönükme. “Ol” çalyşmasynyň görkezme çalyşmasy bolup gelşine iki sözlem, at çalyşmasy bolup gelşine hem iki sözlem tapyp, ýazyp geliň.

§ 81. GAÝDYM ÇALYŞMASY

Gaýdym çalyşmasy “öz” diýen sözden ybarat bolup, at deregine ulanylýan sözleriň ýerine çalyşýar.

Meselem: Gürrüňçi “öz” gaýdym çalyşmasynyň yzyna ýöňkeme goşulmasyny goşup: – şu işi **özüň** etdiň – diýip, diňleýjiniň adynyň ýerine çalyşýar. Gaýdym çalyşmasy birlik, köplük ýöňkeme goşulmalarynyň birini kabul edip, şol ýöňkelyän sözünüň özüne gaýdýar. Şonuň üçin ol ýöňkeme hem düşüm bilen üýtgeýär, ýöne gaýdym çalyşmasy

düşüm bilen üýtgände, ilki ýöňkeme goşulmalarynyň birini kabul edip, ondan soň düşüm goşulmalaryny kabul edýär.

Ýöňkeme bilen üýtgeýşi:

Birlik		Köplük	
Menlik	öz-üm	Menlik	öz-ümiz
Senlik	öz-üň	Senlik	öz-üňiz
Olluk	öz-i	Olluk	öz-i

Düşüm bilen üýtgeýşi:

B.d.	özüm	özi
E.d.	özüm-iň	özi-niň
Ýön. d.	özüm-e	özi-ne
Ýeňiş. d.	özüm-i	özi-ni
W. o. d.	özüm-de	özi-nde
Ç. d.	özüm-den	özi-nden

409-njy gönükme. Öz çalyşmasyna zerur goşulmalary goşup, nakyllary we atalar sözüni göçürň, üýtgediji goşulmalaryny belgiläň.

1. Akylly ... öwmez. 2. Gylyç ... gynyny kesmez. 3. ... gadyryn bilmedik, il gadyryn nä bilsin. 4. ... öwen akmak. 5. ... öwme, seni halk öwsün. 6. ... elim, ... ýakam. 7. ... eden ökünmez. 8. ... aşagy gör-de, şükür et, ... ýokaryny görde, pikir et. 9. Düýe ... boýnunyň egrisini bilmän, ýylana egri diýermiş. 10. Göz uýy bilen gözleme, gözleriňe zor geler, dil uýy bilen sözleme, ... azar geler.

410-njy gönükme. Sözlemleri okaň we içinde gaýdym çalyşmasy bolan sözlemleri saýlap ýazyň.

Mekdebiň agzy şol wagtlar Jerenjigiň özi ýalyjak ýedi-sekiz ýaşly gyzjagazlardan doludy. Olaryň hemmesi bukajyklaryny goltuklaryna gysyp, okuwyň başlanmagyna garaşýardylar.

Olaryň hemmejigini ejeleri suwa düşürüp, täze geýindirip, saç-gulpaklaryny darapdyrlar. Jerenjik hem iň gowy görýän köýnejigini geýip gelipdi, ondan başga-da ol özüniň gowy görýänje zady – gopuzyny hem alyp gelipdi.

Jerenjik şunuň ýaly gyzjagazlaryň arasyna düşmegine we özüniň kiçijikligine garaman, eýýäm gopuz çalyň bilýändigini görkezmeğini arzuw edip ýördi.

(*H. Ysmaýyłow “Gopuzlyja gyz”*)

411-nji gönükme. Aşakdakylary okaň. Soňra gaýdym çalyşmasynyň nähili goşulmalar kabul edendigini aýdyp beriň.

At özün sakyratgalatmazak bolar, towşan özün mütrükletmezek bolar.

At özün sakyratgalatmazak bolar, arpa çörek ysytmalarmazak bolar. (*Ýañyltmaç*)

Özi ýerden haşana, sellesi meňzär işana. (*jöwen*)

Özüme çekdim, aňryk gaçdy, içi ýanyp, daşa düşdi. (*tüpeň*)

(*Matallar*)

412-nji gönükme. İçinde gaýdym çalyşmasy bolan nakyllardan 10 sanysyny tapyp, ýazyp geliň.

§ 82. ÝOKLUK ÇALYŞMASY

Ýokluk çalyşmasy “*hiç*” diýen sözden ybarat bolup, ol esasan “*zat, kim, wagt, bir, ýer*” we ş. m. sözleer bilen ulanylyp, şol düşünjäniň ýoklugyny aňladýar.

Meselem: Stoluň üstünde *kitabynyň ýoklugyny görüp*, kitap sözüniň ýerine – “*hiç zat yok*” diýip çalşyryýars.

“*Hiç*” ýokluk çalyşmasy şu durşuna düşüm goşulmalaryny kabul etmeýär. “*Hiç*” ýokluk çalyşmasy ýöňkemäniň köplük sany üçin ulanylýan goşulmalary kabul edýär. Ýöňkeme goşulmalaryny kabul edensoň bolsa, düşüm bilen üýtgeýär.

Meselem: hiçimiz, hiçiňiz, hiçisi, hiçimiziň, hiçiňiziň, hiçisiniň, hiçimize, hiçiňize, hiçisine we ş.m.

413-nji gönükme. Sözlemleri göçürin, ýokluk çalyşmasyny tapyň we olaryň aşagyny çyzyň.

1. Biz gezibem gördük, göçübem gördük, hiç ýerde özümi-ziňkiden gowy ýurt görmedik. 2. Başga tarapdan hem hiç hili girdeji ýok. 3. Topbak hiç bir zat alman, sanajy ala sakgalyň egnine oklady. 4. Sanaç hiç ýerden çykmady. 5. Tümen, gyran hiç wagtda Japbaplaryň eline düşen zat däl. (*B. Kerbabayew*) 6. Biziň geljek nesillerimiz hem ata-babalarynyň watanlaryny goramak üçin eden bu hyzmatlaryny hiç haçan unutmazlar.

414-nji gönükme. Sözlemleri okaň, ýokluk çalyşmasyny aýdyp beriň.

1. Biziň bagtly durmuşymyz ýaly durmuş hiç ýerde ýokdur. Muny hiç kim, hiç haçan inkär edip bilmez.

2. Otaglaryň hiç haýsynda çyra ýanmaýany, aýyk gapydan hiç kimiň çykmaýany – meniň dostumyň öýde ýokdugyny habar berýärdi.

3. Agtyklarynyň hiç bir zatdan aladasyz pyşyrdylaryna garry keýp etdi.

4. Melejäniň ejesi onuň keşbinde hiç wagt beýle gamgynlygy görmändi.

5. Şu bolşuň bilen sen hiç zatdan habarsyz, burnuňy tutup galarsyň.

415-nji gönükme. Aşakdaky goşgy bentlerini okaň we göçürin. Ýokluk çalyşmalarynyň aşagyny çyzyň.

Men bir ajap ile geldim,
Hiç kim halym bilmez meniň.
Men sözleýän, men diňleýän,
Hiç kim dilim bilmez meniň.

(*Ýunus Emre*)

Başyňa gelendir garrylyk gysy,
Hiç aýrylmaz aýlar bile,

Döküldi dahandan hak beren dişi,
Ýokdur hoşum süýji sözli til bile.

(Magtymguly “Ýyl bile”)

Hiç köňül şatlygy çykmaz,
Bir köňül ýykmaýan ärden.
Ýagşylyk tamasyn etmäň,
Ýamanlyk çykmaýan ärden.

(Magtymguly)

416-njy gönükme. “hiç kim, hiç haçan, hiç zat, hiç hili, hiç haýsy, hiç bir zat” çalyşmalaryny sözlem içinde getirip depderiňize ýazyň.

§ 83. NÄMÄLİM ÇALYŞMASY

Nämälim çalyşma köplenç atlaryň ýerine çalşyp gelýär. Nämälim çalyşma “*pylany, neme, kimdir, nämedir, haýsydyr biri*” diýen sözlerden ybaratdyr. Nämälim çalyşma “*pylany, neme, kimdir, nämedir, haýsydyr biri*” bir predmetiň ady bilinmedik wagtda ýa-da onuň ady ýatdan çykarylanda ulanylýar.

Meselem: Perwana maňa şol kitaby äber diýileli ýerine – *Neme*, maňa şol kitaby äber. Men *Nuranalara* gitdim diýilmeginiň ýerine – Men *pylanlara* gitdim diýlip, *Nurana* sözüniň ýerine – *neme*, *Nuranalara* sözüniň ýerine “*pylanlara*” diýen sözler çalyşýar. “*Kimdir biri gapyny kakdy. Nämedir bir zat şakyrdady. Haýsydyr biri gepledi*” diýen sözlemlerde “*kimdir biri, nämedir, haýsydyr biri*” sözleri näbelli bir adyň ýerine çalşyp geldiler.

417-nji gönükme. Zerur ýerinde dyngy belgilerini goýmak bilen, sözlemleri göçüriň. Nämälim çalyşmalaryň aşagyny çyzyň.

1. Neme men saňa kimdir biri barada gürrüň berjekdim.

2. Haýsydyr bir pikir nämedir bir zat ony birahatlandyryýardy.

3. Onuň elinde nämedir bir zat bar ýaly özem ony kimde bolsa birinden gizleýäne meňzeýärdi.

4. Meniň göwnüme bolmasa asmanyň ýüzi bir tüýsli bulaşyk howa bir hili ýakymsyz ýalydy.

418-nji gönükme. Sözlemleri okaň we nämälim çalyşmalary tapyp, olaryň manylaryny hem nähili hasyl bolandyklaryny bilň. Soňra olary saýlap ýazyň.

Salam gardaş! Bagyşlaweri, birneme eglenmeli boldum.

Ertiriň çigregi garry çopanyň aladasyny birneme köşeşdiren ýaly etdi.

Sabryň bu günki bolşuny Aksoltan näme üçindir halamady.

Men öýümiziň deňesine ýetenimde, Hajat Nurjahana nämedir bir zatlar aýdyşdyrды.

Öňki şagalaňy, bilmedim, nirädir sumat bolupdyr.

Peşeneli ýaşulyny adamlar näme üçindir sylaýardylar, nirikmi, ol üýşmege geläýdigi oturanlar seslerini ýumşadýardylar, oňa haý diýmän bir ýere dikip oturardy.

Dogry, Nurjahanyň ejesi-de bardy, emma näme üçindir eneli gyzyň arasyndaky mähir ataly gyzyňky ýaly o diýen açyk duýulmaýardy.

Hajat näme üçindir biziň bilen gitmän galdy.

(T. Gurbanow “Ýaz damjalary”)

§ 84. ÇALYŞMALARY GAÝTALAMAK ÜÇIN GÖNÜKMELER

419-njy gönükme. Sözlemleri göçüriň, çalyşmalary tapyň. Çalyşmalaryň haýsy düşümde gelendigini aýdyň.

–Eý patyşamyz, men başga hiç zat üçin gelmedim. (“Akyllý gelin” ertekisi)

Çynar daýzanyň öýlerine myhmançylyga geldim welin,

öýlerinde hiç kim ýok ekeni. Soňra oglunyň öýlerine bardym. Seretsem Çynar daýza oglunyň ýanynda hiç bir zada üns bermäni sözläp otyrды.

Meniň baranymy görüp ýerinden zöwwe galdy.

Geleweriň, geleweriň diýip bizi güler ýüz bilen garşy aldy. Biz daýzamyzy tapanymyza diýseň begendik.

420-nji gönükme. Bölejigi okaň. Ondaky at we görkezme çalyşmalaryny saýlap ýazyň hem olaryň nämeler bilen üýtgändiklerini biliiň.

Adamlar tebigatyň, şol sanda çölüň hem kanunlarynyň çäksizdigini bireýýäm göz ýetirdiler. Tebigatyň güýjüni ynsanyň bähbitlerine ulanmaklygam şu gün ägirt güýje hötdе gelmek bir adamynyň, iki adamynyň başarjak işi däl.

Ine, men şol çäge alaňynyň üstünde durun. Çöl hakda biz az bilemizok. Ýöne oňa gaty kän diýibem aýdyp boljak däl. Biz onuň baýlygyny almagy öwrendik. Onsoňam biz geljekki nesillere bar zady alnan, garyp çöli goýmaly däl ahyry! Şeýle etsek, olar bizi geçirmezler. (*N. Baýramow "Saýlanan eserler"*)

421-nji gönükme. Sözlemleri okaň we göçüriň. Ondaky gaýdym we nämälim çalyşmalaryny tapyp, olaryň aşagyny çyzyň.

1. Baky bazaryň bir çetinden girip, adamlar bilen keýpihon söz dalaşyp başlapdyr:

– Ýüpek donuň bahasy näçe?

– Pylança.

– Me, puly sanap al-da, dony bärlik ber.

Şeýdip, Baky başdan aýaga iň gymmatbaha geýimler bilen bezäpdir.

Adamsynyň geým-gejimini, atyny, haýbatyny, syratyny, jomartlygyny gören aýal öz gözlerine ynanmandyr. (*Türkmen halk ertekisi*)

2. Kimdir biri gapyny ýuwaşja kakdy.

3. Ýaşuly çagalary daşyna üýşürüp nämendir bir zat hakda gürrüň berýärdi.

422-nji gönükme. Aşakdaky teksti labyzly okaň. Köp nokatlaryň ýerine degişli harplary goýup, göçüriň.

Meniň Watany

Adama iň eziz bolan zada – Watan diýýärler. Watansyz ýaşamak mümkn...n däl. Adamyň diriligi öz Watany bilen. Göz...ni ýum...p, arzuw köl...ne çümersiň welin, ilki bilen, nazaryňdan öz ýaşayan öý...ň, gapyňyzdaky bag, içeriňizdäki owadan gülli keçeler geçer. Gapyň öň...nde ösüp ot...ran tut agajyňyň düýbi...nden başlanýan ýodajyk gül...i ýorunjalýgyň içinden, ýakasy sabraşyp oturan pudakly tally ýabyň boý...ny syrýp gidýändir. Asman bolsa, çüýşe ýaly dur...dyr. Ýol ugrundaky uzyn boýly derekleriň, gojaman çynarlaryň ýäpraklary şelpe kakyp saňa bir zatlary pyşyrdap aýtjak bolýarlar. Olar seniň ýanlarynda durup gitmeýändigine gynanýan ýaly. Ýapraklaryň sazyny guşlaryň owazy alyp göterýär. Aňyrsynabärsine göz ýetmeýän sary gül...i gow...ça meýdanlarynyň üst...nden bolsa atyr ysly şemal öw...sýär. Leýlişaçlaryň dök...lişip ýatan pudaklaryny darap geçýär. Gün...ň tylla nury çayýlan üz...m hoşalarynyň bulduraýşyny göreninde, agzyň suwaryp gidýär. Bugdaýlar zer çayýlan ýaly sary başlaryny göterip bilmän, şemalyň ugruna agras yranýarlar.

423-nji gönükme. Ýokardaky bölejikde beýan edilýän wakanyň mazmunyna degişli özüňizden soraglar ýazyň.

424-nji gönükme. Çalyşmalaryň hersine degişli sözlemler düzüp, depderiňize ýazyň.

Çalyşmalaryň morfologik derňew edilişi

Derňewiň plany

- I. Söz topary. Umumy manysy.
- II. Morfologok alamatlary.
 1. Asylky görnüşi. (*üýtgediji, goşulmasyz görnüşi*).
 2. Aňladýan manysy boýunça topary.
 3. Üýtgediji goşulmalary. (*eger bar bolsa*).

III. Sintaktik hyzmaty.

Derňewiň nusgasy

Olar hiç wagtda hiç kime hiç bir zat barada ýüz tutmaýardylar, diňlemeýärdiler. (*B. Kerbabayew*)

Olaç – çal

I. Ýüz tutmaýarlar, diňlemeýärler

Kim? – olar. – asylky görnüşi, ol

II. At. çal, b.d

Kim?

III. Olar (ýüz tutmaýarlar, diňlemeýärler) – eýe.

425-nji gönükme. Nakyllary okaň, manylaryny anyklaň. Islendik iki sany çalyşmany dilden we ýazuw arkaly derňäň.

1. Náme sepseň, şony orarsyň. 2. Her kimiňki özüne, gül görüner gözüne. 3. Öz elim, öz ýakam. 4. Özüňi özüň öwme, halk öwsün.

Iş kagyzlary

1. **Arza** – bu durmuşda köp ulanylýan iş kagyzydyr. Arza – munuň özi okuwa, işe girmek, işden çykmak... üçin ol ýa beýleki bir edaranyň ýolbaşçysyna haýyş bilen ýüz tutmakdyr.

426-njy gönükme. Arzanyň nusgasyny okaň. Onuň beýan edilişiniň aýratynlygyny aýdyň.

№ 28 Bezirgen mekdebiniň türkmen dili we edebiýaty mugallymy Annamyrat Hanmadowa V^a synp okuwçysy Begenç Nazarowdan

Arza

Meni “Ýaş edebiýatçy” kružogyna kabul etmegiňizi sorýaryn. Men edebiýat sapagyna gyzyklanýaryn. Kružoga yzygider we tertipli gatnaşmaklyga söz berýärim.

Goly

B. Nazarow

10-njy sentýabr. 2010-njy ýyl

427-nji gönükme. Sport seksiyasyna, mekdep kitaphanasyna, ýa-da öz halan kružogyna haýyş edip, arza ýazyň.

2. **Dil haty** – biri tarapyndan edaradan ýa-da bir adandan pul, material, kitap ýaly zatlar alanyňy tassyklaýan iş kagazydyr.

Meselem:

Dil haty

Men Dörtgül etrabyndaky 9-njy mekdebiň V synp okuwçysy Yhlas Döwletow, mekdebiň kitaphanasyndan synpyň “edebiyat täzelikleri” burçy üçin 10 (on) kitap aldym.

Goly

7-nji oktýabr 2010-njy ýyl

428-nji gönükme. Ýokarda görkezlen nusgadan peýdalanyp, haýsy-da bolsa sport esbaplaryndan birini mekdepeden alandygyňyz barada dil haty ýazyň.

3. **Bildiriş** – kagyzyň orta depesinden “Bildiriş” diýip ýazylýar, soň setir başyndan aý, gün, ýyl we sagat wagtlary bellenýär, onuň zynda guramanyň, synpyň ady görkezilýär. Şulardan soň bolsa bildirişiň göz önünde tutýan zatlary beýan edilýär.

Meselem:

Bildiriş

Şu gün (gününi, aýyny, ýylyny goýmaly) öýlän sagat 3-de V^a we V^b synplaryň arasynda ýaryş geçiriljek. Okuwçylar şu aşakdaky ugurlar boýunça ýaryşýarlar.

Goşgyny labyzly okamak, çeper okamak, aýdym aýtmak, tans etmek, satiriki sahna goýmak, surat çekmek, salat taýýarlamak.

Okuwçylaryň hemmesini ýaryşy tomaşa etmäge çagyryarys.

Guramaçylyk komiteti

429-njy gönükme. Ýokarda berlen bildirişden ugur alyp, synpyňyzda geçiriljek aňşamlara synp sagatlaryna, baýramçylyklara tekliip edip bildiriş ýazyň.

§ 85. BAŞLANGYÇ SYNPLARDA IŞLIKLER BARADA GEÇILENLERI GAÝTALAMAK

Ýadyňyzdamy?

Işliker gymyldy-herketi aňladýärlar.

Meselem: oka, işle, al, gör, bil ...

Işlikler üç zamany aňladýar:

1. Öten zaman.

2. Häzirki zaman.

3. Geljek zaman.

1. Öten zaman işligi gymyldy-herketiň geçen wagtda bolup geçendigini görkezýär.

Meselem: oka – okady, ýaz – ýazdy ...

2. Häzirki zaman işligi gymyldy-herketiň gürrüňi edilýän wagtda edilýändigini aňladýar.

Meselem: oka – okaýar, ýaz – ýazýar ...

3. Geljek zaman işligi gymyldy-herketiň indi ediljekdigini aňladýar.

Meselem: al – aljak, oka – okajak, ýaz – ýazjak...

430-njy gönükme. Goşgy bentlerini labyzly okaň. Soňra ondaky işlikleri saýlap depderiňize göçüriň we olaryň haýsy zamana degişlidiklerini aýdyp beriň.

1. Saçagymyza Gün geldi,
Güne meňzeş nan geldi.
– Nanym, nireden geldiň?
Aýdaý, nädip nan bolduň?

– Ilki, bugdaý dänedim,
Daýhan ekdi, bejerdí.
Ösdüm, günüm sanadym,
Gün gökde ganat gerdi.
Toprak mährinden gandym,

Bişdim, altyn baş boldum.
Harmanlarda döwüldim,
Degirmende üweldim,
Ene meni nan etdi,
Dogan Güne meňzetdim.

Ýatlaýar ol köne döwri,
Geçmişinden gürrüň berýär,
Bu bagtly günlerimizi,
Enem diýseň gowy görýär.

2. Enem, öwüt öwredende,
Diňleýärim mydam ony,
Şonuň üçim garry enem,
Oňat görýär diýseň meni.

3. Gürlämok ýalan hakda,
Ýok, diýjek däl, bar eken.
Bilbiliň golaýynda,
Bir serçe ýaşar eken.

431-nji gönükme. Aşakdaky işlikleri işlikleriň öten, häzirki we geljek zamanlarynda ulanyp, depderiňize ýazyň.

Saýla, barla, sözle, işle, ýaşa, tap, döret, gur, gözle, bil, ýaz.

432-nji gönükme. Bölegi göçüriň, köp nokat goýlan ýere işligiň öten zaman goşulmasyny goýup sözlemleri sazlaň.

Maýsa daş işikde, tuduň aşagynda otyr... . Tutdan el ýaly tegelek sary ýapraklar paraşýut ýaly gaýyp düşýär... .
Maýsa-da güýzüň sary teňňe seçişini synlaýar... .

– On bir! On iki! – diýip, ulurak ýapraklary sanap otyrka, tanyş ses eşit... .

– Bizem goşsaň näçe bolar?

– Körpe, bu senmi? Salam! – diýip, Maýsa şatlanyp ýerinden tur... .

– Salam, Maýsa! – diýip, Körpe eleini uzat... .

(*K. Taňrygulyýew “Maýsa”*)

433-nji gönükme. Aşakdaky bölekleri okaň we göçüriň. Häzirki zaman işliginiň aşagyny çyzyň.

1. Baharyň mylaýym şemaly ösýär. Baglarda güller açy-laýar. Bilbiller saýraşýar. Bu bolsa baharyň gelmeginden nyşana berýär.

2. Heýjanelek, ýaz gelýär!
Maýmyldap guba gaz gelýär!
Ýazyň üç aý möwsümi,
Göwnüme meň saz gelýär.

(*B. Kerbabaýew “Ýaz”*)

434-nji gönükme. Sölemleri okaň. İçinde geljek zaman işligi bolan sözlemleri saýlap ýazyň.

1.–Bolýa, gyzym, otur onda, hala saljak gölümizi saýlaly – diýip, enesi kagyza çekilen, gadymy halydan galan nusga gölleri önünde goýdy. (*K. Taňrygulyýew “Enäniň aýdymy”*)

2. Gyr atymy münüp, Amana, Sapara görünjek bolýan welin, hiç gurrasyny duşuryp bilemok. Ir gidýän, giç gelýän. Günortan atlary suwa ýakmaga äkidyän welin, suwam şu mahal gapdalymyzda. Şo ýabyň suwy ýatsa, meniň üçin oňat boljak. (*N. Baýramow “Saýlanan eserler”*).

3.–Ertirine maşk etseň, öwrenmejek zadyň bolmaz, gyzym!

–Ene, şu atlaryň howlusy uzakdamy?

–Gaty uzagam däl.

–Ene jan, meni äkitjekmi?

–Gyzym, meniň atdan başym çykmaýar. Ynha ataň welin, aty görse, durup bilmez.

(*K. Taňrygulyýew “At”*)

435-nji gönükme. Tekstden öten zaman işligini tapyp depderiňize göçüriň.

Magtymguly ýaşlygyndan bu zatlara düýbünden başgaça seredip başlady. Çagany götermegiň näme aýby bar? Magtymguly Zübeydany göterip, ir bilen daş çykan wagtlary özüni şeýle bir gowy duýýardy, edil guş bolup uçajak bolýardy. Onuň göwnüne dünýä edil şu halatda gözeldi. Şemalyň öwüsgininiň ýakymy artýardy, günortanyň tüp yssysynda ýukarak dumana gaplanyp, obadan ep-esli uzaklyga giden ýaly bolup görünýän Soňudagy aýagyň astyna gelen ýaly bolýardy.

§ 86. IŞLIKLER

1. Işlikler *näme etdi?*, *näme edýär?*, *näme eder?*, *näme etjek?* diýen ýaly soraglara jogap bolýarlar.

2. Işlikler gymyldy-herketiň häzirki, öten we geljek zamanlarda bolýandygyny aňladýarlar. Olar häzirki, öten zamanlarda, nämälim geljek zamanda gelenlerinde, ýöňkemedede we sanda üýtgeýärler, işligiň mälim geljek zamanynda bolsa, ýöňkeme we san goşulmalaryny kabul etmeýärler.

3. Işlikler sözlemede, köplenç, habar bolup gelýärler.

436-njy gönükme. Sözlemleri okaň. Soňra aýratynlandyrylan sözleriň nähili many aňladyp, haýsy soraga jogap bolýandygyny bilň.

1. Nowaýynyň edebi hem ylmy döredijiligi Gündogar edebiyatynda, şonuň ýaly-da dünýä edebiyatynyň taryhyna uly goşant **boldy**. Nowaýynyň halk köpçüligi öz zamanasynyň döwlet işgäri, ökde dilçisi, tanyml sazandasy, meşhur suratkeşi, ajaýyp hatdaty, zähmetkeş halkyň hemaýatçysy, magaryfçysy, ylma, medeniýete hormat goýujy hökmünde **tanayar**. Nowaýynyň ölmez-ýitmez eserlerini türkmen halky söýgi bilen **okayar**, ondan lezzet **alýar**.

2. Annajemal ertir **geljek**, Aýtgül bolsa, bu gün **geler**. Onsoň maslahata bir ýere üýşeris.

437-nji gönükme. Birinji hatardaky sözleriň yzyna gymyldy-herketi, ikinji hatardakylaryň yzyna hem ýagdaýy bildirýän işlikleri tapyp, depderiňize ýazyň.

I. Işleýär, durýar...

II. Ýatyr, dur...

438-nji gönükme. Nakyllary we atalar sözüni okaň, olaryň manylaryny anyklaň. Zerur ýerinde otur, nokatlara derek degişli harplary goýmak bilen, sözlemleri göçüriň. Işlikleriň ýokarsyndan olaryň haýsy zamandadyklaryny ýazyň.

1. Gylyç ýarasy biter – dil ýarasy bitmez. 2. Ýakma bişersiň

– gazma düşersiň. 3. Uly başlar kiçi işlär. 4. Dogry dost kinäsiz bolar bol(?)şuňy ýüz...ňe diýer. 5. Garamyk öz...n bag saýar depe öz...n dag saýar. 6. Ajy bilen süýj...ni gören biler uzak bilen ýakyny ýörän biler. 7. Akyl ýaşda bolmaz başda bolar.

439-njy gönükme. Özüňizden işliklere degişli mysallar tapyp, olary sözlem içinde ulanyp ýazyň we işlikleriň nähili many aňladýandyklaryny biliň.

440-njy gönükme. Aşadaky bölejigi okaň. Galdyrylan harplary goýup, depderiňize göçüriň we şu maslahata amal ediň.

Suwly gabyň hem-de guýunyň agzyny açyp goýmaň. Çünki haýsydyr bir zäherli ýa-da kesel haýwanyň ol suwdan içmegi ýa-da oňa gaçmagy mümkin. Onuň bolsa şol suwdan içen adamyň heläk bolagyna getirmegi ähtimal. Muhammet pygamber hiç kimiň suwly gabyň agzyny açyk galdyrmazlygy üçin şeýle diýýär: “Gap-çanaklaryňyz we içilýän suwlaryňyzyň üstüni örtüň. Çünki ýylyň içinde bir gije bolup, şonda örän erbet bir kesel asmandan inip, agzy açyk goýlan gaplaryň ählisine şol kesel düşýändir”.

(Gazetden)

§ 87. IŞLIKLERIŇ ÝASALYŞLARY WE ÝAZUW DÜZGÜNI

Birnäçe işliklerden hiç hili ýasaýjy goşulmalary kabul etmezden, şol durşuna many taýyndan gymyldy-hereketi aňladýärlar.

Meselem: al, gel, tur, ýaz, ber, or, ýyg we başgalar.

Emma birnäçe işlikler bolsa dürli ýasaýjy goşulmalar arkaly atlardan, sypatlardan ses we şekil aňladýan sözlerden we başgalardan hasyl bolýarlar.

Meselem: ýag(at), ýag-la(işlik), iş(at), iş-le(işlik), ak(sypat), ak-la(işlik), gök(sypat), gög-er(işlik)

Ýasaýjy goşulmalar arkaly hasyl bolan bu işliklere ýasama işlikler diýilýär.

Ýasama işlikler söz ýasajy goşulmalaryň kömegi bilen atlardan, sypatlardan, ses we şekil aňladýan sözlerden we başgalardan ýasalyrlar.

a) İşlikleriň atlardan ýasalyşy:

1. **-a, -e**: diş–diş-e, ýaş–ýaş-a;

2. **-ar, -er**: ot–ot-ar, at–at-ar;

3. **-yk, -ik, -uk, -ük**: ot–ot-uk, göz–göz-ük;

4. **-la, -le**: ýag–ýag-la, ýaz–ýaz-la, daş–daş-la;

5. **-lan, -len**: gahar–gahar-lan, ýüz–ýüz-len, güç–güç-len;

6. **-laş, -leş**: dert–dert-leş, syrt–syrt-laş.

441-nji gönükme. Aşakdaky teksti okaň. İşliklerden ýasalan atlary tapyň we saýlap ýazyň.

1. Wellek ökünjinden başyny çaykady. 2. Ýygnalan hasyl maşynlarda daşaldy. 3. Ýaşulular oň hatarda oturdylar. 4. Mugallym okuwçylara ýüzlendi. 5. Maşynyň şaýlaryny öz wagtynda ýaglamaly. 6. Iki goja çay başynda dertleşdiler. 7. Orazyň byçgysy gowy dişelipdir.

442-nji gönükme. Aşakdaky sözleri sözlem içinde ulanyň.

Al, gel, tur, ýaz, ber, or, ýyg

443-nji gönükme. İşliklerden atlaryň ýasalyşyna mysallar getirip, depderiňize ýazyp geliň.

444-nji gönükme. Aşakdaky teksti okaň. İşliklerden ýasalan atlary tapyň we saýlap ýazyň.

1. Öwez aga oraklary dişedi. 2. Sapargeldi bugdaý küdelerini daşady. 3. Ol pagtanyň haşal otlaryny otar. 4. Sygyryň gölesi otukdy. 5. Ejem hamyry ýaglady. 6. Çagalar türgenleşikden soňra güýçlendiler. 7. Iki garry biri-biri bilen dertleşdi.

445-nji gönükme. Aşakdaky sözleri sözlem içinde ulanyň.

Oýna, işle, okla, başla, gaharlan, çöpleş.

446-njy gönükme. Işlikleriň atlardan ýasalyşyna mysallar tapyp ýazyň.

b) Işlikleriň sypatdan ýasalyşy:

1. **-ar, -er:** gök – gög-er, ak – ag-ar;
2. **-la, -le:** ak – ak-la, düz – düz-le;
3. **-al, -el, -l:** dar – dar-al, gara – gara-l, düz – düz-el, giň – giň-el;
4. **-yk, -ik, -uk, -ük:** göni – gön-ük, dar – dar-yk, giç – gij-ik;
5. **-syra, -sire, -sura, -ymsyra, -ümsire, -şor:** şor-sura, akylyly – akylyly-syra, bilimli – bilimli-sire.

447-nji gönükme. Aşakdaky sözlemlerden sypatlardan ýasalan işlikleri tapyň.

1. Aşyrmädiň eken ýorunjasy gögerdi. 2. Dayhanlar pagta meýdanlaryny aklamaga başladylar. 3. Traktor meýdanlary tekizledi. 4. Howa garaldy, ýagyş ýagyp başlady. 5. Sona jorasyna seredip gülümsiredi. 6. Döwran batyrsyrap gürlledi.

448-nji gönükme. Aşakdaky sypatlara işlik ýasaýjy goşulmalary goşup, sözlem içinde getiriň.

Tekiz, sary, giň, giç, gaty, kiçi.

449-njy gönükme. Çeper eserlerden sypatlardan işlikleriň ýasalyşyna degişli mysallar tapyp ýazyň.

c) Işlikleriň sanlardan ýasalyşy:

1. **-la, -le:** – iki – iki-le, alty – alty-la, üç – üç-le;

d) Işlikleriň işliklerden ýasalyşy:

1. **-yş, -iş, -üş, -uş, -ş:** – daga-ş, gül-üş, bol-uş, ýygna-yş;
2. **-yşdyr, -işdir, -uşdyr, -üşdir, -şdyr, -şdir:** ber – ber-işdir, dyk – dyk-yşdyr, or – or-uşdyr, döw – döw-üşdir, ýygna – ýygna-şdyr, ýekele – ýekele-şdir;

3. **-yl, -il, -ul, -ül, -l:** bar – bar-yl, git – gid-il, doka – doka-l, tur – tur-ul;

4. **-aňkyrla, -eňkirle:** gutar – gutar-aňkyrla, et – et-eňkirleš;

450-nji gönükme. Aşakdaky işlikleriň haýsysynyň sanlardan, haýsysynyň bolsa, işliklerden ýasalandygyny biliň we depderiňize göçüriň.

Bir – bir+le, üç – üç+le, dik – dik+iş, ýygna – ýygna+şdyr, ýeke – ýeke+le.

451-nji gönükme. Aşakdaky işlikleri sözlem içinde getirip depderiňize ýazyň we olaryň nähili ýasalandygyny aýdyp beriň.

Gülüş, döwüşdir, ikile, düzet, dokaşdyr.

452-nji gönükme. Geçilen tema degişli 6 sany sözlem düzüp depderiňize ýazyň we işlikleriň aşagyny çyzyň.

e) İşlikleriň ses we şekil aňladýan sözlerden ýasalyşy:

1. **-la, -le:** pat – pat-la, şat – şat-la, güp – güp-le;

2. **-ylda, -ilde, -ulda, -ülde:** şag – şagg-ylda, iň – iňň-ilde, gür – gürr-ülde, wyz – wyzz-ylda, hork – hork-ulda, loňk – loňk-ulda, gürp – gürp-ülde, has – hass-yldy.

3. **-yrda, -irde, -urda, -ürde:** sak – sak-yrda, dük – dük-ürde, şok – şok-urda.

Mysallarda görnüşi ýaly ses hem şekil aňladýan sözlere işlik ýasaýan goşulmalar goşulanda olaryň käbiriniň soňundaky çekimsiz ses goşalanýar: **şaggyldy, iňňildi, jyňňyrdy.** Olar ýazuwda hem şonuň ýaly ýazylýarlar. Ses hem şekil aňladýan böleklere **-la, -le** goşulyp işlik ýasalanda, goşulma bilen bölegiň arasynda ysgynsyz dar çekimli eşidilýän ýaly bolsa-da (pat(y)lap, şat(y)lap), ol ýazylmaýar.

453-nji gönükme. Söz düzümlerini okaň, ýasama işlikleri tapyň hem-de olaryň nähili hasyl bolandygyny düşündiriň.

Ot şatlaýar, suw şaglaýar, ýel güwleýär, gaplaň arlaýar, öwünjeň gürleýär, it hyrlaýar, at harlaýar.

454-nji gönükme. Sözleri okaň hem olaryň hersiniň nähili many aňladýandygyny anyklaň. Soňra yzyna degişli ýasajy goşumalary goşup, olary işlik görnüşinde depderiňize ýazyň.

1. Duz, suw, nahar, göz, iş, diş, ot, at, dost.
2. Gök, gara, göni, giň, şor, arassa, tämiz, berk, goni.
3. Zürk, şyrk, tark, şag, wag, wyz, hor, iň, hork, ziňk.

455-nji gönükme. İçinde ýasama işlikler getirip, sözlem düzüň.

§ 88. DÜÝP IŞLIK

Işlikleri böleklere bölenimizde, onuň many aňladýan bölegine düyp işlik diýilýär.

Mysal üçin: geldim, gelmek, almak, geleýin, alayyn, aldim, almalı gelmeli, alsa, gelse, alýarsyňyz, gelýärsiňiz işliklerini böleklere bölsek “*al, gel*” kimin asyl gornuşy saklanýar.

Meselem: Iş-le – işle, suw-ar – suwar, az-al – azal, giň-el – giňel, deň-e – deňe, düýş-ürge – düýşürge.

456-njy gönükme. Bölegi dykgat bilen okaň we ondaky işlikleriň düyp görnüşini gosulmalaryndan aýryp depderiňize göçüriň.

Pommanyň goşgularynyň birnäçesini ýatdanam bilýärdim. Ýöne onuň özüni welin ýekeje gezegem görmändim. Şahyr edil portretindäki ýaly, garaýagyz, atýüzli, inçesagat adam eken. Ol ýaňyja ak sepip ugran, dim-dik bolup duran saçlarynyň düybüni hatyrt-hatyrt gaşady-da, dykanlap, yüzümize soragly seretdi.

– Oglanlar işlije geldiňizmi?

– Pomma aga, Kerkiden siziň adyňyza goşgyjyk iberipdik. Şony soramaga geldik diýip, ilki Hudaýberdi syrylan kellesini sypalap, şahyra golaýrak süýşdi-de, özüniň hem biziň familiýalarymyzy aýdyşdyrды.

Pomma aga meniň goşgularymyň adyny agzar diýen ýaly edip, boýnuny birhilije gýşardyp, arçyndy-da, başymyza bir nazarda göz aýlap çykdy.

457-nji gönükme. Bölejikde beýan edilýän waka degişli plan düzüň.

458-nji gönükme. Görkezilen sözlerden (atlardan, sypatlardan, sanlardan) degişli ýasaýjy goşulmalar arkaly işlikler ýasap, depderiňize ýazyň.

Iki, ýeke, müň, ýüz, goşa, on, baş, Batyr, gorkak, ak, gök, tiz, aç, ýaş, uly, giç, dar, tämiz, gara, arassa.

Gaş, dil, bil, göz, el, diş, daş, çöp, ýör, suw, dag, çay, paý, söz, gürrüň, maslahat, salam.

459-njy gönükme. Ertekide aýdylan wakalary öz sözüňiz bilen ýazuw arkaly beýan ediň.

§ 89. SADA WE GOŞMA IŞLIKLER

Bir sözden ybarat bolup, ýönekeý bir düşünjäni aňladýan işliklere sada işlikler diýilýär.

Meselem: bilmek, görmek, oturmak, süpürmek we ş-m.

Birden artyk sözden ybarat bolup, çylsrymly düşünjäni aňlatsa, oňa goşma işlikler diýilýär.

Meselem: haýran galmak, lak atmak, umyt etmek, kömek etmek, haýyş etmek, doklat etmek, tankyt etmek we ş.m.

Goşma işlikleri hasyl edýän sözleri biri-birinden aýryp, her birini özbaşdak ulansak, öňki ikisiniň bilelikdäki manysyny aňladyp bilmez.

Goşma işligi emele getirýän sözleriň soňkusy işlik bolup, öňündäki sözleri bolsa at, sypat, dürli işlik formalaryndan bolýar.

Meselem: geň görmek, geň – sypat; karar etmek, karar – at; okan bolýar, okan – ortak işlik.

Goşma işligi emele getirýän sözleriň soňkusyna köme-

kçi işlik, öňküsine bolsa goşma işligiň esasy sözi diýilýär.

Kömekçi işlik esasy söz bilen ýüze çykarylýan gymyldy-hereketiň kime, nämä degişlidigini we haýsy zamandadygyny görkezmäge hyzmat edýär.

Meselem: haýran galmak, haýran galjak, haýran galýar, haýran galdy, haýran galarsyňyz, haýran galdyk we ş.m.

Goşma işlikler esasy sözleriň haýsy söz toparynda bolmagyna garap, iki topara bölünýär:

1. Esasy sözi işlikden bolmadyk goşma işlikler.

Bu topara girýän goşma işlikleriň esasy sözleri at, sypat, hal, sanlardan bolup, many taýdan bolsa öz öňünden gelen sözleriň manysy bilen baglanyşykly çylşyrymly hereket aňlatmak üçin ulanylýar.

Meselem: birinji bolmak, hoş bolmak, şat bolmak, sap bolmak, melul bolmak, doklad etmek, gulak salmak, söz gatmak we ş.m.

2. Esasy sözi işlikden bolan işlikler.

Bu topara girýän goşma işlikleriň esasy sözleri işliklerden bolýarlar, many taýdan bolsa bir söz bilen aňladylmagy mümkin bolmadyk çylşyrymly gymyldylary ýüze çykarmaga hyzmat edýärler.

Meselem: ýazan bolýarsyň, okan bolýar, görmedik boldy, okajak bolýar, okap berýär işlikleri kimin.

460-njy gönükmä. Aşakdaky bölejigi üns berip okaň. Ondaky sada goşma işlikleri tapyp saýlap ýazyň.

Oraz irden turmaga taýýarlanyp ýatypdy. Sebäbi maşk etmek adamyň saglygyna gowy peýda berýär. Kombaýynlar bugdaýy ormaga geldiler. Aýnajyk kitaphanadan okamaga birnäçe çeper eserler aldy. Mugallym özüňden kiçilere kömek bermek gerek diýdi. Aşna bolmak aňsat, aýrylmak kyn. Toýa garramak ýok.

461-nji gönükmä. Kömek etmek, haýys etmek, okan bolýar, görmek, oturmak, süpürmek ýaly işlikleri sözlem içinde getirip ýazyň.

462-nji gönükme. Teksti göçürin we işlikleriň aşagyny çyzyň.

Mälik mekdepden gelende öýle bolupdy. Onuň kakasydyr ejesi heniz işden gelmandi. Aladaly Mälik öýde oturyp bilmedi. Ol depderini göterip, atasynyň ýanyna gitdi.

Mälik gele-gelmäne ertir ýygnanşykda özüniň doklad etjekdigini aýtdy. Atasy muňa şeýle geňirgenmedi. Ol Mäligiň depderini eline alyp, okajak dokladyna göz gezdirdi. Soňra depderi Malige uzatdy we “öran gowy” diýdi.

463-nji gönükme. Çeper eserlerden sada we goşma işliklere mysallar ýazyň.

§ 90. TÄSIRINI GEÇIRÝÄN WE GEÇIRMEÝÄN IŞLIKLER

Öz manylaryna we sözlemde başga sözler bilen bolan gatnaşyklaryna görä işlikler täsirini başga zada geçirýän we geçirmeýän işlikler diýen iki topara bölünýärler.

1. İşliklere bagly bolan sözlere ýeňiş düşümiň (kimi? nämäni? niräni?) soraglaryny bermek mümkin bolsa, olar ýaly işliklere täsirini başga zada geçirýän işlikler diýilýärler.

Meselem: Anna bu kitaby okady. Nämäni? – kitaby.

Gülzada Nöküsi gördi. Niräni? – Nöküsi.

Saýady ejesi çagyrdy. Kimi? – Saýady.

464-nji gönükme. Nakyllary okaň we manylaryny düşündiriň. Ýeňiş düşümde gelen sözleriň aşagyny çyzyň.

1. Ederni bilmese ýagny ne hajat.
2. Agajy ýaşlykdan бүк.
3. Almany göge at, ýere düşýänçä ýa pelek.
4. Aşy ajpganda, gyzy aşyvana.
5. Gorkagy kowsaň batyr bolar.
6. Gylyç öz gynyny kesmez.
7. Ýigidi dostundan tana.
8. Altyn alma, alkyş al.

465-nji gönükme. Aşakdaky sözlemleri okaň we täsirini geçirmeýän işligiň aşagyny çyzyň.

Okuwçylar atyz meýdana gitdiler. Ol ýerde Atamyrat aga bilim duşlaşdylar. Olar oňa kömek bermäge gelendiklerini aýtdylar. Atamyrat aga hoşal boldy. Okuwçylara işlemeli ýerini görkezdi. Olar bilelikde bu işi ýerine ýetirip, mekdebe geldiler. Eden işlerini mugallymyna gürrüň berdiler.

§ 91. IŞLIK DEREJELERINIŇ ÝASALYŞLARY

Işlik derejeleri dereje ýasaýyjy goşulmalaryň kömegi bilen asyl we ýasama işliklerden ýasalarlar. Işlik derjeleri many taýyndan gymyldy-hereketiň kimler tarapyndan ýerine ýetirilip, haýsy zada täsir edilýändigini bildirýärler. Şoňa görä-de olar özleriniň aňladýan manylaryna görä baş topara bölünýärler:

1. Işligiň düýp derejesi;
2. Işligiň şäriklik derejesi;
3. Işligiň yükletme derejesi;
4. Işligiň gaýdym derejesi;
5. Işligiň özlük derejesi.

1. Işligiň düýp derejesi

Dereje ýasaýyjy goşulmalary kabul etmän ulanylýan asyl we ýasama işliklere işligiň düýp derejesi diýilýär.

Meselem: bil, al, başla, işle, okadym, alýaryn, ýazýaryn, bolarsyňyz we başgalar.

466-nji gönükme. Nakyllary okaň we ýazyň, işlikleriň düýp derejeleriniň aşagyny çyzyň, many taýyndan olaryň haýsy şahsy görkezýändigini bilniň.

Ýigidiň ýagşysy köp diňlär, az sözlär.
Uly başlar kiçi işlär.
Alma biş, agzyna düş.
Bal tutan barmagyny ýalar.

Jepasyny çeken wepasyny görer.
Bu günki işiňi ertä goýma.

467-nji gönükmе. Aşakdaky nakyllaryň yzyny dowam etdirip ýazyň we düýp işlikleriň aşagyny cyzyň.

Ýedi ölçe, ...
Ýoldan çyksaň çyk, ...
At alma, ...
Bahylyň bagy gögermez, ...

Işligiň şäriklik derejesi

Bir işiň iki taraplaýyn bolýandygyny: kömekleşmegi, ýaryşmagy aňladýan derejesine işligiň şäriklik derejesi diýilýär. Işligiň şäriklik derejesi düýp işligiň derejesiniň soňuna “-yş,- iş, -uş,-üş, -ş” goşulmalary goşulyp ýasalýar.

Meselem: Dursun maňa pagta ýygyşdy. Oýny görüp çagalar hezil edip güluşdi.

Işligiň şäriklik derejesi aşakdaky ýaly manylary aňladýarlar:

1. Birek birege kömek bermegi aňladýar.

Meselem: Annagül ejesine tikin tikişdi. Men kakama ot oruşdym.

2. Iki taraplaýyn edilýän ýaryşy aňladýar.

Meselem: Men Kakajan bilen ylgaşdym. Akgül bilen Mährijemal läle kakuşdylar. Biz olar bilen ýapdan böküşdik.

3. Iki taraplaýyn bolýan hereketi aňladýar.

Meselem: Doganlyk we dostlugy pugta ýola goýmak meselesinde Özbegistanyň we Türkmenistanyň Prezidentleri duşuşdylar.

Işligiň şäriklik derejesiniň ýazuw düzgüni

1. Soňy çekimsiz ses bilen gutaran, köp bogunly we içinde dodak çekimlisi bolmadyk bir bogunly işliklerden işlikleriň şäriklik derejesini ýasamak üçin “-yş,-iş” goşulmasy goşulýar.

Meselem: Çek – çekiş, ýyg – ýygyş, ger – geriş, bejer – bejeriş, ...

2. Soňy çekimsiz ses bilen gutaryp, içinde dodak çekimlisi bolan bir bogunly işliklerden işlikleriň şäriklik derejesini ýasamak üçin “-yş, -üş” goşulmasy goşulýar.

Meselem: bol – boluş, gör – görüş, ...

3. Soňy çekimli ses bilen gutaran işliklerden işligiň şäriklik derejesini ýasamak üçin “ş” goşulmasy goşulýar.

Meselem: işle – işleş, okla – oklaş, dişle – dişleş, ...

4. İşligiň şäriklik derejesiniň goşulmalaryny kabul eden işlikler hem dar çekimlileriň düşmek we düşmezlik kadasyna eýerýärler.

Meselem: **görüş – görşen, boluş – bolşuň, ýygyş – ýygşar, guruş – gurşar** ýaly sözlerde ikinji bogundaky dar çekimliler düşürilýän bolsalar, “**böküs-böküşer, çekiş-çekişer, itiş-itişer**” ýaly sözlerde ikinji bogundaky dar çekimliler düşürilmän ýazylýarlar.

468-nji gönükme. Sözlemleri depderiňize göçürüp ýazyň. Ýazanyňyzda köp nokat goýlan ýerlere degişli harplary goýuň.

1. Ol ejesine howl...nyň daş-töweregini süpurişdi. 2. Anna-soltan Ogulgerege süýt süz...şdi. 3. Ol Ogulnara köýnek tik...şdi. 4. Biz gumda çopana goýun bak...şdyk. 5. Ejegül ejesine pol ýuw...şdy. 6. Kakageldi kakasyna ot or...şdy. 7. Çaryýar bilen Tolkun saz çal...şdy.

469-njy gönükme. “-yş, -iş, -üş, -uş, -ş” goşulmalary bar bolan sözleri tapyp sözlem içinde getiriň.

3. İşligiň yükletme derejesi

İşligiň yükletme derejesi täsirini geçirýän işliklerden “-dyr,-dir,-dur,-dür,-m” goşulmalarynyň goşulmagy bilen ýasalýar. İşligiň yükletme derjesi edilýän gymyldy-hereketiň sözlemiň eýesi tarapyndan edilmän, onuň buýurmagy boýunça başga biri tarapyndan ýerine ýetirilýändigini aňladýar.

Meselem: Mugallym hat ýaz-dyrdy. Durdynazar ekin ek-dirdi. Ol ýarasyny daň-dyrýar. Çörek bişirt-dir. Gönük-mäni derňe-t. Bar-da, işi gutar-t. Sen jorap ör-dür.

Bulardan başga-da “*yr, -ir, -ur, -ür, -yz, -iz, -uz, -üz, -ar, -er, -dar, -der*” kimin söz ýasaýjy goşulmalaryň kömegi bilen ýasalan işlikleriň soňuna “*-dyr, -dir, -dur, -dür, -m*” goşulmalary gosulyp, işligiň ýükletme derejesi ýasalýar.

Meselem: gaç-yr-t, ot-ur-t, uç-ur-t, öç-ür-t, ir-iz-dir, gork-uz-dyr, ürk-üz-dir, gop-ar-t.

Işligiň ýükletme derejesiniň ýazuw düzgüni

1. İşligiň ýükletme derejesiniň “*-dyr, -dir*” goşulmasy “*r*” sesinden beýleki çekimsiz seslere gutaran bir we köp bogunly sözlere goşulyp ýazylýar. “*-dyr*” ýogyn çekimlisi bolan sözlere, “*-dir*” bolsa inçe çekimlisi bolan sözlere goşulýar.

Meselem: Okuwçylaryň goýberen ýalňyşlaryny özlerine düzetdirmek gerek. Mekdebiň uçastogynda direktor miweli açaçlar oturtdyrdy.

2. İşligiň ýükletme derejesiniň “*m*” goşulmasy soňlaryna “*a, e, r*” seslere goşulýar. Bu ýazuwda hem şeýle saklanýar.

Meselem: Inžener gelip işi täzeden başlatdy. Mugallym bize gönükme işletdi. Sen öz maşynyňy getirt.

3. İşligiň ýükletme derejesiň “*-dur, -dür*” goşulmasy dodak cekimlisi bolan bir bogunly sözlere goşulyp ýazylýar. Bu goşulmalaryň “*-dur*” görnüşi ýogyn çekimli, “*-dür*” görnüşi bolsa inçe çekimli sesi bolan sözlere goşulýar.

Meselem: Obanyň başlygy geljek ýyl ekiljek ýerleri sürdürdi. Mellekçi bişen bugdaýlaryny ordurdy.

470-nji gönükme. Berlen sözlerden işligiň ýükletme derejesini ýasap, depderiňize göçüriň.

Gaz, gur, ýaz, oka, oýlan, reňkle, tapyş, getir, gaýtala, ota, suwar, gopar, sür, çyz.

471-nji gönükme. Işliklere *-dyr, -dir, -dur, -dür, -t* goşulmalarynyň degişlisini goşup, ýükletme derejesini ýasaň. Bu goşulmalaryň ýazuw düzgüni barada pikir ýörediň.

1. Al, gel, ýaz, bol, gal.
2. Dişe, gözle, okla, naharla.
3. Ir, dur, sür, gör, öý, kow, gur, dürt.

4. Işligiň gaýdym derejesi

Sözlemde edilýän hereket sözlemiň eýesi tarapyndan edilmän, belki, başga biriniň edýän gymyldy hereketiniň eýä gaýdýandygyny görkezýän işliklere işligiň gaýdym derejesi diýilýär.

Meselem: Ekinler ekilýär, kitap okalýar, hat ýazylýar.

Işligiň gaýdym derejesini ýasamak üçin duýp we asyl işlikleriň soňuna “*-yl, -il, -ul, -ül, -l, -yn, -in, -un, -ün, -n*” goşulmalary goşulýarlar.

Meselem: 1. Obanyň ekin meýdanlarynyň ýaplary gazylýar. 2. Çapylýan atlar birnäçe wagt önünden gezdirildi we seýislenildi. 3. Şu günler obamyzda bugdaý orulýar. 4. Adamlar täze pasýologa göçürildi. 5. Ylhamyň çylşyrymly sry gün-günden ýagşy bilinýär.

Işligiň gaýdym derejesiniň ýazuw düzgüni

1. Çekimsiz ses bilen gutaran bir bogunly işliklere gaýdym derejesiniň goşulmalary goşulandan soň, oňa çekimli ses bilen baglanan goşulmalar goşulanda, çekimlileriň düşmek we düşmezlik kadasy esasynda, dereje goşulmasynyň “*y, i, u, ü*” sesleri düşürilip we düşürilmän ýazylýar.

Meselem: *sürül – sürler, görün – görner, gurul – gurlan, goýul – goýlar, guýul – guýlar* ýaly sözlerde ikinji bogundaky dar çekimliler düşürilip ýazylýarlar. Emma olar “*kakylar, açylan, içiler, çakylan*” ýaly sözler bolsa ikinji bogundaky dar çekimliler düşürilmeýär.

2. Yzlary “*l*” sesinden başga çekimsiz sesler bilen gutaran işliklere “*-yl, -il, -ül*” goşulmasy goşulýar.

Meselem: Bugdaý orulýar, pahta ýygylýar, magazinler açyldy, kino görülýär we ş.m.

3. Zzy “*l*” sesi bilen gutaran işlikere “*-yn, -in, -un, -ün*” goşulmasy goşulýar.

Meselem: Gazet-žurnallar alynýar. Ekiljek ýerlerimiz bölündi.

4. İşlikleriň yzlary çekimli ses bilen gutaryp, çekimliniň öň ýanyndan “*l*” sesinden başga çekimsiz gelse gaýdym derejesiniň “*l*” goşulmasy goşulýar.

Meselem: Ýüň daralmazdan öň ýüwulýar. Diwar ýykylmasyň diýip agaç direlýar.

5. İşlikleriň zzy çekimli ses bilen gutaryp, şol çekimliniň öň ýanynda “*l*” sesi gelse olar ýaly işliklerden gaýdym derejesini ýasamak üçin “*n*” goşulmasy goşulýar.

Meselem: Başlandy, işlendi ...

6. Yzlary çekimsiz ses bilen gutaryp, çekimlisi dodak seslerinden bolan bir bogunly işliklere “*-ul, -ül, -un, -ün*” goşulmalary goşulýarlar we şeýle hem ýazylyýarlar.

Meselem: Guruldy, süzüldi, bölündi ...

472-nji gönükm. Sözlemleri göçürüp, köp nokat goýlan ýerlere degişli harplary goýuň we işligiň gaýdym derejesiniň aşagyny çyzyň.

1. Agaçlaryň ýapraklary ilki sary, gyzg...t reňke boýa...dy, soňra dök...di. 2. Ýyglan pahta harmana dök...di. 3. Düzme ýaz...dy, depderler ýygna...dy. 4. Şu günler ot or...ýar. 5. Mal-lar suwa ýak...ýar. 6. Topbak-topbak bulutlar günbatara syr...dy we gün gizlendi.

473-nji gönükm. Sözlemleri okaň sonra işlikleriň gaýdym derejesini aýdyp beriň.

1. Maslahatly biçilen don gysga bolmaz. 2. Öwrenilen gylyk örkeseňem durmaz. (*Nakyl*) 3. Ol jaýdan dokma-daraklaryň sesi güpürdäp eşidilýärdi. 4. Öýler, mekdepler, klublar, kita-

phanalar guruldy. 5. Häzir bu adam meniň gözüme has-da yssy bolup görüندی. 6. Haýran galaýmaly, ýogsam synpa girileni ýaňy dälmedi.

474-nji gönükme. “-yn, -in, -un, -ün, -n” goşulmalaryny kabul eden sözleri tapyp baglanýan sözi bilen ýazyň.

5. Özlük dereje

Işiň netijesiniň şol gymyldyny ýerine ýetirýäniň özüne täsir edýändigini bildirýän işliklere işligiň özlük derejesi diýilýär.

Işligiň özlük derejesi işlikleriň yzyna “-yn, -in, -un, -ün, -n” goşulyp ýasalýar.

Meselem: 1. Maral kölegede düşek ýazyndy. 2. At silkindi. 3. Ol sygyr ilkaşamdan urundy. 4. Myrat ir bilen turup ýuwundy hem darandy, ondan soň çay-çöregini iýip, okuwa gitdi.

Ýatlama: Düýp işlik derejesiniň yzyna birnäçe işlik derejesiniň goşulmalary bir-birleriniň yzyndan goşulyp bilerler.

Meselem: Or-dur-ylady, getir-d-ildi we ş.m.

Özlük derejesiniň ýazuw düzgüni:

1. Yzlary çekimsiz ses bilen gutaran işliklerden işligiň özlük derejesini ýasamak üçin “-yn, -in, -un, -ün” goşulmalary goşulýar. Şulardan “-un, -ün” bir bogunly, içinde dodak çekimli bolan işliklere goşulýar we şeýle hem ýazylýar.

Meselem: ýuwun, bölün, gurun we ş.m.

2. Yzlary çekimli ses bilen gutaran işliklerden işligiň özlük derejesini ýasamak üçin “-n” goşulmasy goşulýar.

Meselem: gözlen, daran, salan ...

3. Çekimsiz ses bilen gutaran bir bogunly işliklere özlük derejesiniň goşulmalary goşulandan soň, oňa çekimli ses bilen başlanýan goşulmalar goşulanda, dar çekimlileriň düşmek we düşmezlik kadasy esasynda dereje goşulmasynyň “y, i, u, ü” sesleri düşürilip we düşürilmän ýazylýar.

475-nji gönükme. Teksti ünsli okaň. Onda nämäniň teswirle-nýändigini biliň. Şeýle teswirlenmäni çeper eserlerden tapyp ýazyň.

Ýaz geldi. Baýyrlaryň üsti gök mahmal ýapyndy. Aňyrdaky haýbatly gara daglaryň başynda gazaply gyşdan galan garlar görünýärdi. Indi olaryň reňki gözüňi gamaşdyryp bilmeýärdi. Olar ümürlü säher ýaly bolup görünýärdi.

§ 92. IŞLIGIŇ NÄMÄLIM FORMASY

Ýazmak, görmek, gitmezlik, barmazlyk ýaly işlikler işligiň nämälim formasydyr, çünki bular ýaly işlikler belli bir za-man, ýöňkeme we san aňlatmaýarlar. Olar diňe bir iş atlar-nyny bildirýärler. Nämälim işligiň barlyk formasyny ýasamak üçin, düýp işlikleriň yzyna **-mak,-mek** we ýoklugy üçin bolsa **-mazlyk, -mezlik** goşulýar.

Meselem: ber-mezlik, oka-mak, işle-mek, dur-mazlyk.

Bu goşulmalaryň goşulan işliklerini zaman we ýöňkeme goşulmalary bilen üýtgetmek üçin, işlikleriň yzlaryndaky **-mak, -mek, mazlyk, -mezlik** goşulmalaryny taşlaýarys, soň degişli zaman we ýöňkeme goşulmalaryny goşýarys.

Meselem: getirmek – getirýäriň, barlamak – barladym, bejermelik – bejernerin, gatnaşmazlyk – gatnaşýarsyň.

476-njy gönükme. Sözleri okaň we nämälim işligiň barlyk formasyny ýokluga, ýokluk formasyny hem barlyga öwürüp ýazyň.

Surat çekmek, haly dokamak, kitap okamak, mysal işlemek, saz çalmak, aýdym aýtmak, çay içmek, dynç almak, kino görmek.

Ulyny hormatlamazlyk, kitap söymezlik, öý işini işlemezlik, sapagyňy bilmezlik, ejizlere kömek etmezlik.

§ 93. IŞLIGIŇ NÄMÄLIM FORMASYNYŇ ÜÝTGEÝŞI WE ULANYLYŞY

 İşligiň nämälim formasy iş atlary aňladýandyklary üçin, onuň ýöňkeme we düşüm bilen üýtgeýşi-de edil soňy “**k**” sesi bilen gutaran atlaryň ýöňkeme we düşüm bilen üýtgeýişleri ýalydyr.

Meselem: almagyň, gelmegimiz, bolmagyň, görmegiňiz, almakda, gelmekden...

Gepleşikde “-mak,- mek” goşulmasynyň “k” sesi taşlanyp hem ulanylýar.

Meselem: “*almagy, gelmegi*” ýerine “*almasy, gelmesi*” ýaly aýdylýar.

Bu hili ulanylýan formasy bolsa sözleýiş dilimizde yzlary “a, e” sesleri bilen gutaran atlaryň ýöňkeme we düşüm goşulmalary bilen üýtgeýişleri ýalydyr, emma bular edebi dilde ýazylmaýarlar.

Meselem: “*onuň okamasy, onuň gitmesi*” däl-de “*onuň okamagy, onuň gitmegi*”.

Işligiň nämälim formasynyň barlygyny düşüm bilen üýtgedenimizde, ýöneliş düşümde “mak” goşulmasynyň “a” sesi uzyn aýdylýar. Işligiň nämälim formasynyň “mek” goşulmasynyň “e” sesi bolsa “a” sesine öwrülýär, ýazuwda hem şeýle ýazylýar.

Meselem: okamaga, bakmaga, gezmäge, görmäge...

Işligiň nämälim formasynyň barlyk formasyndaky işliklere “-çy, -çi” goşulmasy goşulyp ulanylanda, many taýdan bir gymyldyny etmeklige hyýal edilýändigini aňladýar.

Meselem: Men şu kitapdan birini almakçy.

477-nji gönükme. Sözlemleri depderiňize göçüriň, ýaý içine alnan işlikleriň nämälim formasynyň yzyna degişli goşulmalar goşuň.

1. Biz dynç alyş günü Hywa şäherine (gezmek) gitdik.
2. Dünýä surat (çekmek) gowy görýär.
3. Okuwçylar mekdebiň bagyny (arassalamak) gitdiler.
4. Men kitap (okamak) görýärim.
5. Çilim (çekmek) adamyň ömrüne zyýandyr.
6. Hatyja halyny (dokamak) başlady.

478-nji gönükme. Köp nokatlaryň deregine degişli goşulmalary goşup ýazyň. Soňra işligiň nämälim formasynyň haýsy üýtgediji goşulmalary kabul edendiklerini bilň.

Biziň Özbekistan Watanymyzda bilim almak..., öwrenmek..., işlemek..., dynç almak..., şadyýan ýaşamak..., hemme mümkinçilikler bar. Öz Watanyňy söýmek..., onuň hatyrasy üçin öwrenmek..., işlemek... hem mukaddes zat bolarmy? Şonuň üçin eziz Watanymyzy gülletmek... rahatçylygy goramak biziň her birimiziň borjymyzydyr. Seniň köp okamak..., peýdaly işe gyzyklanmak... gerek.

479-njy gönükmä. Aşakdaky sözlere işligiň nämälim formasynyň goşulmasyny goşup, sözlem içinde getiriň.

Barlap, ýaz, bil, gör, ýyg, iş, al, oka, gel.

Peýdalanylan esasy çeşmeler

1. Abu Ali Ibn Sina. “Heniz görülmedik zehin”.
2. Jamy A. “Altyn zynjyr”.
3. Lukman Hekimiň öwütleri.
4. Atajanow A. “Eýerjek bol nakyla”, “Ene dilim”.
5. “Dana sözler”, “Dil baradaky parasatly sözler”.
6. Ezizow G. “Türkmen sährasy”. Aşgabat. 2007.
7. “Türkmen halk nakyllary”, “Türkmen halk ertekileri”.
7. Gowşudow A. “Dordepel”, “Gandym aganyň maşgalasy”.
9. K.Gurbanpewow. “Daglar”, “Ene”.
10. Haýydow A. “Aýlawda”.
11. Allanazarow A. “Meniň reňklerim”.
12. Seytäkow B. “Doganlar”, “Ogul sowgady”, “Geçen günler”.
13. Saryhanow N. “Şirin”, “Şükür bagşy”, Saýlanan eserler.
14. . Magtymguly. Saýlanan goşgular. Aşgabat. 1976.
15. Azady D. “Wagzy-Azat”.
16. Özbekistanyň we Garagalpagystanyň Halk bilimi ministrlig-leriniň metodik gollanmalary.
17. Dürli ýyllarda çykan okuw kitaplary.

MAZMUNY

§ 1. Türkmen diliniň söz baýlygy.....	3
§ 2. Dodak çekimlileriň ýazuw düzgüni.....	5
§ 3. Dar çekimlileriň düşmek we düşmezlik kadalary.....	9
§ 4. Söz bogunlaryny täze setire geçirmek.....	14
§ 5. Sözlemiň baş we aýyklaýjy agzalary.....	16
§ 6. Sözlemiň deňdeş agzalary.....	19
§ 7. Başganyň sözi.....	21
§ 8. Ýüz tutma sözi.....	23
§ 9. Omonimler.....	25
§ 10. Sinonimler (Manydaş sözler).....	26
§ 11. Antonimler.....	28
§ 12. Umumy halk sözleri. Dialekt we professional sözler.....	30
§ 13. Dialekt sözleri.....	32
§ 14. Başga dillerden geçen sözler.....	34
§ 15. Könelişen we täze sözler.....	36
§ 16. Durnukly söz düzümleri.....	38
§ 17. Türkmen diliniň stil aýratynlyklary.....	40
§ 18. Asyl söz we goşulma.....	42
§ 19. Sözleriň hilleri.....	45
§ 20. Sada sözler.....	47
§ 21. Sada sözleriň bogun sostawy.....	49
§ 22. Sada sözleriň soňky bognunda iki çekimsiz sesiň ýanaşyk gelmegi.....	51
§ 23. Sada sözleriň bogunlarynyň özgermegi.....	53
§ 24. Sada sözleriň basymy.....	55
§ 25. Goşma sözler.....	56
§ 26. Goşma sözleriň ýazuw düzgüni.....	59
§ 27. Gysgaldylan goşma sözler.....	62
§ 28. Gysgaldylan goşma sözleriň ýazuw düzgüni.....	63
§ 29. Tirkeş sözler.....	64
§ 30. Tirkeş sözleriň ýasalýşy.....	67

§ 31. Goşulmalar.Olaryň görnüşleri.....	71
§ 32. Söz üýtgediji goşulmalar.....	74
§ 33. Kömekçi goşulmalar.....	76
§ 34. Goşulmalaryň ýazuw düzgüni.....	77
§ 35. Söz toparlary.....	81
§ 36. Atlar.....	83
§ 37. Atlaryň gurluşy.....	86
§ 38. Has we jyns atlar.....	88
§ 39. Has we jyns atlaryň ýazuw düzgünleri.....	90
§ 40. Atlaryň ýasalýşlary we ýazuw düzgüni.....	94
§ 41. Atlaryň sypatlardan, sanlardan, çalyşmalardan we ses görkezýän sözlerden ýasalýşlary.....	96
§ 42. Atlaryň işliklerden ýasalýşy.....	98
§ 43. Atlaryň üýtgeýşi.....	101
§ 44. Atlaryň san bilen üýtgeýşi.....	101
§ 45. Atlaryň san goşulmasynyň ýazuw düzgüni.....	103
§ 46. Atlaryň ýönkeme bilen üýtgeýşi.....	105
§ 47. Ýönkeme goşulmalary.....	106
§ 48. Ýönkeme goşulmalarynyň deňişlilik görkezişi.....	109
§ 49. Ýönkeme goşulmalarynyň ýazuw düzgüni.....	110
§ 50. Atlaryň düşüm bilen üýtgeýşi.....	113
§ 51. Baş düşüm.....	117
§ 52. Eýelik düşüm.....	118
§ 53. Eýelik düşümiň ýazuw düzgüni.....	121
§ 54. Ýöneliş düşüm.....	126
§ 55. Ýöneliş düşümiň ýazuw düzgüni.....	128
§ 56. Ýeňiş düşüm.....	130
§ 57. Ýeňiş düşüminiň ýazuw düzgüni.....	133
§ 58. Wagt-orun düşüm.....	135
§ 59. Wagt-orun düşümiň ýazuw düzgüni.....	138
§ 60. Çykyş düşüm.....	140
§ 61. Çykyş düşümiň ýazuw düzgüni.....	142
§ 62. Atlaryň san, ýönkeme we düşüm goşulmalaryny kabal ediş düzgüni.....	144
§ 63. Atlary gaýtalamak üçin gönükmeler.....	145
§ 64. Sypatlar.....	149
§ 65. Sypatlaryň hilleri.....	152
§ 66. Sypatlaryň ýasalýşy.....	153

§ 67. Atlardan sypatlaryň ýasalýşy.....	154
§ 68. Işliklerden sypatlaryň ýasalýşy.....	157
§ 69. Sypat derejeleri.....	159
§ 70. Sypat derejeleriniň ýazuw düzgüni.....	161
§ 71. Sinonim sypatlary.....	163
§ 72. Sanlar.....	167
§ 73. Sanlaryň gurluşy.....	170
§ 74. Sanlaryň ýazuw düzgüni.....	172
§ 75. Çalyşmalar.....	176
§ 76. At çalyşmasy.....	177
§ 77. Sorag çalyşmasy.....	180
§ 78. San çalyşmasy.....	183
§ 79. Görkezme çalyşmasy.....	185
§ 80. Görkezme çalyşmasynyň ýazuw düzgüni.....	188
§ 81. Gaýdym çalyşmasy.....	189
§ 82. Ýokluk çalyşmasy.....	191
§ 83. Nämälim çalyşmasy.....	193
§ 84. Çalyşmalary gaýtalamak üçin gönükmeler.....	194
§ 85. Başlangyç synplarda işlikler barada geçilenleri gaýtalamak.....	199
§ 86. Işlikler.....	202
§ 87. Işlikleriň ýasalýşlary we ýazuw düzgüni.....	203
§ 88. Düýp işlik.....	207
§ 89. Sada we goşma işlikler.....	208
§ 90. Täsirini geçirýän we geçirmeýän işlikler.....	210
§ 91. Işlik derejeleriniň ýasalýşlary.....	211
§ 92. Işligiň nämälim formasy.....	217
§ 93. Işligiň nämälim formasynyň üýtgeýşi we ulanylyşy.....	217
Peýdalanylan esasy çeşmeler.....	219

Soyunova, Gulsere.

S78 Turkman tili: umumta'lim maktablarining 5-sinf uchun darslik/
G.Soyunova, G.Nazarova, B.Muhammedova. — T.: O'zbekiston,
2015. — 224 b.

I. Nazarova, Guljemile. II. Muhammedova, Bibigul.

ISBN 978-9943-01-737-5

УДК:811.512.164(075) 372.881.1
ББК 81.2ТУР-922

O'quv nashri

GULSERE SOYUNOVA, GULJEMILE NAZAROVA,
BIBIGUL MUHAMMEDOVA

TURKMAN TILI

(Turkman tilida)

Umumiy o'rta ta'lim maktablarining
5-sinflari uchun darslik

I k k i n c h i n a s h r

Redaktor *K. Hallyýew*
Çeper redaktor *H. Kutlukow*
Tehredaktor *T. Haritonowa*
Korrektor *K. Hallyýew*
Kompýuterde sahaplaýjy *L. Abkerimowa*

Neşirýat lisenziýasy AIN№ 158, 14.08.09.
Çap etmäge 2015-nji ýylyň 29-njy aprelinde rugsat edildi 16.07.2011. Ölçeği 60×90^{1/16}.
Ofset kagyzy. Tayms garniturasy. Ofset çap ediliş usuly. Şertli çap listi 14,0.
Neşir listi 11,37. 949 nusgada çap edildi.
Buýurma № 15-262.

Özbekistanyň Metbugat we habar agentliginiň
«O'zbekiston» neşirýat-çaphana döredijilik öýünde çap edildi.
Daşkent, Nowaýy köçesi, 30.

Kärendesine berlen dersligiň ýagdaýyny görkezýän jedwel

T/n	Okuwçynyň ady, familiýasy	Okuw ýyly	Dersligiň alnandaky ýagdaýy	Synp ýolbaşçy-synyň goly	Dersligiň tabşyrylandaky ýagdaýy	Synp ýolbaşçy-synyň goly
1						
2						
3						
4						
5						
6						

Derslik kärendesine berlip, okuw ýylynyň ahyrynda gaýtarylyp alnanda ýokardaky jedwel synp ýolbaşçysy tarapyndan aşakdaky baha bermek ölçeglerine esaslanylýp doldurylýar:

Täze	Dersligiň birinji gezek peýdalanmaga berlendäki ýagdaýy.
Gowy	Sahaby bütün, dersligiň esasy böleginden aýrylmadyr. Ähli sahypalary bar, ýyrtylmadyk, goparylmadyk, sahypalarynda ýazgylar we çyzyklar ýok.
Kanagatlanarly	Kitabyň daşy ýenjilen, ep-esli çyzylan, gyalary gädilen, dersligiň esasy böleginden aýrylan ýerleri bar, peýdalanyjy tarapyndan kanagatlanarly abatlanan. Goparylan sahypalary täzedan ýelmenen, käbir sahypalary çyzylan.
Kanagatlanarsyz	Kitabyň daşy çyzylan, ýyrtylan, esasy böleginden aýrylan ýa-da bütünleý ýok, kanagatlanarsyz abatlanan. Sahypalary ýyrtylan, sahypalary ýetişmeýär, çyzylyp taşlanan. Dersligi dikeldip bolmaýar.